

3 1761 00144668 6

MAGYARORSZÁG

Ó-KERESZTYÉN, ROMÁN ÉS ÁTMENET STYLÜ

MŰ-EMLÉKEINEK

RÖVID ISMERTETÉSE.

Digitized by the Internet Archive
in 2013

<http://archive.org/details/magyarorszgmemlk01hens>

Fényképezte Bözörcs S.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM.

MAGYARORSZÁG
Ó-KERESZTYÉN, ROMÁN ÉS ÁTMENET STYLÜ
MŰ-EMLÉKEINEK

RÖVID ISMERTETÉSE.

A VALLAS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER UR MEGHAGYÁSABÓL

IRTA

DR. HENSZLMANN JIMRE,

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLEKEK IDEIGL. BIZOTTSÁGÁNAK ELŐADÓJA.

(Hét táblával, egy térképpel és 287 fametszettel.)

BUDAPESTEN.

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI KÖNYVNYOMDÁBAN.

—
1876.

DB
920
445
KD-1

A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága működését 1872-dik május havában kezdte meg. Célja hazánk emlékeit megismerni, megismertetni, lajstromozni, és a mennyire erőnk megengedi és mű- vagy történelmi becsök arra érdekesíti, azokat fentartani.

E feladatok elseje is már tömérdek nehézséggel jár. A francia bizottság „Commission des monuments historiques” fennállásának csak 25-dik évében foghatott az emlékek lajstromzásához ¹⁾; míg a bécsi középponti bizottság, mely 1856. adta ki első közleményeit („Mittheil. d. k. k. Central-Commission”), e munkát eddig még nem bírta megkezdeni sem.

Mindazáltal a magyar bizottság, felhíva a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister ur által, és elismervén, hogy az országnak számadással tartozik négy évi működéséről, a bokros munkát jelen kiadásával megkezdi, eltekintve azon rendszer kiadások folytatásától, mely a m. tud. akadémia czége alatt, segítve az országos bizottság budgetjéből, évenként több kötetben szokott megjelenni.

E tények szolgáljanak mentségül lajstromunk hiányaiért. Szakembereinknek száma még igen csekély, csak rövid idő óta és csak lassan kezd szaporodni, pedig mennyi és minő erő kell az oly sokáig parlagon hevert tudománynak kifejlesztésére!

Ha azouban az e munkában adott legrégibb (nem római) emlékeink rövid ismertetése, gyérebb számuk miatt, még aránylag könnyebb szerrel volt eszközölhető: sokkal nehezebb lesz e munkának folytatása a esúcsíves stylü emlékek köré-

¹⁾ A francia történelmi műemlékek bizottsága 1837-ben alakult: az emlékek lajstroma pedig foglaltatik a „Note, circulaires et rapport sur le service de la conservation des monumens historiques” című 1862-ben megjelent emlékiratban.

ben, midőn azok, idő folytán, mindinkább szaporodnak úgy, hogy nagy számát eddig még névről is alig ismerjük, és az ismertek használható leírásai és rajzai még csak kivételként jelennek meg.

Itt tehát a francziák és németek példájára, elkerülhetlen szükségünk lesz hosszabb tanulmányozásra, csak ezután remélhetünk az ismertet és a még megismerendőt némi teljességgel összefoglalhatni.

A tudománynak szüntelen működni és haladni kell, de csakis számos és behatóan vizsgált tények alapján haladhat előre szerencsével.

Kelt Budapesten, 1876. július 31-kén.

Dr. Henszlmann Imre.

MAGYARORSZÁG

Ó-KERESZTYÉN, ROMÁN ÉS ÁTMENET STYLÜ

MŰ-EMLÉKEINEK

RÖVID ISMERTETÉSE.

Középkori építészet Magyarországon.

Nemzetközi forgalom.

A nyugat-európai művelődés a XI-ik század beálltával kezd a magyar korona tartományaiba hatolni, nevezetesen a dmántuliakba; az ős Pannoniába, hol a legkedvezőbben előkészített talajt találta.

Német nézetek ezen eredményt a leveretés következményének tartják, melyet a magyarok rablóhadjárataik alkalmával, különösen Németországban szenvedtek. A Lech-mezői volt a legnagyobb befolyással arra, hogy az előbb annyira rakoncátlan lovag-nép a kereszténységnek megnyerettessék. Hazai kutatóink azonban minderről hallgatnak, s a megterést Géza és István mély belátásának tulajdonítják; és, mint erre máshol is van eset, női befolyásnak; névszerint sz. István anyja és nejének.

A német pressio azonban, ha talán előbb nagyobb mérvben is volt érezhető, az első király idejében nevezetesen esőkent.

Kezeskedik erről nekünk nemesak István önálló, csaknem erőszakos jelleme egyáltalában, hanem ugyanannak a törvénykönyvben megőrzött intézkedése, s teljes határozottsággal kimondott alapelvei.

Mindenekelőtt az általa alapított tíz püspökség említendő. István előtt a salzburgi és passani püspökök azon esekély számú egyházak primatialis joga fölött versengtek, melyek

akkor Magyarországon léteztek. István a civódásnak véget vetett, minthogy püspökeik közvetlenül a pápa főnhatósága alá helyezé, s a német egyházi befolyásnak gátat vetett; hogy ezzel mit akarmuk mondani, érthetővé válik akkor, ha meggondoljuk, hogy a középkorban az egyháznak az emberi élet összes viszonyaira mily hatalmas befolyása volt.

Az említett tíz püspökség vagy az egykori római városokban, vagy oly helyeken alapított, hol azelőtt helység sem volt, s így új helységek alapjait vetették meg. A tíz püspökség a következő: Esztergom (Salva), Kalocsa, Veszprém (nézetem szerint Advice-simm), Eger, Győr (Arabo, ma Jaurimm), Csanád, Vác (?) Nagyvárad (Caput Vardaeorrm ?), Károlyfehérvár (Apulum, Alba Julia Erdélyben) és Pécs (Sopianae). ¹⁾

Egy más, István hasonló irányát bizonyító tény: székesfehérvári államegyházának építése, mely nem az azon időben Németországon ²⁾ mialgó kiesínyes, nemesak a legége-

¹⁾ A püspökségek székhelyeit szent István életírója: Hartwick névszerint nem említi, azonban Katona „Magyarok történelme”-ben, s ugyanannak a kalocsai érsekségről írott történetében, továbbá Fehér: Codex diplom. föllelhetjük. Nevezetesen a T. I. p. 291 és 292 lapjain.

²⁾ Szükséges itt e tétel valódisága és alaposságának bebizonyítására néhány szaktudóst idézni, és pedig Mertens egy korábbi idejéből (l. Förster: Allg. Bauzeitung. Jahrg. 1846. „Salzburg und seine Ban-

több szükségletnek megfelelő igen csekély mérveire, hanem Olaszhon régibb basilikáinak nagyszerű arányai szerint épült, s melynek terve a legnagyobb valószínűséggel nem is német, hanem latin építésztlől eredt.

kunst." p. 243.) A rómaiak uralma az V-ik század 70-ik éveiben véget ért; de mielőtt uralmuk még végképen elenyészett volna, itt Salzburgban a keresztény műépítéset egy emléket láttuk emeltetni, minő csak igen kevés van, sőt mennyire erről tudomással bírok, az éjszaki tartományokban sehol sem találhatók. E mű szent Maximus cellája, vagy az ugynevezett remetelak, mely a város fő részén, a Mönchberg tövében épült; Ruppert (a salzburgi Chron. szerint Petz 1. 314. l. 611 körül Salzburgba jött és püspökké választott) ki Maximus nyomdokait követte, a cella alatt még egy másodikat, s rövid idő múlva egy nagyobb templomot és zárdát építtetett. — Feltűnő mind e művek rendkívül kicsinyisége, melyek a város többi nyilvános és magánépületeivel legkisebb arányban sem állottak. 244. l. Ez éppen az ó- középkor jellege, vagyis azon időé, mely a 900-ik év körüli feudalforradalmat megelőzte, melynek épületei ismét kivételképen, bár mindazáltal szabályszerint sokkal kisebbek, mint a rá következő tulajdonképeni feudalközépkoréi. Tudjuk, mily gyérek az ezen időből fennmaradt épületek, s talán még sem tudjuk ezt eléggé. Ez tehát a középkor legidősb építménye Németországban. Ezen építmény képviseli azon többieket, melyeknek emléke oly sok kitűnő leírásban maradt fenn. Mily ellentét a leírások és mit itt teljes valóságában láthatunk? Azonban Európa központjától messze kell távoznunk, hogy ma ily nyomorúságokat csak falusi templomoknál is láthassunk. Azonban az említett templom azon korban mégis a legszebb volt messze vidéken, legalább Bajorországban, s tény, hogy ez építményből indult ki a salzburgi érsekek hatalma. Az életviszonyoknak mily alantiséga tűnik ez építményekből élénk, mely mindenestre a határon, tán azon belül feküdt annak, mit azon időben művelt világnak neveztek, s mely mindenestre száz meg száz zárdatemplom egyenlegéül szolgálhat; melyek a moerovingok idejében Európa nevezetesebb tartományaiban is alapítottak, s melyeknek ma már nyomaik is alig láthatók. De éppen ez azon idő, s főként a középkor jellege. Építményeinek kicsinyisége és mulandósága, melyekről még képtelenek vagyunk magunknak fogalmat szerezni.* Térjünk át most egy későbbi idő-

Itt kettő jegyzendő meg: hogy a király az ezen igen költségteles építéshez szükséges felettébb jelentékeny kiadásokat, az általa legyőzött bolgár fejedelem, Keán kincseiből fedezte, s hogy hazánkig nem hatolt el azon nyugat-európai előítélet, mely szerint a világ az ezredik évben elsüllyed; s így nem is gátolhatta, vagy hátráltathatta az építészeti kedvet. Általán véve hazánkban nehezebben gyökeredztek meg a vallásos előítéletek, mint bárhol, részint hihetőleg azért, mert itt a fanatizmus alapköve, a vakbuzgó kizárólagos hit,ős időktől fogva hiányzott, mi Kálmán király törvényeiből is kitűnik, melyekben határozottan kimondatik, hogy: a boszorkányok, a mennyiben nem léteznek, ne is említettessenek.¹⁾

Leginkább kitűnik azonban az a reformált hit elterjedése által az egész országban, mely napjainkban is „magyar vallás“-nak neveztetik.

Az előbb említett alapelvek közül egy ide vonatkozó István végrendeletében²⁾ oly

szakra, s olvassuk Hundnak Altmann passau püspök felett írt jegyzeteit (1063—1092): Hoc inter ipsius laudes commemoratur, quod Ecclesias Pataviensis episcopatus ante se ligneas, ipse saxeas fecerit primus, és Petznél Script. rer. Austr. I. 112. stb. Vita b. Altmani per monachum contemp. Bened. Gottuicensis: „Ante eius (Altmanni) adventum omnes pene ecclesiae in illo episcopatu erant ligneae et nullo ornatu decoratae; nunc autem ex eius industria omnes pene Ecclesiae in Episcopatu sunt lapideae, libris, picturis et aliis ornamentis decoratae.“

¹⁾ De strigis vero, quae non sunt, nulla quaestio fiat. (Corp. Juris. Hung. Decret. Lib. I. Caput 57. T. I. pag. 149. editio Bud. 1779.)

²⁾ A fiához intézett figyelmeztetésben (Lásd: Bevezetés a magyar törvénykönyvbe. Corp. Jur. Hung. S. Stephani Decret. Lib. I. pag. 125.) e tárgynak egy egész fejezet van szentelve.

De acceptione exterorum et nutrimento Hospitalium. Caput 6.

In hospitibus et adventitiis viris tanta inest utilitas; ut digne sextoin Regalis dignitatis loco possit haberi.

§. 1. Unde imprimis Romanorum crevit Impe-

módon mondatik ki, hogy ország, melyben csak egy nemzetiség uralkodik, gyenge és törékeny. Így kelle Istvánnak gondolkoznia, midőn népére idegen vallást erőszakolt, mi mellett idegen anyagi és szellemi segílyt semmi esetre sem nélkülözhetett. Ez legalább részben napjaink „divide et impera“-ja, a mint másrészről az „ecclesia militans“ legtevékenyebb és azon korban legáldásosabb működésében tűnik fel előttünk. Ha mind ennek daczára a fegyverhatalommal segédkezők legnagyobb részt németek voltak, ez nem tekinthető a király ellentmondásának önmagával: mivel egyrészt éppen ellenkezőjét képezték saját népének, és másrészt, mint közel szomszédok, legkönnyebben voltak megnyerhetők. — A szellemi segédkezők között azonban a németek mellett nagy számmal találunk más nemzetbelieket is. Mindazáltal e szükségképeni befolyás már István legközelebbi ntóda alatt is elnyomasztóvá fajult, annyira, hogy Aba és I. Endre uralkodása alatt ellenforradalmat támasztott, mely a kereszténység terjedésének hosszabb időre gátat vetett.

A német császár erőszakos fellépése, mely inkább saját, mint Péter érdekében történt, szintén okozta, hogy az Árpád-házi későbbi királyok ezután nem a német udvarnál, hanem lengyel, franczia, olasz, sőt a byzanti udvarnál kerestek hitveseket, mely körülmény az emlékszerű építészetre is befolyással volt, azonban a byzanti styl teljes kizárásával.

rium, Romaniqne reges sublimati fuerunt, et gloriosi: nisi quod multi Nobiles et Sapientes, ex diversis illuc confluebant partibus. Roma vero, usque hodie esset ancilla, nisi Aeneades ipsam fecissent liberam.

§. 2. Sicut enim ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites: ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta, et arma secum ducunt, quae omnia Regiam ornant, et magnificant aulam, et perterritant exterorum arrogantium.

§. 3. Nam minus linguae, minusque moris Regnum, inbecille et fragile est. stb.

Valóban feltűnő, hogy Byzancz, mely a magyarokat hívta szövetségesekül, mely az országgal éppen oly határos volt, mint Németország, melynek pompája a magyarok eredendő bűnével, a fényűzéssel oly szoros rokonságban volt: azon Byzancz, melynek udvaránál az Árpádok egyik legkitűnőbbje: III. Béla neveltetett, hogy egyetlen byzanti stylű műemlékkel sem bírnk a régi korból, sőt még azon kevés is e nemből, például az onoraviczai zárda Slavóniában, csak azon korból erednek, a melyben szerb bevándorlók, a törökök elől menekülve, telepedtek le az ország déli részein, mi csak a XV-ik században történt.

Messze vezetne itt mindazon okok felsorolása, melyek a magyarokat a nyugati egyház kebelébe vezérelték: az eredmény e tekintetben mindenestre igazat adott nekik, s a mennyiben fel vagynk jogosítva a múltból a jövőre következtetni, — a középkor hegemóniája az alsó Dunánál a magyarnak a legközelebb bekövetkező jövő esetére is van biztosítva.

Nem volt és nem is lehetett rendkívül fontos következmények nélkül, hogy a románokkal egyesülten, mint szétválasztó ék vagynk az északi és déli szlávok közé ékelve. S bár még ma is ellenszegüljenek az összes érdekeltek, mégis beteljesül a tovafutó idők befejezésében a végezet.

Két igen nevezetes király: László és Kálmán, szemeiket inkább dél, mint nyugat felé irányozták, midőn Slavóniát és Horvátországot s részben Dalmátiát is az országnak megszerezték, mely ntóbbi, az idő óta örökös civódás tárgyát képezte Velence és Magyarország között, mi által azonban a két ország közötti közlekedést is élénkíté, s különösen a kereskedelmet, a mennyiben olasz kereskedők, lombardok név alatt már régebben ismeretesek voltak.

E diesteljes királyok után, a belsőleg pártokra szakadt országban legalább is szűne-

telés korszaka következett, mely III. Béla idejéig tart.

III. Bélával azonban ismét fényes időszak kezdődik: a történetírók keveset tudnak ugyan a királyról, de annál hangosabban beszélnek az uralkodása alatt épült műemlékek, annál hangosabban beszél a heraldika, egy, a középkorban a symbolismus és a typológiával egyenrangú tudomány, a mennyiben a középkor e hármát ölelte át, a két utóbbit az egyház, az elsőt pedig a világi lovagrend szolgálatában. A heraldika azonban, itt keleten, már legzsengebb korában is otthonra talált: igen valószínűleg III. Béla francia neje által jutott Magyarországra, és II. Endre szintén francia neje által: mert a francia befolyás az Árpádok uralkodása alatt vert legmélyebb gyökeret. Ezt igazolja a III. Béla által a cisterciátoknak kiállított okmány is, melyben ezek, franciaországi szerzetesársaikkal azonos szabadsalmakat és előjogokat nyernek — E körülmény is mutatja, hogy hazánk ez időben az említett birodalommal mily élénk összeköttetésben volt.¹⁾

¹⁾ A benézések, praemontreiek és cisterciátok első zárdái nem Németországból népesítették be. — Az első István király alatt leginkább Olaszországból, amazok, a II. István alatt 1120-ban bevándorolt praemontreiek, s a II. Géza alatt 1142-ben bevándorolt cisterciátok által, egyenesen Franciaországból. Ezen, francia szerzetesek általi benépesítést igazolja III. Béla okmánya is: „Ego Bela, Dei Gratia Hungariae . . . Rex Notum fieri volo praesentibus et futuris ad petitionem dilectissimi Nostri Patris Abbatis Cistercii, omnibus claustris cisterciensis ordinis, quae constructa, vel construenda sunt in regno meo, me propria benignitate indulgisse, ut ea libertate in tota mea terra utantur, quam in Francia obtinere noscuntur. . . . Anno ab Inc. Dmni 1183.“ — Igen természetes tehát, hogyha, miként itt látjuk, a cisterciátok francia zárdáik jogai és szabadságainak élvezhetését kérték új hazájuk, Magyarországon is: akkor minden berendezést, mely tőlük függött, régi hazájuk zárdáinak mintái szerint is szándékoztak

II. Endre fia, IV. Béla azon szerencsétlen fejedelem, ki a saját ötközöt után (1241.) a diadalmas tatárok elől futva, szülőföldjét, bár nem országát, — kénytelen volt elhagyni, a mennyiben Dalmatia befogadta. Nemsokára visszatérve teljes erélylyel fogott az elpusztítottak felépítéséhez, az élénkítés és új benépesítéshez. E munkásságánál azonban eltért elődei politikájától, s szorultságában visszahívta az István által követett alapelvekre, amennyiben a legközelebb szomszédos németekhez fordul, kik magukkal hozzák városi és szerzetesi szokásaikat, ellentétben az azelőtt kevésbé kifejlett városi élet és inkább román szerzetesi életmóddal. E korszak, a XIII. század közepétől számítva, az úgynevezett gothismus meghonosulásának korszaka és pedig a német iskola csúcsives stíljéé, mely ez időtől számítva, körülbelül három századig túlnyomólag ugyan, de nem kizárólagosan fentartotta magát, minthogy e mellett a francia iskola is tevékenyen mutatkozik, s később még a csúcsivesstílus mellett a renaissance is előfordul.

IV. Béla erélyesen, de csak két évig uralkodó fiának: Istvánnak halála után, azaz 1272. után az utolsó Árpádok alatt, a művelődés hanyatlási korszaka következik.

Csak az anjou-i házból való Róbert Károlynak sikerült ismét, királyi állását biztosítva és megerősítve a civilizatio előhaladását hazánkban elősegíteni. Most azonban az ő és nagy fia, Lajos uralkodása alatt, csaknem egy év századig ismét francia és olasz befolyás szorította háttérbe a németet; míg Zsigmond császár és veje Albert, a németet tették ismét

megtenni, s ennek bizonyítékául ismerjük fel azon egyetlen oszlopot, mely a régi zirczi templomból, — a cisterciátok mai székhelyén, — eredeti helyzetében megmaradt, a francia iskola építményét, mely hihetőleg több más jelentékeny hazai apátság templomai-
val egyetemben a XIII. század első feléből eredt.

uralkodóvá, úgy, hogy az előbbinek leánya: Erzsébet, egészen Austria karjaiba dobja magát, amilyen, hogy nemesak ő maga tekintetik vazallnak, hanem e vazallságot még kiskorú fiára, méhben hagyott Lászlóra is kiterjeszti, mivel a Habsburg családigényei a magyar koronára tulajdonképpen kezdődnek, és maradandó gyámot nyernek.

Mindeddig, néhány íráskísérletet leszámítva, a nemzeti nyelv csupán a népeletben tartá fenn magát; egyház, törvényhozás, diplomácia- és az irodalomban a középkori latin nyelv használtatott. Csak Hunyady János kormányzósága alatt nyert a nemzeti nyelv nagyobb tért; azonban e téren, a törökökkel folytatott szakadatlan háboruszkodás miatt tartós művelődésre gondolni sem lehetett.

Fejlődés csak Mátyás király alatt állott be: ki azonban fényes tulajdonai daczára azon nagy hibát követte el, hogy szemeit keletről elfordítva, a cseh korona elnyerhetése reményében, végtelen czivódásokba bonyolodik Lengyelországgal, s a tehetetlen bár, de rendkívül szívós és ravasz Frigyessel, mi által a Magyarország iránti birvágyat kelti fel és táplálja a németekben, nevezetesen a kölesönös öröklésre vonatkozó szerződés által, melyet Frigyessel azért kötött, hogy ez utóbbi a hatalmában levő koronát kiadja. Ha, miként atyja, egész hatalmát az előnyomuló törökök ellen fordítja, akkor halála után nem merült volna népe oly gyorsan alá oly hosszú időre, s az ország, halála után is képes lett volna magát a művelődés azon fényes fokán fentartani, a melyre az ő lángelméje emelte: minden belviszály és külháboru daczára is.

Azon ritka példával találkozunk itt, hogy egy ország, mely örökös ellenségeskedésben él minden szomszédaival, mind ennek daczára is képes beléletében fejlődni, növekedni és felvirágozni: mert a magyarok Corvin uralkodása alatt a legelső cultur-népekhez tartoztak, s a pápa első sorban királyuk barátságát ke-

reste. E körülmény, a Németországgal való folytonos ellenségeskedések, s a király második nejének olasz származása magyarázzák meg, hogy miért lőn ez időben az olasz befolyás amilyen uralkodó, hogy a renaissance, Olaszországon kívül, Magyarországon mutatkozik először, s fejét a középkori műépítéssel mellett magasan kiemeli.

A hatalmas férfin halála a legalaposabb reményeket egyszerre tévé tönkre: még mielőtt Magyarország, számtalan kisebb uralkodó mellett, három hatalmas, egymás ellen küzdő uralkodó által legyőzetett, — a visszaesés — a bárgyn és mindenre „igen“-t mondó Ulászló alatt, ki ezért „Dobzse László“-nak is nevezetett, feltartóztathatlanul ütötte fel sátorát, s segítettett elő az ország eselszövő, önző nagyjai által, kiket Mátyás hatalmas keze képes volt nyígyan megfékezni, de kik halála után, fékvesztetten és büntetlenül elégithették ki romboló szenvedélyüket.

Azonban ekkor már a középkor, melynek műépítészével itt foglalkozunk, lassan-lassan megszűnt létezni.

Később látni fogjuk, mily modorban folytak be a magyar műemléképítészetre az imént jelölt politikai és családai befolyások: előbb azonban néhány általános megjegyzést óhajtok tenni.

Még létező és fennmaradt középkori műemlékeink általánosságban nem idézik nyígyan elő az eredetiség benyomását, sőt még kizárólag kifejlett nemzeti iskola képességét sem, ha t. i. sz. István bazilikáját kivesszük, mely rövid ideig fennálló valódi magyar iskolát képezett. De ha ettől eltekintünk új emlékeink mégis nagy jelentőségűek, mint ama művelődési hullámmás és legszélső szárnyalásainak bizonyítékai, mely a középkorban nyugatról kiindulva itt befolyásának déli határát elérte, míg legéjszakibb határa Lengyelországban keresendő, a memyiben Oroszország és az oláh tartományok, a vallással együtt,

művelődésüket is eredetileg Byzantból nyerték, s csak a birodalom bukása után vetették szemüket nyugat felé. Ennek következménye: az idősebb, termékenyebb élet, a középkorban Magyar- és Lengyelországban: s minthogy az előbbi politikai önállóságát, legalább részben, mind a mai napig fentartá, a jövőben is közvetítő állást foglal el nyugat és kelet között: elfogadva és kiművelve a nyugati eszméket, s közölve azokat kelettel.

Tény azonban, hogy e viszonyok legélelénkebben a művészetben nyilvánulnak, a legtisztábban és legszabatosabban itt fejezhetők ki: legtovább s legtartósabban a műépítményekben találhatók: s innen magyarázható azon érdek, melyet ez utóbbiak külföldön is keltenek.

Ha tehát, igazság szerint állítható, hogy fennmaradt középkori műépítészeti emlékeink általában nem bírnak az eredetiség jellegével; másrészt azonban tagadhatlan, hogy sok közülök tönkre ment, melynek utolsó maradványai, a hasonlót bizonyító írásbeli okmányok mellett, bizonyos sajátzerűség bélyegét hordták magukon, s ez által mintegy saját nemzeti iskolából eredteknek tekinthetők. Különösen a négytornyú, ugynevezett védtemplomok azok. Ezekről tüzetesebben szótlan a magyarországi régészeti emlékek I. köt. 1 részében.

Más, ha nem is nemzeti iskolát, de mindenesetre a provincialismust igénylő különös emlékművek a későbbi korban mutatkoznak. Alantabb ezekről is leend szó.

Előbb azonban röviden, az ország földrajzi viszonyait kell figyelembe venni.

Földrajzi viszonyok.

Ha Magyarország térképét szemléljük, éjszak- és délnyugat felé sötétebb árnyalatot észlelünk, míg dél-keleten a Dunától csaknem Erdélyig, világosabb, hegy nélküli lapály jelenik meg. A hegyi vagy halmos vidéknek sötét

árnyalata éjszakra a Kárpátok, Duna és Tiszaig húzódó vonalát jelöli, melyek kelet felé a Tiszán túl és folytatólagosan az erdélyi hegyvidéket. Magyarország e természetes erődjét alkotják. Túl a Dunán dél-nyugat felé a régi Pannónia hegyei láthatók, melyek egykor hihetőleg — mielőtt a Duna útját erre törte — Pozsony vidékén és Esztergom alatt az éjszaki Kárpátokkal voltak kapcsolatban.

Már a térkép e különböző színezete is általános átnézetet nyújt az ország régi emlékeinek felosztása és lelhelyeiről. Túl a Dunán volt a rómaiak régi Pannoniája. E terület szorosan összehalmozott városok, mezővárosok és falvakkal van beépítve, melyek a római telepítvények maradványaiban nemcsak ösztönt az építéshez, hanem egyszersmind hozzá szükséges anyagot is bőségben találtak. Ösztönről szólok; mert a középkori stílus, amint teljes kifejlődésében hozzánk áttültetett, oly határozottan kiművelt, kikerekített volt, hogy a még többé-kevésbé a földből kimagasló antik építmények semmi szín alatt sem szolgálhattak mintául; míg, mint könnyen hozzáférhető kőbányák és téglaraktárak, kitűnő anyagot szolgáltatottak; és ez lehet oka annak, hogy csak alig néhány földfeletti rom, s a legtöbb esetben csak föld alatti összefüggő alapzat tartotta fenn magát hazánkban a római építményekből. Oly templom, mint a „Maison carrée“ Nîmesben, oly kapu, mint a trieri, vagy várfal, vagy híd ¹⁾ vagy országút

¹⁾ A Duna sokkal szélesebb folyó, semhogy könnyű lett volna álló hízzal áthidalni. E helyet azonban a rómaiak hajóhidakkal segítettek magukon, melyeknek összekapcsolása és megerősítése céljából a partokon igen szilárd hídfőket építettek. Ó-Buda (Aquincum) és Esztergom (Salva) között hat ily hídfő volt, melyek közül még ma is fennállanak többé-kevésbé ép maradványok Dunakeszi, Vác, Verőce és Szolnán. Ezeket főként a colossalis kődúcok és hatalmas bipedál téglák bámulatosak. Dunakeszinél egy meglehetősen rom-halom látható, mely hihetőleg az ellenséges partron épített erőltvény egy torayából származhat.

alig látható itt többé. A mi nagyobb maradvány előfordul, jobbra két, három pontban van összpontosítva: Ó-Budán, (a régi Aquincum) és Szombathelyen, (a régi Sabaria).

Ó-Budán láthatók: egy castrum alapkövei; egy régi amphitheatrum, egy alapköveire épített ház sor elypticus alakján ismerhető fel. E substructiók, boltozatai a felettük épült házaknak, és pinczehelyiségül szolgálnak. Feltűnő a fürdőhelyek nagy száma, melyekkel csaknem minden irányban találkozunk, bizonyítékul annak, hogy itt nemcsak a telepítvény lakói, hanem a külföldi vendégek részére is voltak gyógyfürdők.

Még ma is igen látogatottak a budai meleg gyógyforrások: csak hogy most egészen más helyen, körülbelül fél órányira dél felé esnek az antik fürdőhelyektől. Ó-Budán még fentartotta magát egy régi római fürdő helyisége, mely az akadémia régészeti szakosztályának indítványára, a pénzügyminiszterim költségén volna hozzáférhetővé teendő. Egy földfeletti vízvezeték vezette egykor a puskapomalomnak (az n. n. „Pulverstampf“) meleg forrását e helyre: e vízvezeték boltíveinek egyes pillérei még most is láthatók a még szintén látható, fentebb említett fürdőhelyiség irányában. E romokon kívül, a legújabb időben, midőn az ipartelepítvények több és több tért foglalnak el, Ó-Buda környékén számtalan sír és koporsó találtatott. A felfedezések aránya szerint, a felfedezett római maradványok, egy e célra készített tervrajzba berajzoltatnak úgy, hogy idővel a régi Aquincum átnézete képződhessen.

Nem vagynak ily szerencsések Szombathelyen (Sabaria), hol az építési kedv és a vizsgálódások szükségessége még nem hatnak elég biztítólag. Mind ennek dacára az antik tervrajz itt is felkelté több régészeti-kedvelő figyelmét, kik tapasztalataikról a t. akadémia régészeti osztályát tudósítják. Itt is az antik colonia telepítvényei mutatkoznak részben, s

nem csak egy mennyiségű sírok, koporsók, oltárok, épületrészek, pénzecskék és másféle anticiaghiák kerülnek napfényre.

E két nevezetes római város telepítvényén kívül még megemlítendő: Szöny és Pécs, a régi Sopianae.

Az előbbi környékén részben egyszersmind az antik telepítvény helyisége is ismeretes, s az itt talált régiségekből muzeum alakítottatott, melyhez hasonló Szombathelyen is keletkezében van. Bizottságunk figyelmét is magára vonta e hely, midőn Kosztka Károly, nyugalmazott állami mérnököt, segíti a közben-közben felásott római maradványok vizsgálatában és bevezetésében egy e célra készített helyszínelési térkép által.

Még fontosabbnak tűnik fel az Alpeseiken innen, miemjára folytán, Pécs. Ez unicum egy kettős kápolna alsó része, melynek felső helyisége az ó-keresztény halotti szertartásnak volt szentelve: alsó még meglevő része pedig magánsír volt. Ez, egy nagy arcossílnuot képez, miről alább szólándunk.

Régibb, Sopianae-ban volt műemlékek közül legfontosabb, egy négyfelé fűrészelt sarcophag, melynek egyes részletei a következő relief-képleteket tartalmazták: Iphigenia hazavezettetése Aulisból, Persens, a mint Medusa fejét levágja, Leda a hattyúval és Ganymed a sassal.

Pannonia magyar részében, a középkor első idejében sok római építmény még meglehetősen jó karban tarthatta fenn magát. Így Béla király névtelen jegyzője is megemlíti az érkező magyarokkal Aquincum kőépítményeit, s Veszprémet is városnak (civitas) nevezve, értésünkre adja, hogy itt is léteztek római építmények.¹⁾

1) Anonymus XLVI. fejezetében „de portu Moger“ czim alatt következőket olvasunk: „Transactis quibusdam diebus, Dux Arpad et omnes sui primates, egredientes de insula (Csépel), castrametati sunt ultra Suruesar (Soroksár) usque ad fluvium Ra-

Kevésbé ismerte talán Sabariát és Sopianet, és sokat szenvedhetett már Nagy Károly hódításai idejében Győr (Arabo) és Szőny (Bregetio), sőt talán Szombathely is. Általában véve azonban csodálunk, ha a monumentális építmények elpusztulása okául a népvándorlást, rablóhadjáratokat, sőt állandó barbár hódításokat tekintjük: mert ily pusztítás, szabály szerint, csak ott fordul elő, hol az építéshez kedvvel bíró utódok maguk használták fel az elődeik által hátrahagyott épületmaradványokat anyagnak újabb építményekhez, s azért nem fordul elő, mint már említve volt, hogy egy római templomot, vagy más építményt, keresztény templommá, vagy magánépületté alakítottak volna nálunk út.

A rómaiak idejében, colonia Sabaria képezte a pannoniai országutak központját; innen huzódtak hadi-utak Noricum, Moesia és Thraciába. Az Olaszországból húzódó út Poetaviotól, (Pettau), Salle-n (Lövvő, Oberschützen), Sabarian és Searabantián (Sopron) át vezetett Carnuntumba (Petronell). A sirmiumi (Mitrovitz) nagy országút először Mursát (Eszék) érinté, innen Sopianae és innen Sabariaba megy, homman éjszak felé egy út Arabo (Győr) és Bregetioba vezetett. Egy harmadik kettős or-

szágut Sopianae-től a Balaton mindkét partján¹⁾ éjszak felé vezetett. Keleten Cimbrianán (Székesfehérvár?) keresztül; nyugaton Szalaváron (hihetőleg a rómaiak egy második „Salle“-ja), át, először Veszprémbe (Advicesimum?) s ezen túl az előbbivel egyesülve Aquincum felé. A Balaton nyugati partján elvonuló útnak még maradtak fenn egyes nyomai; oldalain több táborhely feküdt, s Őskü-től nem messze távolban, Veszprém és Székesfehérvár között, jól faragott, colossalis kőfalak jönnek elő, melyek hajdan egy itt állott tó szegélyét képezték. A nép e tavat Kikiritónak nevezi, mit némelyek a „Kőkerített tó“, azaz, kő által szegélyezett tóból származtatnak le, s az e tó keleti partján elvonuló út, ma is „katona út“-nak nevezetik; mely név mindenesetre azon célra homályos visszaemlékezés, melynek ez ut szolgált. Hogy a nép szájában az említett gátfalak Mátyás királyra vitetnek vissza, csak tévedés, melyet a magyarok istenített királyuk javára örömet emelnek érvényre is: mindenesetre első pillanatra nyilvánul e valóban óriási mű római eredete s Advicesimumtól minden esetre szintén kellett egy összekötő-útnak lenni a Balaton nyugati partján levő és a Sabariából Arabóba vezető ut között. Ennek biztos nyomait mindeddig még nem lehetett ugyan fölfedezni; valószínűleg ezen, a Bakony-erdőn

kus (Rákos). dum vidissent, quod undique tuti essent, nec aliquis eis obsistere valeret, transierunt Danubium, et portum, ubi transitum fecerunt, portum Mogger nominaverunt, eo, quod VII. principales personae, qui Hetunoger (hét magyar) dicti sunt, ibi Danubium transnavigaverunt. Transito Danubio castrametati sunt juxta Danubium, usque ad aquas calidas superiores, et hoc audito, omnes Romani, per terram Pannoniae habitantes, vitam fuga servaverunt. Secundo autem die, Dux Árpád et omnes sui primates, cum omnibus militibus Hungariae intraverunt in civitatem Athilae regis, et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa usque ad fundamentum, quaedam non, et admirabantur ultramodum omnia illa aedificia lapidea et facti sunt laeti ultra, quam dici potest, eo, quod capere meruerunt sine bello civitatem Athilae Regis, ex cuius progenie Dux Árpád descenderat.

¹⁾ A Balaton latin neve bizonytalan. Mannert (Germ. Raet. Noricum Pannonia 1792. pag. 664. s még határozottabban az 1820-ik kiadásban pag. 565.) azt állítja, hogy a rómaiak által Peiso-nak nevezetett, mely nevet mások a Fertő tavának tulajdonítanak. Keuner (Berichte und Mitth. des Alterth. Ver. zu Wien XI. kötet 1870. pag. 104.) egy hosszú jegyzékben közli különböző földrajzírók eltérő nézeteit; megjegyzi a Peiso; Peliso vagy Pelso közti különbséget; végre saját véleménye szerint oda nyilatkozik, hogy Fertő tava Peiso superior, a Balaton pedig Peiso vagy Pelso inferiornak neveztetett volna. Satzky Thomka, a régi korban sehol elő nem forduló Batha-natus nevet hozza fel, a nélkül azonban, hogy ebben valaki követte volna.

keresztülvezető útnak található, azonban azon vonalon, mely a Pentinger-féle térképen a Sabaria-Arabói uttól Advicesimum-felé ágazik. Ez utvonalakról bővebben a „Székesfehérvári ásatások eredménye“ című művem V. fejezetének 124. stb. lapjain értekeztem. Ezek voltak a főutak (itineres interamnenses) az ország belsejében, míg a Duna egy másik, kettős útra szolgáltatott okot, — egy vízi-utra, s egy másik, jobb partján elvonuló országútra. Előbbi időkben mindkettőről: Marsigli és Schönwiesner írtak; legújabb időben Dr. Kemner Frigyes igen becses értekezést írt róluk: „Noricum és Pannonia, a római védelmi intézmények fejlődése stb. kutatás a középdunai tartományokban“ cím alatt a bécsi régészeti egyesület értesítései és tudósításai XI. kötetében.

Egyes vonalak kizárólagos vizsgálatokon alapuló megbeszélést érdemelnek, különösen az Esztergom és Buda közötti, melynek közép-pontját megközelítőleg a visegrádi királyi vár képezi.

Kemner fentidézett értekezésében egy igen fontos megjegyzés fordul elő, mely eddig a régészetbuvárok által nem téteget. Ez utóbbiak ugyanis azt hívék, hogy a rómaiak idejében a Duna képezte Pannonia legszélső és egyedüli határát; legfőlebb váracsoakat, vagy hidfőket vettek fel, p. o. egy erődöt Aquincummal szemben, Contra-Aquincumban, vagy Anabmmot szemben Salvával (Esztergom). Ezzel ellentétben Kemner a következőket jegyzi meg 101. l.: Hihető, hogy az Ipolyvölgyben is húzódott fel egy állomás-vonal. Mindenesetre hiányoznak erre határozott leletek; azonban a folyamvölgy, mely meglehetősen széles, s először éjszak, aztán kelet felé messze benyúlik a Kárpátokba, a legnagyobb fontosságn volt; a Quadok és keleti szomszéd törzseik közti érintkezést megakadályozza, mi csak az Ipolyvölgyön át volt lehetséges. Az erődök telepítésének, ellenséges földön, egyik főoka minden-

esetre az volt, hogy az egyes törzseket egymástól elválasszák; s már az erődök szükség-szerű összeköttetése a Dunával magával hozta azon kényszerűséget is, hogy a bal parton is több ily erődöt építsenek.

Most azonban még határozott leletek sem hiányzanak. Legújabb időben, körülbelül másfél órányira a Dunaparttól, az Ipolyvölgyben, Kis-Keszinél meglehetősen maradványait találtam egy elsánczott tábornak, mely a kis-bényi, még igen jelentékeny sánczokkal, egy vonalba esik, s ama vidék lakóinak vallomása szerint, rövid idő előtt még az ntóbbival összefüggésben volt. A földhányások, a hol még megvannak, több ölnyi magasak, s a kis-keszi mellettiekben számtalan barbár csereptöredékek mellett, római cserepek töredékei is fordulnak elő. A kis-bényi sánczból a Garamvölgy uraltatott, s hihetőleg nagyrészt elzáratott. Római építmények nyomai a Duna bal partján máshol is, nevezetesen a Morva-völgyben találtattak.

A középkorban, a közlekedési alak irányai itt másként alakultak. Minthogy a hadi utak nem indultak ki többé, mint hajdan, egy központból, nem sugárszerűen Rómából, emel-fogva a központnak is meg kelle változnia. Az új Pannoniában Sabaria nem volt többé központ, mivel sem Pannonia maga, sem Dacia, Moesia és Thracia nem voltak többé római tartományok; így esett el Mursa és Sirmium is, és Aquincum helyét változtatta, a mennyiben a mai Buda, délre a régi telepít-ménytől építettett, azaz a magasság-védelmi-rendszer értelmében; egy halomra. Hihetőleg nem kisebbedett fontosságban tartották fenn magukat: Soprony, Vác és Pécs; újra felvirultaknak, vagy nagyobb fontosságra jutot-taknak tekinthetők a püspöki székvárosok: Győr, Esztergom, Veszprém és Székesfehérvár, melyekhez még Komárom is számítandó volna. A legújabb viszonyok végre a Duna balparti-ntat nagyobb fontosságra emelték a jobb par-

tinál: ellenben ugyanezen viszonyok és bizonyos feltékenység Magyarország és a Lajthántuli tartományok közt. hozták létre a legnagyobb nehézségekkel még folyton küzdő semmeringi vasutat, míg a rómaiak, e hegyi utat mellőzve, utaikat, Pettantól Magyarországon át vezették Carnuntum- és Vindobonába.

A XIV. század vége felé, tehát itt előbb, mint az ország más helyein, a délnyugati Styríával határos sarokban egyes falvak, egyházak is felvirulnak, legalább fokozatosabb terjedelmük daczára is, alulról egész a tetőig falfestvényekkel voltak díszítve, sőt ezek egyikének építése egészen a XIII. századig visszavezethető. Ily befestett falusi templomokat találunk a vasmegyei és zalai falukban: Tótlakon, Turnicsán, Martynczon és Veleméren. A falképeket Rómer fedezte fel és tüzetesen leírta a „Monumenták“ III. köt. I. részében.

A Kárpátok nagy hegyivében, mely az országot éjszokról övedzi át és elzárja, más művelődési viszonyok lépnek föl. Itt a bányavárosok érzegazdagságukkal játszanak nagy szerepet. Nem lehetetlen, hogy a bányászat már a Quadok által is üzetett, épen úgy, az opálbányák mívelése Sárosmegyében, mint-hogy a leírás, melyet Plinius e drágakőről adott, tökéletesen, a még ma is bányászott hazai opálokra illik: s másrészt e vermek tájékán igen nevezetes római, sőt görög régiségek is találtattak, melyek csakis a csereüzlet következtében juthattak el idáig. Másként áll a dolog a bányászat és kősó-aknászatra nézve a legtávol éjszak-keleten, melyekről, mintha már a rómaiak idejében miveltettek volna, sem történelmi okmányok, sem régészeti leletek nem beszélnek.¹⁾

¹⁾ A rómaiaknak nem is volt rá szükségük, hogy a kősót Máramarosban aknázzák, a mennyiben igényeiket e tekintetben a Torda körüli és tordai sóaknák (ad Salinas) tökéletesen kielégítették: sőt a szélföldön a só még ma is a föld felszínére jön, s így a bánya-ásatások e helyütt alig szükségeltettek.

A hegyvonal félkörében még létező műemlékek alig vezethetők tovább vissza a XIII. századnál, s nagyobb részt a német iskolához tartoznak, a mennyiben — mi okmányok által is erősítették — Németországból hívtak be bányászok. Másodsorban aztán a nyugati rész kereskedelmi közlekedése jelenik meg, míg a keleti részben ily közlekedés, a kelet-indiai országot folytatásán sokkal idősebbnek vehető fel.

A Kárpátokban két fontos országuttal birunk: az első Ausztriából éjszak-kelet felé vonul, a másik a hegységről dél-kelet felé ereszkedik alá, s Brassó közelében lép be a dunai tartományokba. Sokkal csekélyebb jelentőségű volt a középkorban az éjszak perpendicularis összeköttetése déllel, magában az országban.

Az éjszak-keleti utvonal Pozsonytól nyugatra kezdődik, hol később a dévényi erőd és pozsonyi vár által védetett hadászatilag. Pozsonyból az út éjszak felé emelkedik Nagyszombat és Nyitra felé, azután a két fontos bányaváros: Selmecz és Besztercebánya felé — hajdan Körmöczbánya is fontos volt — azután magasabb hegyeken átvonulva, részint a Szepességen, részint Rozsnyón áthaladva, Kassán végződik. E városok közül Nyitra látszik a legrégibb művelődési helynek lenni, miért is ez, a szlávok, vagy helyesebben tótok által, még ma is, mint nemzetiségi központ, mint metropolis, dicsértetik. Van Nyitrán egy emlékmű, mely részben a XIII. század előidejéig megy vissza, ennél régibb azonban alig volna felmutatható. Selmeczen léteznek részletei egy, a XIII. század későbbi idejéből származó, újra átépített műemléknek, míg a Beszterczén létezők mind későbbi eredetűek. Régibb templomkákat találunk oly kisebb helyekben, melyek már megszűntek bányavárosok lenni.

Igen jelentékeny kereskedelmi közlekedés létezett a középkorban az indiai szárazföldi

nton, mely hazánkat átszelve, Lengyelországot, Éjszak-Németországot és Scandinaviát kelettel összekötötte. Itt, egy leginkább éjszagnak fekvő fontos pont volt Lőese; de emél még sokkal fontosabb központ: Kassa, homán az nt délre, a tokaji szőlőhegyekhez, innen ismét keletre, a Tisza mentét követve vonult. Bergraszász környékén azután ez út megoszlott, egy ág kelet felé, még mindig a Tisza medrét követve Maramaros felé ment; a másik, átkelve a Tiszán, felfelé a Szamos medrét követve, belépett Erdélybe, melyet először déli irányban Kolozsvár, Károlyfehérvár és Szebenen át, aztán keleti irányban Brassón tulig, a határon elvonulva átszelt.

Ez út, a kelet-indiai kereskedelem utja, a Kis-Ázsia és Byzanczon keresztül vezető szárazföldi út. Ezen összeköttetésről a délkelet és éjszak közt, nevezetesen Dániával Worsáae is „Dänemarks Vorzeit“ című munkájában 25. l. a következőket mondja: „Az összeköttetés, mely a római tartományok és éjszak között létezett, a legnagyobb valószínűséggel a római tartományokból, Magyarországon indult ki. Hogy az éjszagon talált pénzek épen 50—200-ik évből Kr. sz. n. eredtek, lihetőleg az által volna kimagyarázható, hogy a rómaiak körülbelül csak ez időtájt birtak Magyarországon állandó birtokokkal; mert a góthok már a III. században kezdték betöréseiket a római birodalomba, s ez időtől fogva az ntőbbi mind több és több tartományt vesztett, mi alatt bel-és külháborúk által szétszaggatott. A III. és IV. századból tehát itt (éjszagon) vagy semmi, vagy csak igen kevés római pénzt találunk; csak miután a római birodalom két részre szakadt, mi körülbelül 400 körül történt, látszik egy összeköttetés nyilni a kelet-római birodalommal, melynek fővárosa Byzant volt. Az itt vert pénzek, melyek ez idő óta éjszakra vitettek, aranyból voltak és általánosn Byzantoknak nevezettek. A mi éjszaki vidékeinken leginkább az V. és VI. századból

valók jönnek elő, megjegyzendő, hogy olykor nyomai mutatkoznak, mintha füllet lettek volna ellátva, s így ékszerekül használtattak. Az összeköttetés Byzanttal azonban, a dolog természeténél fogva, meglehetősen hosszú ideig tarthatott, mert az éjszakiak, az ugynevezett Wäringiek, mint tudva van, Byzantba költöztek, hol a császári testőrségnél szolgálatot vállaltak.“¹⁾ Arneht (l. „Die antiken Gold- und Silber - Monumente des k. k. Münz- und Ant. Kabinetts Wien 1850, 332. lapon, s továbbá, hol egy régibb osztropataki lelet tárgyalatik) az itt érintett tényekbe kissé tüzetesebben behatol, midőn a 44. lapon ezeket mondja: „Éjszaki régészetbuvárok, az éjszak és Byzant közötti ut mellett lévő lelhelyen, minthogy oly sok Wiking szolgált a byzanti császár testőrségében, és néhány pénzdarab hasonlatosságából a Dánia és Svédországban talált ékszerek és arany kőöntvényökön levő pénzdarabok közt, azt következtethetnék, hogy e medailonok wikingieké voltak, kik talán hazatértükben, a mai Erdélyben tönkre mentek.“ — Ide vonatkozólag idézendő az is, mit Tegner a Frithjof mondában ír:

Oft, wenn der Mond durchflog das Gewölk, viel
Wunder von fremden
Ländern erzählte der Greis (Thorsten), und viel von
Wikingerfahrten.

Fern auf östlichen Meer —

(l. Molnikes Uibers. 9. kiad. 29. lap.) Ugy hiszem, itt nem a mai keleti tenger értendő, mert a 64. lapon mondja Frithjof:

Mein Vater Thorsten Wikingson zog ferne
Ringsum auf Heefahrt, und erzählte öfters,
Beim Schein des Herds am langen Winterabend
Vom Meere Griechenlands und seinen Inseln.
és a 19 lapon Frithjof magáról mondja:

... Hier ist Insel und Hain.

Hier der Dom, den mein Vater beschrieb.

¹⁾ Hazánk érem-leleteiben leggyakoribbak a X. századból származó byzanti érmek, később, sz. István óta Magyarország saját érmét verette, és ekkor Európa nyugati tartományai is mindinkább érintkezett.

Természetes, hogy e szárazföldi ut, a jó reménység fokának körülhajózása által mindinkább vesztett nevezetességéből. Mindamnak daczára még a XV. században, vagyis az ekkor keletkezett műemléképitmények, e vidék állandó jólétét bizonyítják, mely még a nemzetiségi párt és az osztrák uralkodók közt tartó hosszas háboruszkodás által sem tétetett teljesen tönkre, bár a nemzetiségiek ellentállása főként e pontból indult ki. Csak Lengyelország felosztása, s az épen ezt követő magyar iparnak hanyatlása süllyesztette alá Magyarország keleti részét, s ép így szűnt meg a közlekedés élénksége is e részek és Erdély között lassankint. Jogosult reményt vélek kimondani, hogy az éjszakkeleti vaspálya, mely részében a középkori utat követi, a régi közlekedést is újra fogja élnikiteni.

Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek nagy érdeme, hogy előttünk a harmadik, Duna és Tisza közti nagy országterületet megnyitotta, mely mindeddig középkori emléképitmények dolgában, még előttünk is terra incognita volt, Bőkezűségének, s a régészeti tudományok ezen ágának nagy fontosságát átértő műérzékének köszönhetjük ama három fontos építmény ismeretét, melyeknek részletes leírása képezi „Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa“ czimű 1873-ban megjelent munkámnak tartalmát.

Ez építmények valamint különböző fekvésük, úgy különböző rendeltetésük által is a legnagyobb fontossággal bírnak ez ország-részre nézve.

Az első építmény, mely e táj legéjszakai részén találtatott, a XIII. század egy fényes metropolis-egyháza alatt felfödözött, szent István korabeli székesegyházakhoz hasonló tervezet szerint épített régi templomka.

A második emlék körülbelül a terület középpontján álló, egy kisebb benczés apátságot mutat, mely egy csekélyebb tervezet, egy-

nevezett grangiából magasabb fokra emeltetett. A harmadik, a tulajdonképeni Magyarország legdélibb pontján elhelyezett építmény egy terjedelmes táboré, melynek központján egy, azon időben igen erős vár emelkedett. Azonkívül itt templom- és kápolnaalapok is találtattak. A metropolis kivételével, mely teljesen kőből emeltetett, itt általánosan téglaeépítményekkel van dolgunk, a mennyiben a terjedelmes síkságon mindenütt hiányzik a kőanyag. Azonban csak a falazat, vagy helyesebben az alkotvány áll égetett téglából. A műépítészeti tagozatok ellenben messze vidékről idehozott kőanyagból készítvék; s ez lehet az oka, melyért ez építmények egészben véve nem igen különböznek az ország hasonkorú kőépítményeitől, s melyért a téglanyag nekik eredeti jelleget nem kölcsönöz. Csak a bácsi várban találtattak, művészi kivitelű terracotta — párkányok, zár-kövek, s mindenek fölött igen izletes rosettek.

Nem tévesztendő szem elől, hogy — a mennyiben a Duna és Tisza közti kerület eddig ismeretes, — itt a monumentalis falusi templom általán hiányzik, bár késő, középkori okmányokban ilyenek emlittetnek, mi ismét a csekélyebb, másrészt azonban az ódon épületekből újabb építményekhez könnyen megszerezhető téglanyagnak tulajdonítandó; s így a báthmonostori zárdában is ily módon gazdálkodtak a környék lakói, hogy sok helyen az alapkövek egész fenéig ki vannak ásva, minthogy közvetlen szomszédságban több templom ezen téglákból nyerte épület-anyagát.

A Tizsántuli, éjszakirész, a Maros által határolt Bánát, régibb művelődési tér, mint a Duna és Tisza közötti. Már a rómaiak idejében Dacia „ripensis“ nevű tartományának egy részét képezte. Német-Csanádon volt a csanádi püspökség székesegyháza; de ennek alapja mindeddig nem lőn megismerve. A helység templomának újraépítése alkalmából, néhány év előtt egy, szent Gellért által alapított, később

azonban sokszerűen átépített zárda-templom romboltatott le, mely alatt, csodálatosképen egy ó-keresztény modorban épített baptisteriumra akadtak. Mint ismereteseek, megemlítettők még, a hajdan jelentékeny egressi apátság alapkövei, s az aracsai templom romjai; az előbbi, mint II. Endre temetkezési helye annyival inkább megérdemelné a kiásatást, mivel a középhajó oszlopai még némi magasságban a földtől felemelkednek, s a falusi út alatt még részben a régi attemplom nyomai is föllelhetők. Az utóbbi, egyike legfestőibb romjainknak, a memyiben a síkföldön igen impo-

sansul tűnik fel. Szegeden áll még a későbbi korból származó Ferencziek-temploma, mely azonban semmi figyelemre méltót nem mutat, és már a Bánáton kívül esik.

A mi a Duma és Tisza közti közlekedési utakat illeti, ilyenek hihetőleg sohasem állandósítottak, először czélszerű anyag hiánya miatt, másodsor pedig azért, mivel itt a rómaiak, a legdélibb részek kivételével, nem bírtak telepítvénynyel.¹⁾

Itt ellenben számos ellsánczolás fordul elő: így a római sánczok neve alatt ismeretes, délen és a „Csörszárok“-nak nevezett kettős sánczok éjszakon: s e kettő közt, például Szonta mellett, majd rövidebb, majd hosszabb árkok és földhányások.

¹⁾ Kenner úgy véli (Ber. n. Mitth. d. Wiener Althert. Ver. XI. k. 1870. pag. 31.) hogy miután a jászok a rómaiak mintegy szövetségeseinek tekintettek, amazok birodalmán keresztülvezetett egy összekötő út: Pannonia és Dacia között. Hihetőleg két út építettett, melyek egyike a jászok földjét egészen fel Budáig, a másik egész le Mohácsig átszelte, mindkettő gátszerűen építve, egyszersmind földsánczezzal is szolgáltak. A sánczon lehetett — Kenner szerint, — a hadi ut elhelyezve, mi nem hihetetlen, részint a síkság talajának végtelen sara miatt, részint pedig azért, mivel ezen egy régi út nyomai sem találhatók. A földhányásról, melynek felülete sehol sem tartotta fenn magát, épen ez okból tűnt az út is el.

Különösen nevezetes a Csörszárok, mely két, meglehetősen párhuzamos vonalból áll; az éjszaki Vácznál kezdődik és Hatvan alatt fut a Tisza felé; ehhez több, megerősített táborhely csatlakozott, melyek közül egyre a varsányi pusztán akadtam, s egy másikat, a Váczon kívül még fennálló sánczokban sejtek. A másik vonal másfél, vagy két órányira délre fekszik az előbbitől, s Duma-Keszitől a Dunánál, megszakadás nélkül hegyen-völgyön keresztül egyenesen fut a tiszai síkságig; e vonalon nem ismeretes egyetlen megerősített táborhely sem. Ároktőnél, a Tisza mellett, a sánczok még néhány ölnyi magasságban fentartották magukat, más helyen a földművelés következtében, már csaknem nyomtalanul eltűntek. E több mérföldnyi hosszú sánczok keletkezése csak a népmondákban érintetik, mely Csörsz vezér által építettett azon feltétel folytán, hogy velencei aráját csak úgy kapja meg, ha vizen szállítja lakásába. — vagyis ezen hegyvölgyes árkon hozatja el; az ara azonban, a szerelem ez óriási ára daczára is, honvágó által emésztetik, s utoljára az ugynevezett délibáb, e tiszavidéki Fata Morgana könyeibe tör ki, mely forróbb nyári napokon, távolibb tárgyakat, mintegy vízben uszva tűnteti elénk.¹⁾

Hazai régészetbuvárok a Csörszárkát Avarok művének tekintették, s azt az ugynevezett avar-gyűrűkkel azonosították; azonban egyrészt ez utóbbiak a sz.-galli névtelen²⁾ író

¹⁾ Ez az úgynevezett Csörszárok keletkezésének rendkívül költői regéje, miként Eötvös által elbeszéltetik. Tompa a regét másként adja, de kevésbé költőileg.

²⁾ A sz.-galli névtelen az avar-gyűrűkről ezeket írja (Momm. Germ. apud Pertz, Script. T. II. Mon. Sang. gesta Caroli L. II. p. 747. sequ.): Ex relatione secularis hominis et in scripturis minus eruditi sermonem facturi etc. p. 748. Albertus mihi narrare consuevit: Terra iniquens, Hunorum novem circulis cingebatur. Et enim ego, alios circulos, nisi viciniore cogitare nescius, interrogarem: Quil illud miraculi fuit domine? respondit. Novem hegün (Hege, Hecke)

szerint másféle alakkal bírtak, valamint joggal kérdezhetjük, vajjon oly barbár, mint az avar nép, képes volt-e ily nagyszerű és mesterséges építkezést létrehozni?

Nézetem szerint a Csörszárka a Metanasta jászok által ásott azon időben, mikor a rómaiak fegyvertársai és szövetségesei voltak.

muniebatur. Cumque et illos alterius generis esse nescirem, nisi quales segetibus solent praetendi, inquisitus etiam de hoc dixit: Tam latus fuit unus circulus, hoc est, tantum inter se comprehendit, quantum spatium est de castro Turico (Zürich) ad Constantiam, ita stipitibus quernis, faginis, abiegnis exstructus, ut de margine ad marginem 20 pedes tenderetur in latum, et totidem subigeretur in altum; cavitas autem universa aut durissimis lapidibus aut creta tenuissima repleretur, porro superficies vallorum eorundem integerrimis cespitibus tegetetur. Inter quorum confinia plantabantur arbusculae, quae ut cernere solemus, abscissae atque proiectae, comas caudium foliorumque proferunt. Inter hos igitur aggeres ita vici et villae erant locatae, ut de aliis ad alias vox humana posset audiri. Contra eadem vero aedificia inter inexpugnabiles illos muros portae non satis latae erant constitutae, per quas latrocinandi gratia non solum exteriores, sed etiam interiores exire solebant. Item de secundo circulo, qui similiter ut primus erat constructus, 10 millia Teutonica quae sunt 40 Italica, ad tertium usque tendebantur: similiter usque ad nonum, quamvis ipsi circuli alias alio multo contractiones fuerint. De circulo quoque ad circulum sic erant possessiones et habitacula undique versum ordinata, ut clangor tubarum inter singula posset cuiusque rei significationes advertere. Ad has ergo munitiones per ducentos et eo amplius annos qualescunque omnium occidentalium divitias congregantes cum et Gothi et Wandali quietem mortalium perturbarent, orbem occidentalem pene vacuum dimiserunt. Quos tamen invictissimus Karolus ita annis 8 perdomuit, ut de eis ne minimas quidem reliquias remanere permiserit. Humis extinctis regno Francorum nihil nocituri viderentur. Porro praedam in Pannonia repertam per episcopia vel monasteria liberalissima divisione distribuit. (p. 729.) Monachus hic scripsit circa 884. Fuit Alemanus sub Grimoldo et Hartmuto Abbatibus et dum Karoli III. imperatoris iussu eiusque in usum libros de Karolo magno componebat, balbus iam erat et edentulus, atque inclusus.

még pedig az utóbbiak vezetése mellett, s hogy nemcsak a rómaiaknak szolgált legrövidebb utul, hogy éjszaki Dáciával közlekedhessenek, hanem, hogy a Jászoknak maguknak, még akkor is, mikor a rómaiakkal ellenségesen álltak szemben, oltalmul szolgált nyugati és éjszaki szomszédaik: a Quadok és Sarmaták ellen. Megfoghatatlan volna a világ uraitól, ha nem gondoskodtak volna róla, hogy két becses tartományukat a legrövidebb uton egybe ne kapcsolják; hanem előbb levőnultak volna a Duna mentén, hogy így Dacia ripensisen át jussanak el a háromszoros Dáciába.

Említettem fentebb, hogy a rómaiak, a Duna bal partján levő folyam-völgyekbe nyomulva, itt sánczokat és elsánczolt táborhelyeket emeltek; és pedig nevezetesen Kis-Kesziné és Kis-Bénynél a Garam-völgyben. Ezek azonban hasonlítanak az ároktói és többi Csörszárkokhoz, a hol t. i. még fenmaradtak, mi kényszerít, hogy mindezeknek eredetét egy és ugyanazon kutforrásuaknak elismerjük. Más jelentőségű a római sánczok, földhányásoknak lassankénti feljebb vonulása déli Magyarországon az éjszaki Csörszárkokig, azaz e sánczok előjövetele a két vidék közti térben, nevezetesen Szontán, mely arra mutat, hogy e földhányások, az éjszaki előnyomulással arányban tolattak előre. Történelmi kutforrások a Csörszárkok keletkezéséről nem szólnak, és igaz az is, hogy ezen árok a többi „Limes romanus“-okon előforduló tornyokat nélkülözi, de ezeknek hiányát pótolhatta magának a sáncznak roppant magassága, mely némely helyütt még 30 lábat mér.

Különben e kérdés érdemes egy beható, mindeddig nem létesített kutatásra, hogy végleges megállapodásra juthassunk; mindenestre azonban nem fogható könnyen fel, hogy egy barbár nép képes volt egy műveltebb vezetése nélkül ily óriási és a maga nemében pontosan keresztülvitt művet előállítani, mind a minő a kettős Csörszárkok.

Chronologia és nemzetiség.

Itt azon kérdés merül fel előttünk: mely időben mutatkoznak Magyarországon a monumentalis építészet jelei? Mikor fogtak hazánkban a kőépítészethez, s mikor kezdték a tartós építészeti anyagot stílszerű, művészi alakba önteni?

Magyarhonban a Németországiakkal azonos viszonyt észlelhetjük. Valamint Németországban Nagy Károly lángelméje messze túlhaladta korát, s az achemi székesegyház és más császári építményekben kortársai előtt érthetetlen példányokat állított fel, s miként halála után a monumentalis műépítészet körülbelől a X-ik század második feléig ismét hanyatlott és semmi rendkívülit fel mutatni képes nem volt, míg 960 körül a gernrodi templomban ismét új életre kelt, épen úgy lép fel Magyarhonban is a monumentalis műépítészet első István alatt a fehérvári állambasilica alakjában, hogy e király halála után másfél évszázadig ismét pihenjen: mert az, a mi ezen időközből korunkig fennmaradt, például I. Endre attemploma Tihanyban, igénytelensége és művészetlensége által csak tehetetlenségnek bizonyítéka, s épen ezért nem vagyunk feljogosítva hitelt adni régi íróknak, kik gyakran egy később átitomított emléket, mint első és az alapítótól eredőt jelölnek.

A székesfehérvári István-féle basilica, a XII-ik század utolsó negyedéig, tehát mint e nembeli egyedüli emlék áll előttünk: mindazáltal az ezután egymást nyomban követő műremeknek építésére, körülbelől a XIII-ik század feléig jelentékeny befolyással bírt, s így sajátos alkatánál fogva, mint magyar iskolát alapító építmény tekinthető.

A monumentalis építészet njraéledése, székesegyházak és apátságok építésénél, eddigi tapasztalatok szerint Magyarhonban III. Béla alatt, ki 1172-től 1196-ig uralkodott, kezdődött.

Miként fentebb említém, a történészek, ezen tényleg kitűnő fejedelemről igen keveset tudnak mondani. Azt állítják róla, hogy az országot a rablóktól megtisztította, s elrendelte, hogy a hozzá intézett kérvények írásban adassanak be: az első arra utal, hogy erőteljes rendőri, az utóbbi pedig arra, hogy egyszersmind közigazgatási fegyelmet is hozott be: gondolhatunk az írástudás behozatalánál egyszersmind az irodalom iránti előszeretetre is. Önállóságát s hazafias gondolkozását bebizonyítja Béla az által, hogy — bár a byzanti udvarnál neveltetett, s egy császári hercegnővel lépett házasságra, mégis képes volt birodalmát ez udvar tulkapásai és hódítási vágya ellen megővni. A heraldikának első nyomai Magyarországon szintén az ő idejében mutatkoznak, s hihetőleg Jolántha, Fülöp-Ágoston nővérével kötött második házassága folytán ültetett át Franciaországból hazánkba. Mindezeket felülhaladja azonban a monumentalis építészet alapítása, s ebben az írott történet nagy hiányait az archaeologia képes kitölteni.

Az 1848-ik év őszén történt, midőn Jelachich hadseregével a Drávát már átlépte, hogy egy kutatás alkalmával a fazekas-ntezában (Kerameikos) Székesfehérvárott két, márványlapokkal kirakott sírra akadtak. A hír csakhamar a fővárosig jutott, s a következő napon Érdy János, a m. n. muzeum őre, a kormány által teljhatalommal felruházva és pénzzel ellátva, a hely színén megjelent, hogy a további ásatásokat vezesse. A hadsereg, mely a horvát bán vezérlete alatt betört ezalatt, csakhamar egész Székesfehérvárig előnyomult, de Érdynek még ideje volt őt, egymás után felfedezett sír tartalmát Pestre szállítani, s a nemzeti muzeumban elhelyezni. Érdy érdeme, hogy e sírok kettejében III. Béla és neje sírjára ismert, bár főérve nem mutatkozott eléggé alaposnak. A diadalmas osztrák kormány, mely minden nemzeti mozgalom ellensége

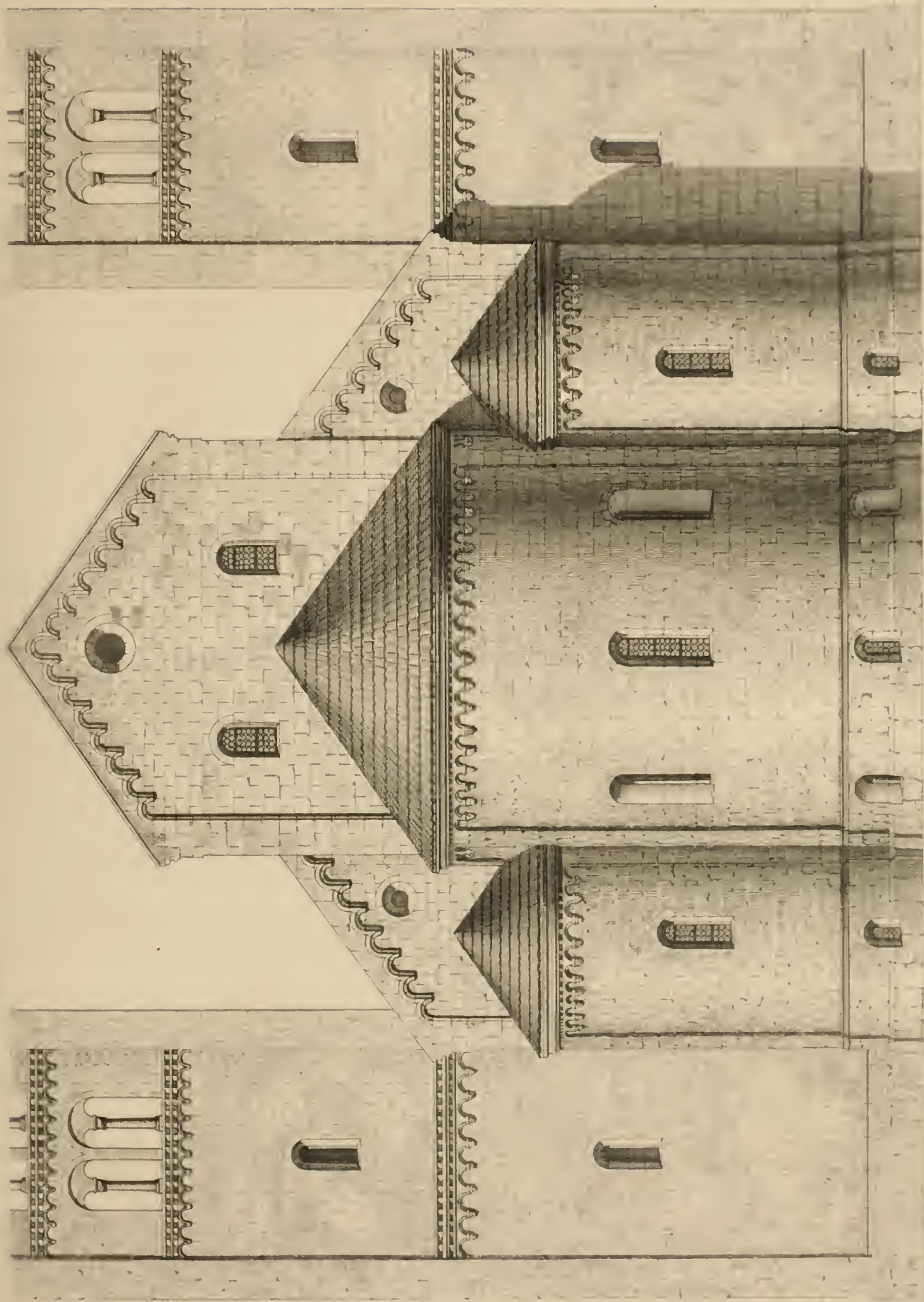
volt, később a lelet helyét ismét betemetteté, és évekig zaklatta Érdyt az ismételve követelt 200 forintos számláért, mely összeg részére a magyar kormány által az ásatási munkálatokra ideiglenesen és sebtében utaltatott.

A zaklatott embert kivéve, a közönség már rég elfeledte a fölfedezést és ásatást, midőn az 1862-ik év tavaszán egy, az előbbi ásatások közvetlen közelében eső házépítés alkalmával, faragványos román oszlopfők, s nagy memmységű mozaik-elemek kerültek napfényre a kiásott alapzatban; e kiásott alapok azonban egyszersmind a hajdani várfalak közvetlen közelében is feküdtek, melynek kijavítására, minden legközelebb kéznél levő anyag felhasználtatott. Valamint az oszlopfők, úgy a mozaik-elemek is hajdan, a várfalakra támaszkodó templomból eredtek, s így ez új lelet ismét visszaidézte az 1848-ik év fölfedezésének emlékét: minek következtében, főként Pauer, akkor székesfehérvári kanonok ösztönzésére, a magyar akadémia régészeti osztálya felhívást intézett az országhoz, hogy a közönség adakozásával a nevezett helyen szabályszerű ásatást eszközöltessen. Mintán ez uton több ezer forint gyűlt össze, nekem jutott osztályrészül a szerencse ez ásatásokat szeptember és október hónapokban vezetni, és sikerült a fázekas-utczában levő déli mellék-hajó nagyrészt, a főhajó egy kis részét föltárni, míg Farkas Imre, az időszerinti székesfehérvári püspök konokul megtagadta az ásatásokat szomszédos udvarán folytathatni, hol mindenesetre a főhajó volt több kitűnő részeivel. E megszakasztott ásatások eredményét 1864-ben, a régészeti osztály költségén „A székesfehérvári ásatások eredménye” czim alatt tettem közzé.

E munkámban előadtam okaimat, melyeknél fogva szt. István basilikájának átépítését román stylben III. Béla királynak kell tulajdonítanunk.

Bebizonyítottam, úgy hiszem, hogy a legrégibb szt. Istvántól származó építmény négy tornyos basilika volt, mely a XII. század második vagy harmadik negyedében megsemmisült. Vannak történeti adataink, melyek szerint az első újraépítés (III. Bélaé) 1318 és 1327-ben leégett, mi egy új építkezést tett szükséggké. E szerint tehát határozottan kimondható, hogy III. Bélát kell a magyar államegyház második felépítőjének elismernünk, s hogy ez építés, a magyar székesegyházak későbbi keletű átépítései közt, valószínűleg a főhelyet foglalja el, s Béla király e tette által, a középkori monumentalis műépítészet alapítójának tekinthető.

További chronologiai tény a következő. Valamint Franciaországban a monumentalis építészet egy új styl feltalálása és megteremtése, a szerzetesrendi szabályok alatt álló építményekből keletkezik; mert Cluny a román, St. Denis a csúcsíves építészeti styl élén állnak, s miként csak innen megy át a haladás a székesegyházak, s innen ismét a plebania-templomokig: épen úgy áll be hazánkban egy ellenkező eset, a mennyiben itt először a második székesfehérvári államegyház, s azután az ezzel egyidejű székesegyházak s így a világi papság egyházai viszik a szerepet, s a zárdatemplomok csak néhány évtizeddel később, többnyire a II. III. és IV. tizedében a XIII. századnak fogadják el az átépítést, és régibb enyészeti templomukat és zárdájukat építik fel a székesegyházak mintája szerint újra alapjukból. S emek így kelle történni; mert a szerzetesrend Franciaországban előbb, s a XII. század közepe felé minden tekintetben a tisztelet magasabb fokán állott a világi papságnál; míg hazánkban nemcsak ez időben, hanem az egész középkorban épen az ellenkező eset állott fenn; mert itt mindig a világi papság halad előre, s egy mártonhegyi apát sem emelkedik, — miként a st. denisi Suger, — kormányzóságig. míg az esztergomi érsek, mint ilyen, államkancellár volt, s folytonosan

PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ
(szentély).

és elvitázhatlanul a legfőbb állást foglalta el a királyi udvarnál, hol olykor a leghátrányosabb befolyást is gyakorolta.

Azonnal látjuk, hogy mintán még a XII. században az esztergomi, pécsi, egri s más székesegyházak, továbbá a XIII. század elején a kalocsai székesegyház részint átídomítottak, részint alapjukból monumentalis stylben újraépítették, addig a legrégebb, még létező benézések apát-templomai: a lébényi 1207. a praemontrei prépost-templom Kislében 1217-ben épült, melyeket a mártonhegyi, zirczi, apátfalvi, pilis-szent-keresztesi, ócsai, zsámbéki, aracsai, egresi apátságok és apátsági templomok követtek, míg a sorrendet a román stylben épült és 1256-ik évben felszentelt jáki apátsági templom zárja be.

Ezen műemlékek azouban két felé ágaznak. A székesegyházaknál, miként megjegyezve volt, az Istvánféle basilica szolgált példányképül; míg az apátsági templomok leginkább a frauczia iskolába tartoznak; mi mellett, — leszámítva némi csekélyebb, következetesen sajátyszerű vonásokat, — oly viszony áll be, mely a magyarhoni épületek e második modoránál, minden sajátóságos, specíficus stylfejlődést kizár. Ha ugyanis ez építményeket egymással összehasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy itt semmi önállóság ez időben elő nem fordul: ellenkezőleg tökéletesebb alakokkal sokkal régibb és tökéletlenekkel sokkal ifjabb építményekben találkozunk, sőt olykor ugyanazon építményen egész halmazát látjuk az ó- és újromán, sőt az átmeneti stylnek is, a mint épen a mind három modort ismerő építész szeszélye szolgáltatá.

Nem kereshető tehát itt sem a stylek bölesője, sem azok önálló fejlődése, s így a chronologiai meghatározás sokkal nehezebb, mint máshol, hol folytonosabb haladás és fejlődéssel találkozunk, hol a bimbót a virág, a virágot a gyümölcs követi, s e sorrendben a korszakok változását jelöli. Ehez járul, hogy

nemcsak építményeink, hanem általában véve minden felől, mi a művelődést illeti, igen gyér történelmi adataink vannak, ama végtelen halmaz okmány daczára, melyek többnyire a tulajdonjog és a tulajdonos változására vonatkoznak. Sok templomnak még alapítási idejét sem tudjuk, a mi máshol rendszeren följegyeztetik. Az átépítés ideje, melyet külföldön gyakran egy esetleges történelmi adatból kell kikeríteni, nálunk gyakran, teljesen nélkülöz ily adatot, vagy ha az létezik, még mindeddig nem jutott tudomásunkra, úgy, hogy kizárólag csak a styl szolgál útmutatónl, mely azonban, miként már említve volt, határozatlansága, hiánytvetettsége, s a régibb és újabb modor összezavarása által könnyen tévutra vezethet. Ezen viszonyra nézve csak egy példát óhajtok itt felhozni. A lébényi apátsági templom az 1207-ik évből datálva, ezen korszak legrégebb építménye, mely korunkig fennmaradt, míg a jáki hiteles beszentelése 1256. évvel a legifjabb román stylü: az előbbiben teljes átmeneti bordázatu keresztboltokat találunk, míg a jáki templomban többnyire csak kör-boltívek fordulnak elő. Minthogy nálunk mindent készen kaptak a külföldről, sehol sem mutatkozott az önálló alkotás ösztöne és szükségé; s ez annyival inkább lehető volt, mint-hogy a magyar építészet több, mint egy évszázaddal marad hátra a franczia építészet, kevésbbé a németeké mögött, mely utóbbi mögötti hátrálás ismét nagyobbodik, ha a magunkét a rajnavideki épületekkel hasonlítjuk össze, s a szerint, a mint kelet felé haladunk, mind csekélyebb lesz, míg végre a szomszédos osztrák tartományokkal összehasonlítva, csaknem végképen elenyészik, mivel a XIII. század közepén még itt is román styll épületek emeltettek, és pedig olyanok, melyek hazánk legkitünőbb példányát az 1256. évben felszentelt jáki templomot alig közelítik meg. Ez építmény késő keletkezése szolgált okul, hogy a középkori építkezési módok közül a

román műépítészet tekintetik olyannak, mely leginkább megfelelt a nemzet jellemének.

E nézet azonban már azért sem valószínű, mivel a román styl nálunk alig egy félszázadon át virágzott, s azután a csúcsíves stylnek volt kénytelen helyet engedni: s még jelentékenyebb azon körülmény, hogy a román styl is külföldről, és pedig idegenek, vagy legvalószínűbben szerzetesek által hozatott be, s csak némely ponton mutat határozottan provinciaalis jelleget, mihez azon, Kugler és Lübke által is megjegyzett körülmény is tartozik, hogy Magyarország templomaiban a kereszthajó, sőt a hosszszentély (Langchor) is rendesen hiányzik, s hogy a keleti kettős torony alatti esarnok rendesen nyílt, mi által, mintegy a kereszthajó pótlásául a mellékhajók meghosszabodása éretik el, s a toronycsarnokok a hosszépülethez csatolva tűnnek fel. Oly intézkedés, mely a kereszthajóvali kecses tagozást vagy elrendezést teljesen kizárja, s így az építménynek kedvező alakot nem kölcsönöz, de tökéletlenségében is, épen, mert kevés kivételt szenved, sajátos provinciaalis musnak volna tekinthető.

A mi e korszak nemzetiségét illeti, aligha fog a német iskola serpenyője a francia iskolaé alá kerülni. A fehérvári államegyház átépítése, a magyar monumentalis építkezés vezetője, ugyan leginkább a német iskola teremtménye; mégis, az ezen építéssel csaknem egyidejű, s azt közvetlenül követő pécsi székesegyházon már francia elemek mutatkoznak, daczára annak, hogy ez utóbbi a gurki dóm leányának tekinthető. (Ugy tudom, hogy értekezésemben¹⁾ az altemplom oszlopainak arányaiban, melyek sokkal tökéletesebbek a gurki dóm altemplománál, ezt számokkal bebizonyítottam.) Épen úgy tűnt fel az olasz

¹⁾ V. össze: „Magyarországi régészeti műemlékek“, (Monumenta Hungariae) I. köt. I. r. és a „Bécsi központi bizottság tudósítása“ 1869-ik évfolyamából 139—152. l. „A pécsi székesegyház genesise.“

befolyás az ezelőtt ötven évvel lerombolt, sőt puskaporral szétrobbantott esztergomi metropolis porta speciosáján; — míg, miként látni fogjuk, a XIII-ik század elején újra épült kalocsai székesegyház általánosan és legapróbb részleteiben is, a francia iskolához tartozik.

És e viszony még sokkal világosabb apát-sági és prépostsági templomainknál, és pedig a korunkig fenmaradt legrégibb lébenyinél, továbbá a zsámbéki és aracsínál, melyek mindannyian a francia iskolához tartoznak. Ide tartozik továbbá a visegrádi vár legrégibb építménye, a donjon, öregtorony vagy „Berchfried“ is, valamint általán véve a csaknem minden hazai erődben elmaradhatlan donjonok, melyek azonban nagyobb részt, bár itt-ott román modort tüntetnek elé, aligha keletkeztek az 1240-ik évi tatárjárás előtt.

E szerint, legujabb tapasztalataim s beható vizsgálódásaim következtében egy, az „Osztrák Revue“-ben: „A középkori műépítészet Magyarországon“ (1868. II. k. 187. l.) czim alatt általam közzétett értekezés téves mondatát kell helyre igazitanom. Ez értekezésben ugyanis ez mondatik: „A román műépítészet nemzetisége Magyarországon egészben véve német.“ Az 1865. évben e mondat igaz lehetett; ma azonban már határozottan állítható, hogy a magyarhoni román építészeti műemlékek keletkezésére a francia építészeti iskola ép oly, ha csak nem nagyobb behatással volt, mint a német. Ha tehát a német iskolából eredők nagyobb száma mellett Németország közvetlen szomszédsága hozatik fel érvül, a fentebb érintett nemzetközi közlekedés azt is bizonyítja, hogy épen a román styl felvirágzása korában Magyarhon közlekedése Franciaországgal jelentékenyebb volt, mint Németországgal, s hogy így e stylt közvetlenül amonnan, s nem ez utóbbi közbenjárása folytán nyertük. Vitet, első a francziák között, a csúcsíves építészeti stylt határozottan Franciaországnak tulajdonítja, a román épí-

tészeti stílt nagylelkűen a németeknek engedi át; azonban ez ítélet sem megdönthetlen, minthogy a cseh-i apátsági templom kora pontosan kiutatattatott: mert e templom mindenesetre régebb a rajnavideki műemlékeknél, melyek inkább, mint bármely német műépítmény, közös jelleggel bírnak a francia templomokkal. Önállóbban, mint a Rajna vidékén, fejlődött ki a román stíl Szászországban, a Harezhegység körül, hol a germódi egyház építésével egészen sajátos iskola keletkezett, mely azonban a magyarhoni, román-korszaki műépítményekre kevés befolyást gyakorolt: leginkább feltűnő közös jelleg: a keleti karzat (Querempore), mely Szászországban meglehetősen állandóan, nálunk azonban csak szóróványosan jön elő. Különböző hazánk észak-keleti részének, Turóc és Liptó megyéknek templomai még nincsenek eléggé megvizsgálva arra nézve, hogy e tekintetben érvényesen határozhatnánk: bár itt, már a közvetlen közelségnél fogva is leginkább okadatolva volna a szász-román iskola befolyása, ha csak a különböző nemzetiség (a szláv) nem gátolta a befolyást.

Egy más korszakba lépünk át, a csúcsíves stíl korszakába. E között, s a román stíl között, a tatárok betörése meglehetősen határozott válaszfalat képez, melyet csak kevés kivétel, p. o. gyulafehérvári és a jáki templom, lép át. E betörés előtt az egyházak és a legtöbb zárdák (a javadalmozott szerzeteseké) monumentalis alakban voltak újra építve, s e betörés után következik a sor a XIII. század felének forduló pontjánál a kolduló barátok zárdatemplomai, továbbá az újra bevándorlókkal benépesített, s csak most végleg rendszerezett, ugynevezett szabad királyi városok templomaira.

A legidősb kolduló-szerzetes rend Magyarországon a dominikanusoké, minnek bizonyítékánál szolgálnak a budai, kassai és selmeczi zárdatemplomok, talán a győri is. A szerzet

tagjai hazánk északi vidékén többnyire Lengyelországból vándoroltak be; de minthogy a középkorban Lengyelország sem bírt önálló építészeti iskolával, e jövevények is csak a német iskolát hozták magukkal előbbi hazájukból, s a hol számosabban telepedtek le, korai, legegyszerűbb csúcsíves stílusú csarnok-templomokat emeltek, melyeknek részletei nem ritkán még a késő román stílushoz tartoznak. A budai várban még maradtak fenn ezen stílusban dominicanus-templom egyes részei, s a Margit-szigeten is fennáll még a dominicanus apácák zárdájának romja, melyet IV. Béla, leánya, az egyháznak eljegyzett Margit részére építtetett. Az előbbinek torony, a mennyiben még fennáll, több mint egyszerű, sőt idomtalanul nevezhető, míg a szentély-támak, melyek az erődtornyától a mélybe hatolnak, és a szomszéd házfalon megmaradt gerincz-kezetek már sokkal ékeesebbek. Épen így emlékeztet a szigeten feltárt hosszépület romja is a romanismusra, míg az izléses, legnagyobb szabatsággal épített szentély a XIV. századbeli építészetéhez látszik tartozni. Ezekkel ellentétben a kassai domokosok temploma megszakítás nélkül építtetett fel, s teljesen egyöntetűen áll előttünk, leszámítva természetesen a hosszépület nagyobb módosítását. A hosszépület osztatlan, a templomkar a nyolcszögből háromszögletű. Északfelé a karhoz egy sekrestye és torony épült, mely előbbi a templom magasságán túl szabályszerű nyolcszögű alakba megy át. Más, korunkig fennmaradt domokos és ferencziek templomai hasonló, korai csúcsíves jelleget és részletet mutatnak.

A XIII. század második felében felvirágzó városok plébániatemplomainál is ugyanezen viszonyokkal találkozunk, a mennyiben a legnagyobb változatosságban azon vidékek építészeti stíljét tárják elénk, homán a bevándorlottak hazánkba költöztek. Mivel a csak kevés elelőtt szentté avatott thüringi

grófnő: Erzsébet, IV. Béla testvére, és fia: V. Istvámnak, nagynénje volt, épen természetes, hogy Béla, fővárosában: Budán, István kormányzói székvárosában: Kassán, thüringiai lakosok telepítették meg; s ezáltal a budai plébániatemplom és az új kassai polgárok által épített Mihály-kápolna, közel-rokonok a thüringiai építményekkel. Távolság az utóbbiak, s közelebb a rajnavideki és flandriai építményekhez áll a lőcsei plébániatemplom, mi által okot szolgáltat az hittudás, hogy a lőcseiék onnan vándoroltak be.

Sajátságos viszony áll azonban be a kassai Erzsébet-templom, a mai székesegyház, építésénél, melynek alapzata határozottan francia, míg mindaz, a mi a föld felett épült, a XIV. XV. és XVI. századhoz tartozik. Villard D'Homécourt építészeti albuma szegély-jegyzeteiben három különböző helyen is említi, hogy hazánkat meglátogatta, s hogy oda egy templom építése céljából hivatott meg.¹⁾

Ha most a Rheims melletti, braine-i templom alaptervét a kassai plébániatemplomával összehasonlítjuk, legkisebb kétség sem maradhat fenn azon rokonságot illetőleg, mely az előbbi, mint anya, és az utóbbi, mint

leány között létezik. E szerint tehát Villardnak, Rheimsban hosszasan tartózkodván, meg kellett ismerni a brainei templomot is, másrészt Villard, a cambrayi székesegyház építése által némi összeköttetésben állott sz. Erzsébettel, s így történhetett, hogy az utóbbinak unokaöccse, Kassa jóltevője, Villardot nagynénje iránti kegyeletből hívta meg, hogy székvárosában, nagynénje tiszteletére, királyi építményt emeltessen. Kevéssel ezután azonban István, atyja helyébe királylyá lép, mely méltóságot csak két évig viselte, s így Villard, halála után, 1272-ben Franciaországba visszatért a nélkül, hogy a megkezdett építményt csak a föld felszínén tud tovább építhette volna, melyet aztán Erzsébet, Robert Károly neje és pedig egy, minden ízében német építész által fejeztette be. Az itt csak vázlatban nyújtott nézetet a „Moniteur des Architectes“-ben (1857) bővebben, s a legszükségesebb illusztrációkkal ellátva tárgyaltam, s e nézet Franciaországban általánosan elfogadtatott; nevezetesen Viollet le Duc a „Gazette des beaux arts“-ban Villardot mintegy beszélve vezetvén be, azt mondhatja vele, hogy építette a kassai templomot. Figyelemre méltó, hogy a holkolduló szerzetesek letelepedve templomot építtettek, az istentiszteletet is maguk végezték, s hogy e szerint, a körülbelül nyolczvan évig elhanyagolt kassai templom építése is elmaradhatott, minthogy a hívők befogadására a domokosok temploma is elégséges volt.

A csúcsíves építészet első korszakából egy más kivétel áll előttünk, a soproni ferencziek templomában, mely Storno rajzai után, Weisz Károly által iratott le a „Mitth. d. Wiener Centr. Com.“ 1863. évfolyamában 339-ik lapján. Ambár Weisz, hagyományos tudósításokkal ellenkezőleg, e templom építését a XIV. századba helyezi, mégis önmagának ellenmondva megjegyzi, hogy „annak ékítménye és tagozottsága, határozott jellegeit mutatja a kora gothi stílusnak, sőt az átmeneti

¹⁾ Az egyik szegély-jegyzet a XIX. táblán, a rheimsi székesegyház ablakainak rajza mellett van, s ebben Villard azt mondja, hogy ekkor hivatott Magyarországra, mikor e rajzot készíté. „Voici une des fenêtres de Reims, des travées de la nef, comme elles sont entre deux piliers. J'étais mandé dans la terre de Hongrie, quand je la dessinai, parce que je la préférais.“ A második jegyzet egy templom-kövezet rajza mellett van, melyet Villard Magyarországon látott, hol hosszasan időzött: „J'étais une fois en Hongrie, là où je demeurai maints jours, et j'y vis un pavement d'église fait de telle manière.“ — Egy harmadik jegyzet a III. táblán egy pánczélos lándzsa és pajzst tartó férfi előtt fordul elő, s így hangzik: „Ez azon Villard, ki Magyarországon volt.“ Azonban, ezen írás alakját tekintve, már a XV. századból ered; mindamellett megerősíti Villard saját vallomását, s jogosan lehet következtetni, hogy az író, a mester tartózkodásáról a távol országban, tudomással bírt.

stylnek korszakára is emlékeztett. Ugyanezen eset áll a gazdag, szépen kidolgozott oszlopesoportok tagosítására nézve is, továbbá „hogy a tömör oszlopok fejei részint levélképletek, részint emberfejekkel díszítvék, melyek közül az előbbiek szintén az átmeneti korszakhoz hajolnak.” Ezen, a XIII. század második felébe tartozó templom, mint egy kolduló szerzet tulajdona, azért képez kivételt testvérei közül, mivel nem német, hanem a francia iskolához tartozik, mi kitűnik abból is, hogy a tövek (Schafte) helyett oszlopokat alkalmaztak.

A XIV. század építményei élén ismét a fehérvári templom áll: második átépítésével, s pedig ismét hasonló módon, miként az első átépítésnél, mivel itt ugyanis egy inkább előre haladt korban, egy régibb, kevésbé kifejtett stylre történik a visszaesés, míg az újabb, itt-ott már szintén a hanyatlás korszakába eső styl az ugyanezen időben tovább épített kassai Erzsébet templomban jut érvényre. Mind ennek daczára ez utóbbi, mint legfényesebb és legnagyobb műve a középkori műépítészetnek Magyarországon, áll előttünk. Erzsébet királynéhoz méltó királyi építmény, mely hihetőleg a Zách-család ellen elkövetett borzasztó kegyetlenség bűnhődéséül emeltetett. Egy másik egyszerűbb, kisebb, de azért nem megvetendő emlékmű az esztergami egyházmegyéhez tartozó szent-benedeki, hajdani benczéstemplom a Garam mellett, melyben mi nálunk ritkaságként, egy szigoruan keresztülvitt tőrendszer fordul elő.

Robert Károly és fia: Lajos egyéb nevezetes építményei nagyrészt már tönkre mentek; de a bácsi és visegrádi várak romjai, azon korszak virágzó korára engednek következtetni.

Egészben véve a XIV. században kevés kőtemplom épült a falusi egyházakban, de mindenestre több, a régi Pannónia területén, mint hazánk többi részein. Például szolgál-

hatnak erre a Vas megyében, e század utolsó tizedeiben épült, falfestvényekkel díszített falusi templomok.

A XV. század első fele nem volt Magyarország műépítészetére kedvező. Csak Mátyás alatt lép fel egy új, ha nem is minőségre, de mennyiségre nézve mégis fényes korszak: mert ekkor a falusiak is általánosán kőből építék templomaikat. Az előtt a kőépítés ezekben rendkívül ritkán fordult elő, s a mit a legrégibb időből ily helyeken találunk, leginkább sírkerti kerek kápolnák, melyek később plébániatemplomokká idomítottak át: de Mátyás ideje alatt az általános jólét annyira kiterjedt, hogy a kisebb községek is hozzá foghattak monumentális építéshez. Azonban ugy látszik, oly szűk térre szorítkoztak, hogy e kis istenházak nem voltak képesek a hívőket mind befogadni, hanem, hogy — mint ez ma is előfordul — nagy részük künn állva hallgatták végig az istentiszteletet. A leggyakoribb rendezkedés a következő. Egy a nyolcszögből három oldallal zárt szentély, többé-kevésbé nyugat felé tolt hosszkarral, erre egy osztatlan, kissé szélesebb hosszhajó egy, két vagy három hossz-osztállyal, végre ennek közepén, nyugat felé egy négyszögű magán-torony, melynek csarnokán átvonul a főbejárat a templomba. E bejárat mellett még olykor egy kisebb ajtó is fordul elő a déli oldalon. A torony állása oly módon változik, hogy olykor, a hosszépület északi oldalán a sekrestye mellé építik, mely rendszeren ezen oldalon van. Oly rendezkedés ez, melyet Németországból nyertünk, s pedig az ország északi és keleti részére nézve hihetőleg a kassai domokosok templomának mintájában, melynek legközelebbi, és hihetőleg még a XIV. században épült leánya a mai plébániatemplomban N.-Szöllőssön, valamint több később épült leánya Szatmár megye más községeiben, nevezetesen Vetésen, található. Az építészet most a hegyi és halmos vidékről a nagy magyar síkfeldéig tem-

plomtan vagy csak enyészeti templomokkal ellátott községekbe vonul; így találunk, a csúcsíves stílusban épült imaházakat Miskolc, Gyöngyös, Aszód, Tura, Heves, Jászapáti, Nyíregyháza, Nyírbátorban és tovább le egészen Szegedig, azonban mindezek, mivel alig mutatnak valami eredetiséget, mindeddig figyelemre alig lettek méltatva.

Még létező, vagy rövid idő előtt eltűnt egyházi építményekből, Mátyás királynak, mint építtetőnek a következők tulajdoníthatók: saját sírkápolnája Székesfehérvárott, a plébániatorony építése Budán, a pozsonyi szentélynek építtetése; e királynak támogatása folytán keletkezett sok más templom is létesülhetett, így a kassai székesegyház déli tornya, s ugyanott a fényes szentségház, „tabernaculum“.

Későbbi, városi plébániatemplomok közül, melyek most a régiek helyére lépnek, vagy ezek átépítéséből keletkeznek, megemlítendők Selmecz, Kőrmöcz és Besztercze bányavárosokéi, továbbá Mármaros megye városainak templomai (kivéve a régibb mármaros-szigetit), továbbá a késmárki és beregszászi, s végre a nagy róναςágon levő városok plébániatemplomai.

Megszámlálhatlanok azonban, — rövid átnézetben, — az ezen időben keletkezett falusi templomok és kápolnák. Így Ipolyi csak a Csalóközben 120 ily romot mutat fel, a szatmári schematismus pedig ez egyházkerületben nem kevesebb, mint 117-et, melyek közül negyvennyolczat körutamban, mint helyesen meghatározottat, constatáltam. ¹⁾ Rómer igen sokat idéz, melyet az ország minden részeiben tett utai alkalmával talált; végre a legujabban megjelent, igen szorgosan kidolgozott beszterczébányai egyházi schematismus szintén nem keveset mutat fel. E schematismust Ipolyi püspök szakismeretének és tudományos buzgóságának köszönjük.

¹⁾ „Archaeolog. Közlemények.“ IV. k. 1864. 3. f.

Renaissance építmények, Mátyás király idejéből csudálatosan csekély számmal maradtak fenn, s mégis úgy látszik, mintha ez építészeti modor magánál a királynál és közvetlen környezeténél is, nagy kegyben állott volna; mégis a felsorolt és más épületeket is csúcsíves stílusban emeltette, s ez utóbbira nézve még példánnyal is bírunk a XVI. század harmadik tizedéből, más, nem keltezett, de mégis későbbieket nem is említve. Különben e nagy építészeti tevékenység hazánkban Mátyás halála után megszűnt, s egészen a XVII. század végeig álmát aluszsa, mindaddig, míg megszabadulva a török iga alól, a jezsuiták barokk építészetükkel nemcsak az egyházi, hanem minden másnemű épületekre is hatalmas befolyást gyakoroltak.

Csoportosítás.

A monumentalis építészet tevékenységének kezdetéről, s az e korszakban épült székesegyházak mintájáról a szent Istvánféle székesfehérvári négytornyú védtemplomot állítottuk fel.

Az apátsági templomok, különösen a benczésekéi, ez átépítésnél a XIII. század első felében, a legrégebbi keleti lébenyi apátsági templomot vették mintául, miért is eddigi ismeretünk szerint jogosan tehetjük fel, hogy ez utóbbi volt e nemből a legelső Magyarországon.

A mártonhegyi főszékhely temploma eltér tőle, s daczára, hogy a szerzet főszékesegyháza, még sem gyakorolt semmi jelentékeny, semmi határozott befolyást a benczések későbbi építményeire.

A gazdagon javadalmazott cisterciarend nem ragaszkodott szent Bernát egyszerű szabályzataihoz, hanem ellenkezőleg különféle elrendezést követett terveiben. Főszékhelyén, Zirczen, fenmaradt régi templomából egy pillértől, mely a késő román-francia iskola legremekebb részletezettségét mutatja,

míg Apátfalván a karzáradék egyenes, a diszkapu ellenben fényes és polychrom.

Szigorubban ragaszkodtak az egyszerűség szabályához a kolduló szerzetesek, kiknek templomai leginkább a kassai domokosokéhoz hasonlítanak, mely egyszersmind kiesnyített mértékében, igen sok kisebb városi és falusi templomoknak szolgált mintául. Ez utóbbiakat különösen azon úton és út mellett találjuk, melyet a keleti országot névvel kell jelölnünk, és mely Szepes megye északi határától Erdély déli határáig vonul le.

A többi, ezen ut közelében később épített templomokra azután a kassai Erzsébettemplom gyakorolt hatalmas befolyást, s így bizonyul be a hatalmas, több év századig tartott közlekedés oly országuton, melyről a történelem csak igen kevés említést képes nekünk nyújtani. E szerint a középkor archaeológiájában, az itt-ott meglehetősen hiányosan irt művelődési történelem kijavítójával és kiegészítőjével bírnunk.

A budai plébániatemplom nem örvendhetett hasonló fontosságnak, s ez egyike azon okoknak, a miért középkori régészeink által mindeddig elhanyagoltatott és figyelemre nem volt méltatva, bár ily mellőzést legkevesbé sem érdemel meg. Ugy hiszem, az ok, melyért körülé semmi csoportosulás nem történt, onnan ered, hogy a legközelebb fekvő városok: Esztergom, Vác, Székesfehérvár és Veszprém érseki és székesegyházakkal már is bírtak, melyek más céloknak rendelvek alá. Pesten azonban a plébániatemplom idősebb, mit a déli torony belsejében levő párkányzata igazol: a templom mostani testének építése azonban csak a csúcsives styl hanyatlása idejében történt.

Dunán túl, nyugat felé, két csoportozattal bírnunk. Egyik a vasmegyei apróbb templomok csoportozata, melyeknek anyja, miként ez, több a vasmegyei templomkákból olvasható feliratból is kitűnik, Styriában keresendő: mivel e feliratok szerint építőjük

Aquila, radkersburgi festő volt: a másik csoportozat Mosony megyében van, mely az osztrák hainburgi templomtól veszi eredetét. Fel-tűnő ezek némelyikénél azon teljesen saját-szerű rendezkedés, mely szerint a gálosi (Gols), járfalusi (Deutschjahrendorf és rajkai (Ragendorf) torony a sanctuarium felett emelkedik.

A Duna és Tisza közötti lapály plébániatemplomairól semmi különös sem mondható: nagyobb vagy kisebb mértékben, mindannyian a következő rendezést követik: keleti kar, közép osztatlan vagy többhajós hosszépület, s nyugoti torony, mi mellett a mellékhajók meghosszabítása, a toronyesarnok hozzácsatolása által meglehetősen állandóan észlelhető.

Miként a budai főplébánia-templom utódok nélkül áll előttünk, ép oly elszigetelt, sőt elszigeteltebbnek tekinthető az egri székesegyház utolsó átépítése, melyet Ipolyi egy. Bartakovics érseknek 50-ik évi jubileuma alkalmából 1867-ben ajánlott és megjelent albumban irt le részletesen. Ezen, most részben még a föld alá temetett templom, a legnagyobb volt Magyarországon, a mennyiben középhajója, mint a kölni dóm, és Franciaország székesegyházáé, 50 régi római láb széles volt, mi két kiásott négyzet-tövéből (Vierungsschaft) kitűnik. A körülbelől még az első román építészeti modorból átvett két torony alapja még a föld alatt van: az egész keleti rész azonban szándékosan röpítettett a levőgőbe, hogy itt a törökök elleni védelemül egy mély sáncz-árkot készítsenek. Az Ipolyi által szakavatottan használt és magyarózott történelmi hagyományokból azonban kitűnik, hogy a belső szentélyt körnt (Charolle) és e felett a francia templomépítészetben sajátos sugárkapolnák vették körül. A kar és a részben már kitárt négyzetnek újabb építménye, valamint stylje, ugy a még meglevő történelmi adatok szerint is a XV. század utolsó tizedéből eredtek, s mégis azon kérdés merül fel, hogy a francia rendezkedés egyenesen Franciaor-

szágból, vagy talán inkább Csehországból eredt-e, mely utóbbiban az építészeti modor a prágai szent Veit egyház építése által honosult meg? Amnyi legalább bizonyos, hogy a XV. században a cseh Giskra, seregeivel, felső Magyarországon igen nagy szerepet játszott.

Az építés általános jellemzése.

A magyarhoni emléképiletek jellemzéséhez tartozik, miként már többször említém, a későbbi és korai tökéletes és tökéletlenül kifejtett részleteknek összehalmozása egy és ugyanazon időszakban. Mikor Magyarország III. Béla alatt a monumentalis építkezést megkezdte, külföldön a román styl már teljesen ki volt fejlődve, sőt Franciaországban a tiszta csúcsíves styl korszaka is küszöbön állt már, s a székesfehérvári második egyházban (az első átépítésnél) éppen azon időben, mégis a kora-román derék szögű pillért igen meredek, ódonszerű lábbal látjuk alkalmazva, éppen úgy, mint Pécsen is: de itt hasonló, otromba pillérek mellett tökéletesen kifejlett, több, mint felényire kiszökő gerinczhordók is fordulnak elő, melyek a boltzat-bordák elosztását, már alant, szabályszerűleg előkészítik, bár a székesegyházat eredetileg csak fa-mennyezettel akarták ellátni.

Lébényben körülbelül 20—30 évvel később a tökéletes tő (Schaf) általánosan alkalmaztatott, mely azonban, más templomokban, néhány évtizeddel később is, a durva, alig sarkán elszelt pillérnek enged helyet; sőt még a mártonhegyi benzések főtemplomának pillérei is kevésbé tökéletesek, mint a lébényi apátsági temploméi.

A mi az alapterv elrendezését illeti, már többször figyelmeztettünk a kereszthajó és hosszszentély hiányainak és az oldalhajók torony-esarnok általi meghosszabbításának provincialismusára.

Az altemplom a román imaházakban nem nélkülözhetlen, s csodálatosképen a székes-

fehérvári államegyházban teljesen hiányzik (miként a San. Paolo fuori le mura nagy basilikában is), míg Tihanyban a legrégibb, Pécsen a legnagyobb, Mártonhegyen, szt. Marián, Feldebrőn, Veszprémben és más helyeken ily altemplomokkal birunk.

Előfordulnak hazánkban, mint a Harezhegységben néha, a nyugati keresztkarzatok, melyek legrégibb példánya Pécsen látható, hová a székesegyház mintaképe, a gurki domból hozatott be.

A diszkapuk rendesen oszloposak; az oszlopok, a szegletek derékszögű fokozatában állanak, melyek egy egyenkaru háromszög hypotenusisán az ajtónyílás felé haladnak fokozatosan. Kivételesen, olykor mint constructio, a köb háromszög is fordul elő, az oldalak 1, $\sqrt{2}$ és $\sqrt{3}$ viszonyában, hol is aztán a kapufalazat nagyobb kifejettséggel bir, s szélesebb szemlét nyújt. Pécsen ez oszlopok kissé még tulszárnyalják a falazatot, később egészen szabadok. A kapuk boltívében, az archivoltban, az oldalbéllet tagjai rendesen egyszerűen folytattnak. A román diszkapuk gyakran előforduló hiánya, hogy az egész templomépilet magasságához aránylag alacsonyak és rendkívül kicsinyek.

A kerek boltíves ablakok — miként az ó-román stylnél szokásos — az apsisokban igen kicsinyek, az oldalhajókban valamivel nagyobbak; ez utóbbi helyen rendesen igen magasnak fekszenek, s az északi oldalhajónál igen gyakran hiányzanak, részint azért, mint-hogy ez oldal van leginkább viharoknak kitéve, részint pedig azért, hogy több tért nyerjenek falfestvényekhez. Ritkábban, mint máshol fordul elő az ablakok keretelése pálczatagokkal úgy, hogy ez, még a pécsi székesegyház oldalablakain is hiányzik. Ritkán fordulnak elő kerekablakok is, a nyugati homlokzaton, s az ily ablakok küllői alig láthatók egy-némely példányon.

A tornyok, a kissé nagyobb, sőt olykor a

kisebb templomokon is, p. o. a deákmonostori templomou kettősek; vajjon ez a négytornyú István-féle basilika befolyásának tulajdonítható-e? Különb a román soktornyúság hazánkban ismeretlen, a mint nem ismerem példányát egyetlenegy fennmaradt négyzet-toronynak (Vierungsturm) sem.

A falusi templomok egyes tornyai különböző helyzetűek, leggyakrabban az épület tengelyén nyugatra, a hosszahajó előtt állanak, a melybe ilyenkor a főbejárat a toronyesarnokon át vezet; nem ritkán az egyes torony az északi hosszoldalon is áll, kivételképen Mosonmegye három községi templománál a keleti oldalon, a sanetnarium fölött. A toronyépítészet egészben véve, kevésbé van kiképződve; arcad-karzatok (Kleimbogenarkaden oder Ungänge), melyek a rajuai templomoknak oly tetszetős kinézetet kölcsönöznek, hazánkban ismeretlenek, legfőlebb a legfelső emeletéken jelennek meg háromosztályú ablakok. Kősisakokat csak kivételes esetekben találunk; a tornyokat leginkább az újabb barokszerű, hagymafödéllel fődtek.

Rotundák kiszökő, vagy ki nem szökő sanctuariumfülkékkel, falusi templomoknak használva, nálunk nem ritkán fordulnak elő; azonban kérdés, hogy ezek, legtöbb esetben, nem voltak-e előbb sírkerti kápolnák? Ilyenek, midőn az egyház tagjainak száma szaporodott, hozzáépítés által nagyobbítottak; így legújabbán is Hont megyében: Kis-Keszin és Kis-Sallón találtam két, ily módon megnagyobbított építményt. Kettős sírkerti kápolnák is fordulnak elő, melyek közül az alsó leggyakrabban durva csontház. Némi építészeti részletet mutat az alsó halottas kápolna Selmeezen.

Római várak vagy hegyi erődöket mind- eddig hazánkban nem tanultam ismerni, legfőlebb az ismertekben látni némi román részletet. Ebből az volna következtethető, hogy miként Németországon a várak kőből való

építése leginkább csak a magyarok betörései után kezdődött; épen úgy hazánkban is, csak a tatárok betörése adott alkalmat, hogy erős kővárakat emeljenek.

A mint a csucsives styl, vagy német bevándorlók, vagy pedig kolduló szerzetek által behozatott, városi plébániáknál, leginkább csarnok-templomokon alkalmaztatott (péld. Budán és Lőcsén), homai a csarnok később még a javadalmazott szerzetek imaházaiiba is átment, p. o. a cisterciák temploma Bártfán, s a benézéseké Szent-Benedeken. A középhajó ugyan rendesen valamivel magasabb az oldalhajóknál, de nem annyival, hogy falain ablakok volnának alkalmazhatók; a világítás tehát, miként a csarnok-templomokban par excellence, az oldalhajókból jön, mi épen ez építési mód főlényege.

A román stylben az imaházak ritkán terjeszkedtek nagyobb hosszúságra, s a szélesség a hosszúsághoz arányítva, különösen Magyarországon jelentékeny, a meunyen itt a román templomok egyenes ürhossza (die Lichtenlänge), a főhajónak alig négyszeres szélességét képezi. pillére vagy töve a középponttól az átellenesnek középpontjáig számítva. Csak székesegyházak képeznek ez alól kivételt; így a pécsi, melynek hosszában a középhajó szélessége, az ugynevezett egység 5½-szer foglaltatik. Ennél hosszabb, keletről nyugatra terjedő templom nálunk csak igen ritkán fordul elő. Lehet, hogy az elpusztult egri székesegyház hossza nagyobb volt, minthogy collossalis szélességében ez is elszigetelten áll előttünk; a Királyhágón túl nevezetes a gynlafehérvári székes-egyháznak hossza.

A kisebb imaházak rendszere fentebb közöltetett; nagyobb plébániatemplomok és székesegyházakra nézve a következők állanak.

Leggyakoribb, egy többé-kevésbé megnyújtott hosszantélyű háromszögű kar-zárlat előfordulása a nyolczszögből. Kivételt képeznek a francia mintázat szerint épült Erzsé-

betegyház Kassán, öt oldalú zárlatával a tizszögéből, s oldal-kápolnáival, valamint az egri székesegyház sugárkápolna-koszorújával. A hosszépület csaknem mindig három hajóju; csupán Kassán lehet a fő és oldalhajók egyenlő szélessége s két oszlop helyzete miatt a közeledést egy öt hajóju, szabályos templomhoz felvenni. A négyzet fölötti torony (Vierungsthurm), sehol sem fordul elő; csak Kassán látszik, hogy ez, az eredeti tervzetbe fel volt véve. Gyulafehérvárott volt hajdan ily torony. Kápolnák hozzáépítése az oldalhajókhoz, fordulnak elő; de nem oly gyakran, mint külföldön, ellenben nagyobb templomokban keresztkarzat emelkedik a hosszépület nyugati oldalán, oszlopszerű, karsú derék oszlopokon. Gyéren tartották fenn magukat az eredeti boltozatok, s a hol előfordulnak a régibb korban a hosszépületben egyszerű kereszt alakúak, s a szentélyben félcsillag boltozatok, mindig ellenbordákkal ellátva, később háló, ritkábban halhólyagalakot vettek föl, legyezőszerű kiterjesztett boltozatok, minők különösen Angliában a későbbi korban használtattak, hazánkban nem fordulnak elő; azonban itt-ott mégis találhatók merész, szabadon lefüggő zárkövek. A boltsüvegek legtöbb esetben csodálatosan vékonyak, mint ez Franciaországban is gyakran előfordul.

Nyugatra leggyakrabban kettős torony emelkedik és a főhomlokzaton többnyire, a két torony közti csarnok diszkapuján kívül még más két diszkapu is fordul elő a toronycsarnokon. Azonkívül még az épület hosszoldalán, olykor mindkettőn is, fordulnak elő bejáratok. Kassán, az idézett öt templomhajó következtében három bejáratot is látunk a tornyok közt, míg a tornyokon nincs ily bejárat. A toronycsarnoknak az oldalhajókhoz való csatlása okozza, hogy a kettős torony, vagy épen nem, vagy csak igen kevésé kiszökő. Kassán a templom francia szervezete miatt a kettős tornyot az oldalhajóktól tömör fal

választja el. Csak a csúcsíves styl kisebb egyházainál található az egyes torony, vagy a nyugati homlokzaton, vagy a hosszépület oldalán. A kassai temető-kápolnán egészen eredeti, a nyugati zárfalon és egy kiszökő roppant csarnokíven nyugvó tornyocska van.

Sekrestyéket többnyire a hosszépület északi oldalához, vagy a hol hosszentély van, ennek oldalához építettek.

Altemplomok még a későbbi korban, Szent-Györgyön és Eperjesen még a XV. század végén is épültek. Kassán ily altemplom a XIII. században az északi, külső oldalhajó alá épült. Olykor az altemplomok a főtemplomhoz támasztott kettős-kápolnák által helyettesítették, még ott is, hol ezt a térrel gazdálkodás nem igényelte szigorúan. Mindkettő tehát jellemzőnek tekinthető hazánkban, a csúcsíves műépítészetre vonatkozólag. Hozzáépített kettőskápolnák példányaival birunk Csütörtökön (Donnersmark) és a ferencziek pozsonyi templomában.

Magyarország némely községeiben egy, még a román korszakból származó öszconcep-tioja a templom-építéseknek a csúcsíves korszakba átültetve is fenntartotta magát, így Szakoleczán, Nyitrán, Körmöczbányán és Kassán a templomot övedző hajdani sírkertben a halottas-kápolna is található; Kassán még egy önálló, halotti-lámpa fogadására (Todtenleuchte) szolgáló oszlop, egy u. n. fanale, Mátyás király idejéből is fentartotta magát s még ma is, az Erzsébetegyház déli bejáratánál áll.

A templomok négy saroktorony általi, István-féle védelmi rendszerétől, a csúcsíves építészeti korszakban egészen eltekintenek, és az Erdélyben közönséges védelmi rendszer, a tetők alatti folyosó (Mordgang) szintén nem kedveltetik, hanem a templomok körfalakkal vétetnek körül, melyeknek bastyaszerű kiugrásain lörések alkalmaztatnak, például szolgál erre Turán, egy Pesthez közeli falu temploma a nagy magyar síkságon.

Városokban, a hol csak lehetséges, egy magasabban fekvő váraes, egy várszerű acropolis építtetik, melynek közepén aztán a főtemplom elég védelmet talál. Példák erre nemcsak a hegyvidéki városokban, hanem a lapályon is: Győr, Veszprém és Budán is találhatók.

Egész Magyarországon csak egy zárda, s az is csak részben tartotta fenn magát benyújtásban oly módon, hogy annak egész összrendszere meghatározható legyen. Ez a hajdani benézések temploma sz. Benedeken, a Garam mellett, mely még a körben futó, apró tornyoeskákkaal ellátott körfal közepén fekszik. Kimutatható még a keresztfolyosó, mely a nagy ndvart körülveszi igen sok helyen, míg az azt körülzáró épületek újabb időben csaknem kivétel nélkül átépítések. A löcsei zárdában, mely jelenleg a reáliskola épületéhez csatoltatott, a kerület és rend épületeinek egyes részei még meglehetősen épek; így a káptalanterem és refectorium az átalakított keresztfolyosó egyik oldalán. Pammonhalmán a templom déli oldalához csatolt kereszt-folyosó elrendezése még a régi.

Várépítmények közül kettő ásatás, más külön felvételek által lett ismeretessé. Amazok közé tartozik a bácsi vár erődített táborával és a visegrádi vár. A felvételek közül a szepesi várat (Zipserhans) említhetjük, melyet az akademia régészeti osztálya, a tulajdonos: Csáky Kálmán gróf előzékeuységének köszönhet. A nagy sárosi vár mindedig sem fel nem vétetett, sem meg nem vizsgáltatott.

Ha az ismerteket szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy a magyar várakban az öreg-torony (Berehfried, donjon) ezen valódi francia alkatrész, főszerepet játszik. Bár sem oly szilárdan, oly művészien és éles látással nines alkalmazva, mint Franciaország sok váraiban, mégis Magyarországon is tekintettel voltak e torornak szilárdságára és hozzáférhetlenségére; nevezetesen azokban a bejárat

és lépeső úgy alkalmaztatott, hogy egyikhez sem könnyen lehet eljutni; az előbbi olykor a harmadik, negyedik emeletben, utóbbi olykor (a sárosi várban) a falvastagságban van elhelyezve. Az emeletekre nézve rendszeren a francia rendszer követtetett, a mennyiben a legfelső boltozat téglaboltttal a közbeesők azonban csak könnyen eltávolítható deszka-padozattal vannak ellátva és egymástól elválasztva. Vannak négyszögű, hosszas, kerek és hatszögű ilyenmő tornyaink.

Állandó még a tornyok mellett a lovagterem, melyeknek romjai remek műépítészetet árulnak el. Ez a várkastély legnagyobb helyisége, azonban csak akkor bir nagyobb ablakkal, ha azok magasabb emeleten vannak.

A legszükségesebb részletekhez tartozik a kaszárnya, az őrsereg, vagy ritkábban a lovagvárakban a lovasság lóistállói részére: éléstárak és hadi szertárak, mely helyiségek gyakran boros pinczéknek is használtattak. Könyhák és kémények, a korom fekete füstjáratokon most is felismerhetők.

Fő alkatrész, mely talán sohasem hiányzott: a kápolna, a többnyire fölötté épített várkáplán lakával; a hol lehetett, a sanctuarium kelet felé építtetett, s olykor a kápolna csak az irány folytán ismerhető fel és határozható meg.

Nagyobb terjedelmő tárgyak eltartására rendszeren egy, a belső és külső fal közt levő, nygynevezett rekesz használtatott, a németek Zwinger-nek nevezik; kitűnő gond fordított a kntra, vagy a hol ez nem létezett, a vízgyűjtő medenczére. Visegrádon a legnagyobb, negyvenhárom láb mély és $21\frac{1}{3}$ láb átmérőjű, mégis kénytelen volt egyszer a vár, vízhiány miatt magát megadni. Egészben véve, a magasság-védelmi rendszer alkalmaztatott; minél magasabbak voltak a falak, tornyok és a gyilokfolyosók, annál bevehetetlenebbnek tartották a várat, mi az ágyuk alkalmazása előtt valóban úgy is volt. A vízszintes védelem

bástyák által csak Mátyás király idejében látszik használatba jönni; nevezetesen e korszakból eredő ilyféle bástya fordul elő a vise-grádi fellegrvárban.

Körmöczbánya városában leginkább fentartotta magát egy példánya a városerődítvénynek. Találunk itt egy akropolist, melynek közepén a főtemplom áll, e mellett egy kétemeletes sírkerti kápolnát, a kettős falak közt egy rekesztéket, többszörös faltornyokat, sőt egy donjont is, a sánczok azonban betöltettek, és így a vonóhid fölöslegessé vált; lánczkamrája azonban a kaputoronyban még fentartotta magát. Ezen akropolis körül terül, a hajdan szintén falak és sánczokkal környezett város, a körfalak azonban nagyobb részt már lerombolva, s a sánczok betöltve vannak.

Más példát találunk a zólyomi (Altsohl) királyi várban, mely a később kedvelt, négy saroktoronnyal ellátott, nálunk ugynevezett kastélyok rendszeréhez tartozik. Erőssége legnagyobb részét a kigyózó útnak köszönheti, melyen keresztül lehet csak kapujához hatolni, s melyen sokszorosan ki vagyunk téve a vár-ország lövegeinek. Ezen kastély is többszörös falak és sánczok által volt környezve; egy csekély dombon állt, melynek egyik oldalához a város dőlt, míg másik oldala egész meredeken megy a völgy felé.

Nyilvános, világi épületekből igen kevés tartotta fenn magát. A bártfai piacz közepén levő tanácsház a XV. századból, egy része a régi tanácsháznak Pozsonyban, talán egy részlete a régi tanácsház beosztásának Lőcsén, s némi részlete a régi pénzverdének Kassán és Körmöczön. A bártfai tanácsház, mint a célirányos berendezés és csekély tér teljes kizsákmányolásának példája áll előttünk; mihez minden esetre azon két körülmény, hogy minden oldalról szabadon áll, s küllepcsővel van ellátva, nem kevésbé hozzájárultak. Érdekes a tetőzet szerkezete is, melynek gerendázatához egy egész erdő fái voltak szükségesek. Bártfa

gazdagsága különösen végtelen erdőségek-ből áll.

A város összelepitvénye különböző. Ahol lehetséges volt, a város egy akropolis körül csoportosult; ha ez nem volt lehetséges, akkor a sánczok mélyebbre és szélesebbre, a falak magasabb és szilárdabbra készítették, s gyakran fali vagy kapu-tornyokkal is elláttak. Rendesen nagy térség van a középén, melyen a torony és tanácsház van vagy volt, s melyen a vásárok is tartattak.

E térség gyakran csak a várost hosszten-gelyében átmetsző utca kiszélesedése, néha megközelíti a négyeg vagy kör alakját; miért is a szepességi városokban gyűrűnek (Ring) neveztetik; a Szepességen gyakran az egész gyűrűt környező oszlopcsarnokokat is találni, melyen a szárazon és árnyékban egy sétát tesznek lehetőségessé. A főutczával párhuzamosan szokott két hosszú utca futni, melyek apró, kereszt-utczácskák által köttetnek össze a főutca és a város fala mentén levő utcával; ez utóbbiak „fal-alattiaknak“ neveztetnek. A körfalak tornyokkal kapuk által töretnek át, melyek helyzetük szerint felső és alsó, a többiek pedig fekvésük iránya szerint neveztetnek el. Több városban, főleg felső Magyarországon, a hajdani mély sánczokban kert-ültetvények vannak, itt-ott vettek maguknak annyi fáradságot, hogy a sánczokat betöltötték, s ez által a város és a glaci-főlepe nincsen megszakítva. Az erődített városok leginkább elyptikus alakúak, azért szűkül terjedelmük leginkább a város két vége felé, míg a központon legszélesebbek. A felső magyarországi városokban a fő és két mellék-hossz-utca közti tér rendszerint igen jelentékeny, s minthogy az egyes házak hosszoldalukkal foglalják el a tért, s ritkán bírnak több, mint három ablaknyi szélességgel, tehát igen hosszú nyult alakot is kell öltetniök, mi aztán oly módon zsákmányoltatott ki, hogy elől igen hosszú lakszobákat alkalmaztak, a mellék-

utezák felöli oldalon pedig istállókat, csűröket, vagy áruraktárakat építettek. A hosszan elterülő udvar csak egy oldalról volt épületekkel ellátva, melyekhez hosszú folyosókon lehetett eljutni, a másik oldalon magas, a két szomszéd telket egymástól elválasztó fal emelkedett. Földszinten, a főuteza ez épületeiben bolthelyiségek és ezek mellett a bejáratok vannak, a csúcsíves rendszer kedvelt kőpadjaival egy, vagy mindkét oldalon. E kapubejáratok voltak elődeink csarnokjai. Természetes, hogy a hosszú szobák hátsó részei sötétek, miért itt a lakszobák egyikében az ágyak helye, az ugynevezett alcoven volt alkalmazva, míg a másik, egy hátoldalán eléje épített csarnok, ugynevezett elő-szoba által rövidített meg kissé. Konyhák és gyermekszobák, a folyosón vannak.

Nincs egyetlen városunk, mely ódonszerű külsejével Prágával vagy Nürnberggel vetekedhetnék. Újabb építészeti kedv a középkori épületeket is divatszerűvé idomította; azonban a főberendezés, a hosszan nyúló lakszobák sokszor megmaradtak, míg a hátulsó gazdasági és raktári épületek kevésbé mély lakházaknak adtak helyet. Oszlopok, csúcsfedelek és erkélyek s a középkor más jellegző épületrészei sok esetben eltűntek annyira, hogy a francia büszkeség a „pignon sur rue”-je nálunk alig fordul többé elő. Ennek is megvan azonban azon előnye, hogy a csúcsfedelek eltűntével, vagy hajdani két-két csúcsfedél közt levő, s az utezára kinyúló facsatornák szintén eltűntek, s hogy a példabeszéd, mely szerint „die Kaschauer Rinnen oder Eperjeser Rinnen stinken” többé nem állítható.

Középkori házakból, miként mondva volt, csak részletek maradtak fenn; a bejáratok ama csúcsíves padjai egyes kapu-ajtó vagy ablakbélétek, párkányok, a főfolyosók zár-kövei, régebbi és újabb boltozatok, itt-ott lépcsők vagy lépcsőházak felső Magyarország városaiban és Budán, Győr- és Pozsonyban.

Nem emlíkszem, hogy oly lakház fenállásáról hallottam volna említést tenni, melynek építése csak a XIV-ik század első felén túl is vissza volna vezethető. Középkori falházakat általán véve nem ismernek nálunk, sőt az ország észak-keleti részén levő fatemplomok is mind az újabb időből származnak, bár ezekben, minthogy rutlienek vagy oláhok templomai, szívósan ragaszkodnak a későbbi csúcsíves kőépítmények rendszeréhez, mi által egy sokkal előbbi kort tüntetnek elénk.

Hidak, csatornák, s más ily féle építményeket a középkor sehol sem hagyott reánk. E tekintetben tökéletesen a külföldre vagyunk utalva.

Térjünk most át az egyes épület-tagok és alakítások általános átnézete és jellemzésére. Mindenekelőtt fel fog tűnni a magyarhoni templomok hosszosztályainak (travée) nagysága. Kassán e fesz-táv az egység, vagy középhajó szélesség $\frac{4}{5}$ -ig terjed, sőt szent Benedeken ez egység $\frac{9}{10}$ -éig, külföldön a négyzet ugyan a középhajó egységének egész szélességével bír; azonban ez nem travée, s azonkívül a négyzettámak jelentékenyen erősebbek a hossz-hajóánál; elődeink vakmerőségével inkább a francziáké hasonlítható össze, minthogy ezek főleg hosszszentélyeikben pillérek vagy tövek helyett sokszor csak oszlopokat használtak. (St. Germain des prés, rheinsi székesegyház stb.) E vakmerőségnek travée-ink alkalmazásánál felel meg aztán egy, a francia könnyedséggel hasonlított könnyedsége boltsüvegeinknek (Gewölbkappen); másrészt azonban nem bírnak annyira kiszökő támaikkal, minők Franciaországban előfordulnak. Megjegyzésre méltó, hogy a hosszabb travée-k nem a román stýlból vétettek át, hanem csak a csúcsíves építészet korában: itt azonban mindjárt a korszak kezdetén p. o. Kassán, jöttek alkalmazásba.

Feltűnő, hogy Magyarországon a csúcsíves-stýl idejében a tövek (Schaft) fejlődése mintegy megállapodott, hogy nem történt elő-

haladás a késő román oszloptól, sőt a tövek későbbben valódi hanyatlásnak indultak; Kassán a gerinczhordók alig szűknek ki a magból, mi az egésznek igen lapos kinézést kölcsönöz; a többi templomokban leginkább csak négy-szegletes, vagy nyolcszegletes durva pillérek vannak valódi tövek helyett, melyekben a boltozat-hevederek és gerinczek rendszere semmi esetre sem látszik már alól előkészítetnek; fenn többnyire gyámkövek segítenek ki, vagy a hevederek és bordák minden közvetítő tag nélkül, és mintegy levágva emelkednek fel a pillérből vagy falból. Csodálatra méltó Kassán a szabad tövek laposságával ellentétben a horonyok mélysége és díszes tagozás a faltöveken úgy, hogy itt feltűnő ellentét létezik a két fajta tö között, s alig lehet mindkettőt egy és ugyanazon mestertől származottnak képzelni. A pozsonyi plébánia-templomban, keletkezésük korát illetőleg, a pillérek az otrombaság netovábbját érték el, az egri székesegyház kiásott négyzet-oszlopai a szerkezeti tagozás ismerete teljes visszaesésének bélyegét hordják magukon.

A nagy osztályok (*travée*) összhangzatban, hazánkban a hosszfalak sokkal erősebbek, mint külföldön, s a támak (*Streben*) is tömörebbek, mint Németországban, nem nagyobbak azonban a franciaországiaknál, hol a leginkább kiszökő támak fordulnak elő. A magyar támak rajza rendszerint igen egyszerű, az osztályok kevéssé lépnek hátra egymás mögé, a szélesség rendszeren a tám egész magasságában egyenlő marad; a kajácsok (*Schraegen*), melyek az osztályok közt fekszenek, sohasem oly magasak és sohasem cserépfedél módjára diszítvék, mint Francia- és Angolországban, miért is, csak német mesterektől vezethetők le. A kassai támak fiál-ékitményeinek fényes példánya, meglehetősen egyedüli a maga nemében; mint példánykép még leginkább hatott a csütörtöki, kevésbbé a szepesváralljai kápolnák támaira és az eperjesi plébánia-

templom déli bejáratára. Németországban, ehhez hasonlót a kölni dómon és az oppenheimi Katalin-templomon találunk. Ívtámak (*Bogenstreben*, *arc-boutant*) már azért sem fordulnak elő, mivel itt többnyire csarnok-templomokkal van dolgunk; legfőlebb az igen erős torony-tám, hol ilyen van, töretik át ivezettal, a közlekedés könnyebbitése végett. Valószínű azonban, hogy az egri székesegyház, mint teljesen a francia iskolához tartozó, valódi ívtámakkal birt. Kassán, a hosszépületben ez ívtámak helyükön lettek volna, azonban a XIV. század német építésze által nem alkalmaztattak.

A bejáratok már igen korán kisszerűekké lesznek számtalan tag túlhalmozása által, úgy hogy a béllet egyes részei csak igen keskenyek lehetnek, és köztük semmiféle szoborhoronyok el nem térnek; e szabály alól csak három kivételt ismerek: a budai, kassai és szt. benedeki diszkapukat; azonban a horonyok itt sem életnagyságu, hanem csak két sorban egymás felett álló fél-életnagyságu szobrokat fogadhatnak be. A bejáratok boltív-diszitményeiből kevés maradt fenn; legfontosabb Kassán az igen magas éjszaki diszkapu, melyen magyar szt. Erzsébet egész története van domborműben kivésve. Egy másik diszített tympanumot láthatunk azon ajtó boltívén, mely Pozsonyban az egyház elé épített Anna-kápolnából a templomba nyílik; e diszitmény a szt. háromság, oldalt angyalok és a *symbolicus* oroszlánal, mely lehelletével kölykeit életre kelti, továbbá a pelikánnal, mely kölykeit saját vérével táplálja. Nagyobb diszkapuk egy közép ajtófél által két részre osztatnak, erre azonban csak egy példa fordul elő a kassai Erzsébet-templom két diszkapuján. A kettős bejárat itt egyenesen van fedve, s felette az éjszaki kapu nagy ivmezejében az utolsó ítélet van domborműben jelképezve, míg oldalán, keretekkel ellátott képek szt. Erzsébet történetét, legfelül pedig Krisztust és a gonosz-

tevőket a keresztfán, tüntetik elő; itt az oldal-béllet mélyebb horonyokkal is bír, úgy hogy — bár nem életnagyságu, mert ehhez a horony igen keskeny volna — de 2 sorban egymás fölé helyezett apróbb szobrocskák is elférnének benne. A bélletek csaknem mindig egy egyenkarnu háromszög hypotenusisán vonulnak a bejárat felé, ez alól kivételt csak kevés kapuzat képez: p. Nagy-Bánya, hol e háromszög, köb háromszög. Csúcsfedelek a bejáratok felett Magyarországon ritkán (Kassán és Kis-Szebenben) fordulnak elő.

Az ablaképítészet fejlődése ellentétben áll a Franciaországban előjövő fejlődéssel; ott nyanyis, már a csuesives styl kezdetekor, az ablaknyílások csaknem a támak közti egész tért elfoglalták; míg Magyarországon csak lassanként és fokozatosan szélesednek; ép úgy a bélletek oszlopocskákkal való díszítése is később fordul elő. A sopronyi ferencziek templomának francia eredete az által is valószínűbbé lesz, hogy e szabály alól kivételt képez. A béllet-oszlopocskák helyett Magyarországon két nagy űrhoronyot kedveltek, egy külsőt és egy belsőt; a csarnoktemplom szakadatlan magasságával összhangzatban állnak a rendesen igen magas ablakok is. Kerek ablakok igen gyéren fordulnak elő, küllős kerek ablakra csakis a keszthelyi-templomban, a Balaton partján ismerek példát. A pozsonyi és sopronyi templomok kivételével, a többiek csak kis ablakokkal bírnak. Különösen kisebb építményeknél nem igen voltak tekintettel a bejárat és ablakok csuesiv-záradékaira, mi már sok, kevésbé jártast bírt arra, hogy egy hanyatló korszakbeli épületet félkör-záratu ablakai miatt, románnak tekintsen.

A talapzat tagozata többnyire egyszerű, a budai plébániatemplom kivételével, hol igen sok és sokszerű részből áll; kettős vagy hármas talapzat szintén ritkán fordul elő. A közép- vagy mellparkányzatok, miként máshol, többnyire keskenyek, a koronaparkányzat a

legfelső vízfogó és ez alatt levő hatalmas űrhoronyból áll. Nem tudok rá példát, hogy a gyulafehérvári székes-egyházon kívül, ez űrhoronyban, miként Franciaországban, levél, bimbó vagy fejezifrázatok jönnének elő; azonban alkalmas helyeken ez űrhorony vizokádó szörnyetegek által szakíttatik meg, melyek azonban ritkán bírnak emberi alakkal. Kassán a koszorn-párkányzat felett áttört folyosó van, míg alatta a szentélyfalán egy lóherelevél mérmű (Maaswerk) díszleg, melynek csipői rosettekbe végződnek, úgy hogy az egész, koronaszzerű kinézéssel bír. Bimbó (Krabben) és keresztvirágok többnyire a német és nem a francia iskolából vették át, azonban igen sajátoszerű alakú bimbóvirágok fordulnak elő a halottas Mihály-kápolnában Kassán, melyek nem csak a szomszédos, hanem távolabb vidékek templomaiban is, utánzásra találtak. Oszlopfők és lábak itt-ott igen kitűnőek, így Budán, Kassán és Csütörtökön; azonkívül az ép említett kassai kápolnán van valami sajátoszerű is, a mennyeiben az ugynevezett góth levélen domborodások helyett mélyedések fordulnak elő, mi szintén több helyen talált utánzókra. Különben az építészeti flóra csak első rendű építményeken méltó említésre. Egészben véve mindig stilszerűnek és a természetet soha sem szigorúan utánzóknak tűnik fel, bár az anya-növények felismerhetők.

Tulajdonképeni szobrászat, különösen ronde-basse-szobrok igen gyérek; gyakrabban fordulnak még domborművek elő, melyek azonban egészben véve, csak csekély műbecsrel bírnak. A legjobbat e nemben a pozsonyi és sopronyi középkori építmények mutatják fel; a kassai is bír ugyan jelemmel, de nem helyes értelemmel a tetszetősség és alakítási csín iránt.

A festészet iránt Magyarországon már ősi időktől fogva több hajlam és értelemmel bírtak, mint a szobrászat iránt. Újabb falfestmények felfedezése a későbbi meszelés alatt

sejtenni engedik, hogy a legtöbb templom, különösen a nevezetesebbek, sőt itt-ott még falusi templomok egész csoportja is, történelmi freskókkal volt díszítve. Ily templomcsoportot találunk Vas megye Styriával határos részein, egy másikat, távol észak-keleten a szathmári egyházkerületben. A Szepességen Zsegra és más falvak templomainak falfestményei legújabbán fedeztetek fel. A legrégebb a veszprémi püspöki ikerkápolnában fordul elő, melyek még a XIII-ik századból ered; nem sokkal későbbiek a kassai halottas-kápolna sanctuariumának festményei, melyeken oly bensőleg kifejezésteljes szentfejeket bámulhatunk, minőket csak Fra Angelico vagy a németeknél Schongauer ecsete volt képes teremteni. Vas megye falusi templomainak freskói a XIV-ik század végéről, a szathmári egyházmegye freskói a XV-ik századból erednek. Az elsőben a szín összhang, a zöld és kék gyakori alkalmazásával, későbbi, az utóbbiakban a sárgapiros vagy helyesebben a barna árnyalatu sárga uralkodik. A lőcsei templom freskói és a XV-ik század cseh festészeti iskolája közt sokan vélnek rokonságot felfedezni. Hazánk középkori falfestményeit ismertette Römer egy igen szorgalmasan írt és sok illusztrációval ellátott munkában, mely a „Magyarországi régészeti emlékek“ (Monumenta Hungariae) III. kötetének I. részét teszi.

A toronyépítés Magyarországon kevésbé fejlődött ki. A tornyok sokszor egész magasságukban négy vagy nyolcszög alakban emelkednek fel. Olykor az alsó négyszög és erre épített felső nyolcszög közti arány nem is helyes, a mennyiben az előbbi, a legtöbb esetben rendkívül alacsony. A torony és templomcsoport közti tetszetős arány, a két építmény osztályainak egymás közötti összhangzata, a torony könnyedébb, szellősebb alakulása a templom magassága felett, s a négy- és nyolcszög közti szellemdús átmenet, úgy — miként

különösen a német torony-építészetben oly feltűnően kellemes hatást idéz elő — Magyarországon kevésbé ismeretes, s az e tekintetbeni hátramaradás azon körülmény által is bebizonyítható, hogy a legkifejelettebb tornyok Pozsony- és Sopronban, az ország nyugoti határán állnak, hol a német tornyok szemlélete építésükre leginkább gyakorolhattott befolyást.

Nagyobb szerű, és inkább Németország székesegyházainak szellemében készült tervrajzot mutat a kassai Erzsébet templom déli tornya, hol egy teljesen arányos nagy ablak is van, s a torony négyszögének magassága összhangzik a templom magasságával, főleg azonban a torony nem épült fel s támainak torony-fiai (Fialen) is csak a szentély támai eredeti szerkezetének gyenge utánzataiként tekinthetők; nevezetesen, aránylag igen kicsinyek, mi a toronynak sziklaszerű kinézetét kölcsönöz.

Toronyszerű építmények tartották fenn magukat néhány templom belsejében; ezek a tabernaculumok vagy szentségházak, melyek bizonyos ünnepnapokon az oltári szentség kiállítására szolgálnak. Nemcsak a magyarországi, hanem általán véve az összes tabernaculumok élén áll a kassai Erzsébet-templomé, mely több mint 50 láb magas, öt emeletes és a hatszögből van construálva. Legszellemdúsabb tagjainak egymás fölé és egymás mellé helyzettsége oly módon, hogy az építményt többször körüljárhatjuk, míg rendkívüli könyedségéről meggyőződhetünk, míg a homlokzat általán véve imposans tömeget mutat, s azt híven, hatalmas köhalmaz van előttünk, önkénytelenül kérdezzük, miként lehetséges, hogy az oltári szentséget magába rejtő üres (alulról második osztály) emelet, ez óriási sziklahalmazt fenntartani képes? Ehhez járul, hogy e tabernaculumon sehol sem látható fonott, csavart vagy görbitett fiala, minők a késő korban — melyben ily szentségházacs-

kák általán építették — rendszeren szokásban voltak. Nem csuda, ha e fényes tabernaculum számtalan utánzataira talált, melyek közt legjelentékenyebb a bártfai; hasonlóak találhatók Lőcse, Kis-Szeben és más községekben is.

Megjegyezzük, hogy Magyarországon folytatólagos kápolnák hozzáépítése a templom oldalhajóihoz, nem fordul elő; míg ellenben egyes diszes kápolnák a templom oldalain előfordulnak Pozsonyban, Csütörtökön, Szepesvárallján, s több más helyeken. A kápolnában az építészet valóban kitünőt szolgáltatott, nemesak az egész aránya, az izlés és czélszerű rendezkedésben, hanem és főként az ékítésben. E tekintetben Magyarország nem áll a külföld mögött.

A későbbi kor eszesíves építésze nálunk főként a részletek modorossága s a renaissance alakulásának benyomulása, kevésbbé az összalaprajz hanyatlása s, a torony kivételével, a templomtest arányainak helytelensége által jellegeztetik. Ezért a hanyatlás Magyarországon nem haladt oly rohamosan elő, mint külföldön, s sokkal ritkább esetekben vezet tévútra, mint a legközelebbi nyugoti szomszéd tartományokban. Ép ezért észlelhető nálunk a hosszú tusa a középkori műépítészet és renaissance közt, mely a XVI-ik század felén túl is többnyire az előbbi győzelmével végződött.

Mi a magyar templomok építésének kiviteli oldalát illeti, mint nemzetiségit, itt, az igen hosszú és tágra nyílt travéeket s ívtámak nélküli szerkezetnek már előbb kiemelt mérészségét idézhetjük. A kivitel szabatosága azonban nem hasonlítható össze a jobb külföldi építményekével. Egészben véve az építés épszögű, élesre faragott négyszögművekkel csak jelentékenyebb templomoknál, csekélyebbeknél csak kivételképen fordul elő; sőt a legkitünőbb emlékművekben sínesenek e négyszögművek szabályszerűen kifaragva, miként ez a hasonszerű emlékműveknél, főleg Franciaországban rendszeren előfordul. A kő-

zékori műemlékek túlnyomó többsége nálunk csak törött kövekből emeltetett, s legfőlebb sarkai és támai állnak faragott négyszögművekből. Tégláépítmény a nagy síkföldön, hol a kőanyag hiányzik, gyakran jön elő, azonban az alaktéglák itt többnyire hiányzanak, mivel a műépítészeti tagok csaknem átlag, messziről hozott kőanyagból állnak; s így itt is a kőépítés képezi ez alapot, mely, miként említve volt, az északkeleti fatemplomokra is átmegy. Ezzel ellentétben a faépítészet constructiója soha, vagy csak igen rendkívüli esetekben lopózik be a középkori magyarországi kőépítményekbe. Polychrom tégláépítészetet mutat egy templomocska a szathmári egyházmegyében, Tatárfalván, felváltva fekete és piros téglákkal ablakivei és párkányaiban: polychromkőépítés pedig előfordul az apátfalvi zárdatemplom bejáratán, s ilyen ékítő a XIII-ik századbéli kalocsai székes-egyház bejáratát is.

A középkori régészet állapota Magyarországon.

Az 1846-ik évben az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése, melynek egy osztálya régészettel foglalkozott, Kassán időzött. A gyűlés két elnöke, valamint az akkori kassai püspök és a premonstreai rend prelátusának támogatása folytán azon helyzetben voltam, hogy egy, több rézmetszettel ellátott fölió-műben a kassai Erzsébet- és Mihálytemplomokat közzétehettem, a nyomtatott példányok a gyűlés tagjai közt kiosztattak. Ez volt magyar nyelven az első mű, mely behatóbban foglalkozott a középkori építészettel. A helyszínen az építményeket részletesen meg is magyaráztam, s e kitünő műre mekkorák látásán fellelkesült gyűlés elé azon indítvánnyal járultam: forduljon ez ügyben a tudományos akadémiához, s mint állandó testületet kérje fel, hogy gondoskodjék ugy ezen, valamint

többi hazai műemlékeink méltó és beható megvizsgálásáról.

Midőn az átirat az akadémia elé került, indítványomat ott ujjalag támogattam, minek következtében ily értelmű felhívás küldetett is ugyan szét az ország törvényhatóságaihoz, mely azonban nem koszorúztatott az óhajtott eredménnyel.

1848-ban jelent meg Kugler értesítése a francia kormány által alapított régészeti bizottságnak működéséről, s azon indítvánnyal járultam az akkori vallás- és közoktatásügyér, Eötvös József elé: hogy hasonló testület nálunk is létesítsen: a marciusi napokat követő zavarok azonban megakadályozták egy ily testület kinevezését, melynek létrejöttét magam sem tudtam kellő sikerrel támogatni, minthogy ápril hóban, az akkori külügyminiszteriumba, Bécsbe hívtam. Később a szerencsétlen politikai körülmények kényszerítették a hazát elhagyni, és nyolcz éven Francia- és Angolországban tartózkodni.

Azonban az elhintett mag nem maradt gyümölcs nélkül: mert miután 1856-ban a központi bizottság Bécsben, munkáját megkezdé, és a nemzeti féltékenység ösztönt az utánzásra is keltett, 1858-ban Wenzel Gusztáv egyetemi tanár és akad. r. t. egy újabb javaslattal lépett az akadémia elé, melyben egy állandó régészeti bizottság felállítását sürgette és keresztül is vitte: e bizottság tagjai, egy kivételével, mindannyian történészek voltak, mert akkor e két tudomány még mi nálunk nem volt elkülönítve.

Az ujonnan kinevezett bizottság, melynek jegyzője Wenzel Gusztáv lőn, azzal kezdte, hogy meghatározta eljárása és működése lényegét, s később közleményei első részét adta ki: azonban valódi tevékenysége csak az 1860-ik év okt. 16-iki gyűlésével kezdődött, melyben saját jegyzőkönyvet kezdett vezetni, és Ipolyi vette át az előadói hivatalt: az elismerést már régebben és méltóan kiérdemelte,

előbb a bécsi közleményekben megjelent több kitűnő czikkeivel, később pedig a „Közlemények“ első kiadásában megjelent munkával, s így erély és szakképzettséggel fogott a munkához. Azonban már 1862-ben átadta hivatalát Rómer Flórisnak, mivel ezen időben Ipolyi és én Kubinyi Ferenczet kísértük egy hosszabb keleti utazásában, Rómer később a numismatika és régészet tanára lőn a pesti egyetemen, és a nemzeti museum régiségosztályi őrének neveztetett ki, s minthogy teendője folyvást annyira szaporodott, hogy többé mindent elvégezni nem volt képes, miután tíz évig szorgalom és erélyvel viselte előadói tisztségét, 1872. július havában azt nekem adta át.

Először az „Archaeologiai közlemények“ volt a szakosztály egyedüli kiadványa, melyből X kötet már megjelent.

Később ehez az „Archaeologiai Értesítő“ is járult, melyből eddig IX kötet jelent meg.

Végre megkezdtük a jelentékenyebb műemlékek monographiájának kiadását „Monumenta Hungariae“ vagy „Magyarországi régészeti emlékek“ czim alatt, s e munkából eddig megjelent az I. és II. kötet és a III-nak első része. E kiadvány nagyobb, tüzetesebb monographiáknak tárháza.

Ezen időközben, az anyag együttléte szerint folytatólagosan, kiadott iratokon kívül, a szakosztály következő művek kiadását eszközölte.

A vezetésem alatt keresztül vitt ásatásokat a székesfehérvári államegyházban (negyedrét kötet, számos rész- és fametszettel. Megjelent 1864-ben, összesen 28 ív): „A székesfehérvári ásatások eredménye“ czim alatt.

Továbbá egy két részből álló „Archaeologiai Kalauzt“ 1866-ban: az első rész az úgynevezett történet előtti és római régiségeknek van szentelve. Nyolczadrét, 154 fametszet, 9 ív. Szerkeszté: Rómer Flóris. A második a középkori régiségeket tárgyalja, 250 fametszet, 10 ív. Szerkeszté: Henszlmann Imre.

A harmadik rész, mely a középkori kisebb műemlékeket, symbolismust és typológiát stb. tartalmazandja, Ipolyi Arnold által iratik. E „Kalauzon“ alapul most a bizottság levelezésének tevékenysége, hogy az ország még meglevő műemlékei a lehető legtökéletesebben legyenek ismertetve.

Leginkább a bizottság ösztönzésére az országban kétféle társulat alakult; nevezetesen azok, kik a nevezetesebb műemlékek fenntartását és visszaállítását tűzték ki feladatul. Első sorban a kassai Erzsébet-templom, fájdalom, szerenesétlenül járt helyreállítását, később a pozsonyi plébánia-templom stilszerű restaurálását említjük, mi kitűnő kezekre: Lippert építészre bízott, ki Simor János hercegprímás költségén Győrben két kápolnát szintén régi stilszerű állapotába helyezett vissza; továbbá a lébényi apátsági templom restaurálását, melyet tervezete Essenwein, jelenleg a müncheni germán muzeum igazgatója; a soproni Mihály-templomot és a Márton-hegyi apátsági templomot, mindkettőt Storno Ferencz felette szakavatott vezetése alatt. Második sorban állnak a később keletkezett vidéki, régészeti muzeumokat alakító társulatok, melyek közül a pozsonyi, szabolcsmegyei fennállanak, a kassai, szombathelyi, aradi, délmagyarországi, székesfehérvári, debreczeni stb. keletkezőben vannak.

Az akadémia régészeti osztálya tevékenységének azonban két főnehézséggel kelle megküzdenie: a pénz és hivatalos tekintély hiányával; az előbbi különösen érezhető volt, midőn a magánosok gazdag adományai az akadémia palotájának költséges építése által, ha nem is kimerítve, de jelentékenyen kevesbitve lettek, s ez által a tulajdonképeni cél, a tudomány és tudományosság előmozdítása háttérbe szorult úgy, hogy jelenleg az intézet egyes szakosztályai nem az akadémiai alaphól, hanem e célra az országgyűlés által évenként megszavazott összegből segélyeztetnek.

A hivatalos hatalom hiánya pedig főként abban vált érezhetővé, hogy minden jószándék daczára is a provinciákban, mellékes okok miatt nem a helyes utat követték: így p. o. a kassai restaurational, hol Fabry püspök eléggé bőkezű volt, hogy jövedelmeinek felét e célra átengedje, de nem birt egyszersmind a kellő önmegtartóztatással, hogy szakértő emberek tanácsát, főként a régészeti bizottságét, megfogadja. Különös vágya volt, hogy a restauratiót még halála előtt befejezve lássa. Kívánságát ugyan elérte, de miként Fiesco mondja: „A veszély elmúlt, de egyszersmind az összeesküvés is.“

Ezen két körülmény arra birta az akkori helytartótanácsot, hogy már a 60-as évek elején különböző átiratokat intézzen az akadémiához, melyekben a kormányhatalommal való összeköttetés indítványoztatott, s hivatalos segély ajánlatot fel a régészeti szakosztály részére. Ez indítvány elfogadására az akadémia részéről az idő nem látszott alkalmasnak: úgy vélték, hogy az akadémia, mint magánosok által alapított intézet, nem engedheti az „alkotmány- és hazaellenes“ kormányt belügyeibe avatkozni; végre a jogtudorok bizonyos szent borzadalmat éreztek a tulajdonjog lehető károsítása iránt egyes esetben szükséges kisajátításoknál, sőt félték azon műemlékek tervezett átépítésénél, melyek magán vagy nem kath. tulajdont képeztek, az átépítés megszakasztása vagy feltartóztatásától. Mind e kiesi-nyes tekintetek nem engedték az ügyet a kívánt eredményhez jutni: számtalan átirat jött, ment a magyar minisztérium kineveztetéseig 1867-ben a nélkül, hogy csak egy lépéssel is előbbre vezettek volna egy segélyösszeg elfogadásánál, mely az „alkotmányellenes“ kormány részéről a régészeti szakosztálynak megadatott.

Később felszólítottam, hogy Kúlnyi és Erdyvel egyesülten dolgozzak ki egy törvényjavaslatot, egy országos régészeti bizottságot illetőleg, az 1866—69-iki országgyűlési idő-

szakra, és a javaslat el is jutott illető helyére, de, mint állittatik, sürgősebb teendők miatt nem vétetett tárgyalás alá.

Midőn 1869-ben én magam is oly szerencsés valék az országgyűlés tagjai közé választatni, 1869. december 16-án saját nevemben nyújtottam be egy törvényjavaslatot, mely azonban az által ellensúlyoztatott, hogy boldogult b. Eötvös, az időszerinti cultusminiszter megígérte, miszerint ő maga fog egy hivatalos javaslatot kidolgoztatni. Ez ügyben hozzám és Ipolyihoz fordult; minthogy azonban épen ekkor a bácsi vár ásatásával, az ország legdélibb részén voltam elfoglalva, Ipolyi egyedül dolgozta ki e javaslatot, s megbeszélés végett, visszatértem után, benyújtotta a régészeti osztálynak. Pulszky és én nem fogadhattuk el a javaslatot, minthogy bureaucraticus szellemben volt kidolgozva, s ez ügybe, melynek lelke az erélyes gyors cselekvés, vontatott menetet látszott behozni. Ezért e javaslat ellenében, részünkről egy másikat nyújtottunk be, s mindkettő a mai napig miniszterium actái közt hever a nélkül, hogy az országgyűlés elé került volna.

Ha tehát e tekintetben nem is, de egy később alakítandó országos régészeti bizottság, s a fennálló akadémiai régészeti osztály tevékenységének a kellő pénzalapot az országgyűléstől megszavaztatni Eötvös bárónak sikerült. Csakhogy a budgetben a segélyezési czim nem volt kellőleg tisztázva, bár a szükséges változtatásokat oly módon sikerült létrehoznom, hogy az 1870-ik évben egy országos bizottság felállítása lehetőségessé vált.

1871. elején Eötvös meghalt, s helyére Pauler Tivadar lépett, ki a számtalan ügyek halmazában mindent egyszerre nem tehetett, mindazáltal a régészeti czélokra megszavazott összeg rendeltetése czéljára fordított: részint a folyó kiadványok segélyezésére, részint egy nagyobb munkára, névszerint a visegrádi királyi vár felügyeletem alatt eszközölt ása-

tása és későbbben kiigazítására. E munka folytatására az 1872-iki költségvetésbe csak 15,000 frt vétetett fel, mely a pénzügyi bizottság által 5,000 frtra szállított; azonban mégis sikerült a minister által javaslatba hozott, bár még mindig igen csekély összeget felvételnem.

Minthogy Eötvös által, először régészeti czélokra kért összeg a miniszterium évi költségvetésében állandóan előfordult, az új miniszter: Pauler, is gondoskodhatott arról, hogy formászerű törvény nélkül is összeállítson egy ideiglenes régészeti, országos bizottságot, mely munkájában miniszteri tanácsosa: Hegedűs Candid által lőn támogatva, ki sok erély és szakértelemmel működik e téren. Ez országos bizottság végre 1872. ápril 11-én megalakult, s égető feladatának tekinté a hazai középkori építészeti maradványokat tökéletesen megismerni, lajstromozni és történelmi vagy műbecsük szerint osztályozni.

E czélból állítottam össze, mint a bizottság előadója, két nagy íven a román és csúcs-íves műemlékek és részletek lenyomatait, s csatoltam ehhez egy rövid magyarázatot; egy harmadik ív, a fametszvényű alakokra utalva, ama kérdéseket tartalmazza, melyeknek megfejtése a műemlékek lajstromozásánál irányadó leendő.

Ez ívek az országban azon régészet-kedvelők és szakértőknek küldettek szét, kiket az „Archaeologiai Értesítő“ segélyével, eddig, mint ilyeneket ismertünk.

Az erély nem hiányzik, szükséges azonban az értelem terjesztése szélesebb, főleg lelkesítő körökben.

A két archaeologiai bizottság folytatólagos tevékenysége mellett méltó helyet foglal el dr. Haynald Lajos kalocsai érseké, kinek szakértelme és bőkezűségének köszönhetjük egy eddig csaknem teljesen elhanyagolt terület, a nagy tiszavidéki síkság ismertetését. mi egyszersmind lehetőségessé tette ez ismerteteket a külfölddel is közleni.

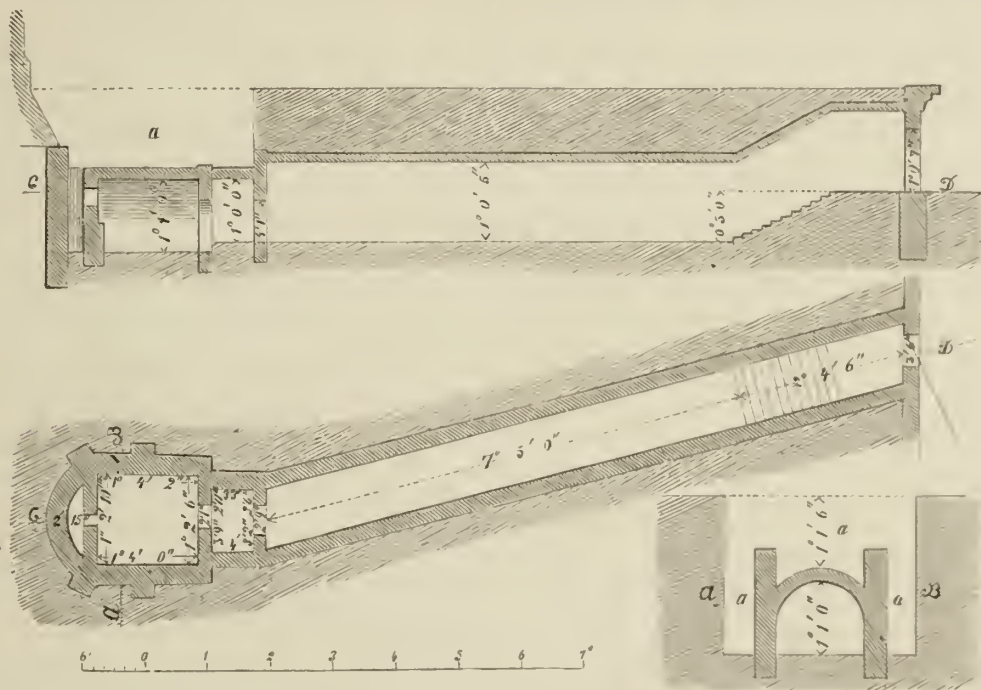
Ó-keresztyén építészet.

Az ó-keresztyén építészet az, melyet leginkább a római földalatti temetőkben, coemeteriumokban alkalmazva látunk; katakombáknak helytelenül nevezik. Az ó-keresztyén egyházi építészet másik oldalát képezik a basilikák, melyeket a keresztyének átvettek a római basilika forensistől, a törvényszéki és egyszersmind vásári csarnoktól, és melynek elrendezése alapul szolgált a

baptisteriumét és a szt. István által alapított székesfehérvári basilikáét.

A pécsi sírkamra „cubiculum”.

A hihetőleg még a IV. századból származó pécsi sírkamra maga nemében egyedül áll az Alpeseken innen. E kamrát régi épület lebontása alkalmával, mintegy 7 lábnyi mélységben a mostani föleptől felfedezték

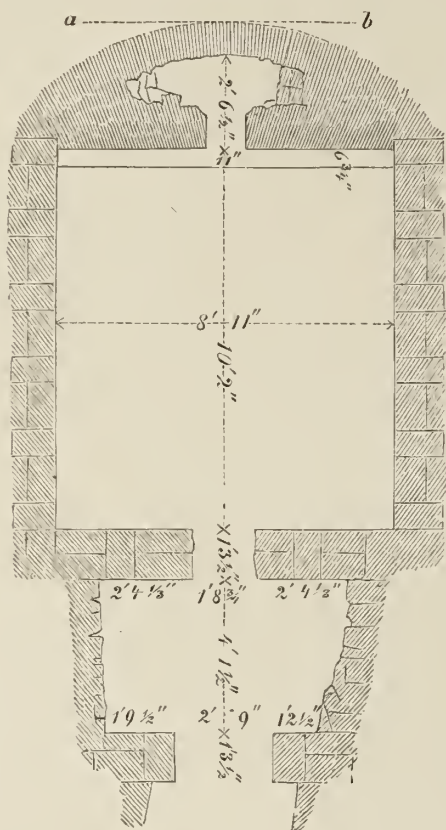
1. 2. 3. ábra.

középkori templomok általános elrendezésének is.

Hazánkban eddig három ó-keresztyén épületnek maradványait ismerjük: a pécsi „cubiculum” sírkamráét; a német-csanádi

1750-ban, leírta Koller „Prolegomena in hist. episc. Quinqueecl.” című munkájában; még tüzetesebb monographiája megjelent a „Magyarországi régészeti emlékek” II. k. I. részében 1873-ban.

Első ábránk adja kamránk, hosszszelvényét, a második alaptervét, a harmadik kereszt-szelvényét, végre a negyedik az alaptervet és

4. ábra.

előcsarnokát nagyobb mérvben. A hosszú sikátor, mely a földalattikamrához vezet, fölfedezése után készült; eredetileg a kamra előtti kisebb helyiségben volt a levezető lépcső, s úgy tetszik, mintha a föld alatti tulajdonképi sírbolt fölött kis kápolna (halotti kápolna) létezett, melyet később lebontottak; ide mutat a félkörű zárás, melynek külső falfelülete csak-nem érinti a mai székesegyháznak kelet-déli falát.

Több oknál fogva kamránk keletkezési korát a IV-dik századra tehetjük; a valószínűleg fölötté emelkedő halotti kápolna nem igen szól a mellett, hogy az egészet a III-dik században építették; mert e kápolna föld fölötti levén, csak is oly időben keletkezhett, mikor a keresztyének már tul voltak üldöztetésök korán; más részt alig tehetjük az építkezést az V-dik századba, mikor már a nép-

vándorlás hazánkon keresztülvonult; végre a IV-dik század mellett szól kamránk falképeinek rokonsága azon falképekkel, melyeket Rómában a calixtusi földalatti temetőnek legrégibb öt, a III-dik században berendezett kamrájában, cubiculumban találunk. Ezen pécsi utánzást tehát minden esetre későbbinek kell tartanunk, mint minő a római eredetié.

E falképek teszik a pécsi cubiculumnak legnevezetesebb részét.¹⁾ Koller idejében a kamra két hosszoldalán még látható volt Noe, a bárka jelentésére szolgáló szokásos ládában, a három keleti böcs (vagy babiloni ifju) és Jónás, midőn a tengerbe dobják, és miután megszabadult a lugosban. A kamra egyik rövid oldalán, a bemenet körül csak, növénydísz van festve, másikán Péter és Pál apostol, ki a fölötté levő, ugynevezett constantini Krisztus-monogramra mutat, mely a X és P (Hi és Ro) kezdő névbetük összeszővéséből áll. A dongabolt közepén ugyanezen monogram van alkalmazva, köröskörül medailonban négy arczkép a kor ruházatában, nyolcz virágcsokor, négy páva és négy galamb.

Ha a hiányzó helyeket azokkal kiegészítjük, melyek a mieinknek mintául szolgáltak, azaz a calixtusi kamrák képeivel, jelesen az itt mindenütt előforduló urvacsorájának ábrájával, mondhatjuk, hogy itt a biblia ezen szavainak akartak kifejezést adni:

„Ki hisz és kereszttelkedi, üdvözl!”

A hitet kifejezi a még kis részben fennmaradt, keleti öltözetű három alak, akár őket a biblia három böcsének, akár a babiloni ifjainak vesszük; Noé, bárkájával a keresztyén világban mindig a kereszttelés által üdvözítő egyház jelképének tekintetett, valamint Jónásnak menekülése a czethalból a feltámadás jelképének, sőt Jónás egész történetét, Krisztus

¹⁾ L. e falképeknek chromolithographiai mását a „Magyarorsz. régészeti emlékek“ II. részének I. füzetében.

élete történetének előfutója, előképzőjének vették. A hiányzó eucharistia szintén a hitre vonatkoznék, valamint a kétszer megjelenő Krisztus-monogramma is, melyre a két fő apostol mutat.

A dongabolt ábrái egészen a feltámadásra, a földöntúli életre vonatkoznak. A sarcophagoknál előforduló, az abban eltemetett egyén arczképét medailonban mutató, négy festett medailonk után is hihetjük, hogy ez az itt eltakarított halottak arczképeit adja, körülvéve a négy, halhatlan lelkeket jelentő fehér galambtól és négy pávától, melyet a halhatlanság közvetlen jelképének azért tartottak, mert a páva husa sz. Ágoston tanúsága szerint, a rothadásnak nincsen kitéve.

S így e képekben is meg volna írva — Rossi, a coemeteriumok híres vizsgálója szerint — a keresztyénségnek nagyszerű eposa, kezdve a kereszttelésen, végezve az örökkévaló üdvözülésben.

Sajnosan kell megemlítenünk, hogy ezen az Alpeseiken innen egyetlen ó-keresztyén sírkamra s kivált képes előadása inkább, s inkább romlásnak, enyészetnek van kitéve. Koller idejében a három tisztelgőnek és Noének alakja csaknem egészben volt látható, ma az előbbi csak részben. Noe pedig már épen nem létezik. Tíz év óta a képek enyészete igen látszólag haladott. Történtek ugyan 1864-ben kísérletek az emlék fenntartására, kiszedték az e körül levő földet, hogy a kamra falai kiszáradhassanak, a boltozatot két aszfalt-réteg felrakásával akarták a nedvesség behatása által biztosítani; de, mivel a kamrát nem hagyták, mint javasolta volt, szabadon, és nem biztosították külön tetővel, a kísérlet nem sikerült, és a falképek enyészete azóta is láthatólag haladott. Egyetlen mód ezen fölötté nevezetes építmény fenntartására volna az, melyet az amerikaiak házaik régi helyükből való kimozdítására alkalmaznak. Kamránkat ki kellene emelni egészében és összegében a

földből, mi sem roppant költséggel, sem különös nehézséggel nem járna; mert hiszen az egész építmény igen csekély kiterjedésű, így megtarthatnánk oly emléket, melynek az éjszakai vidéken nincsen párja.

Német-csanádi baptisterium.

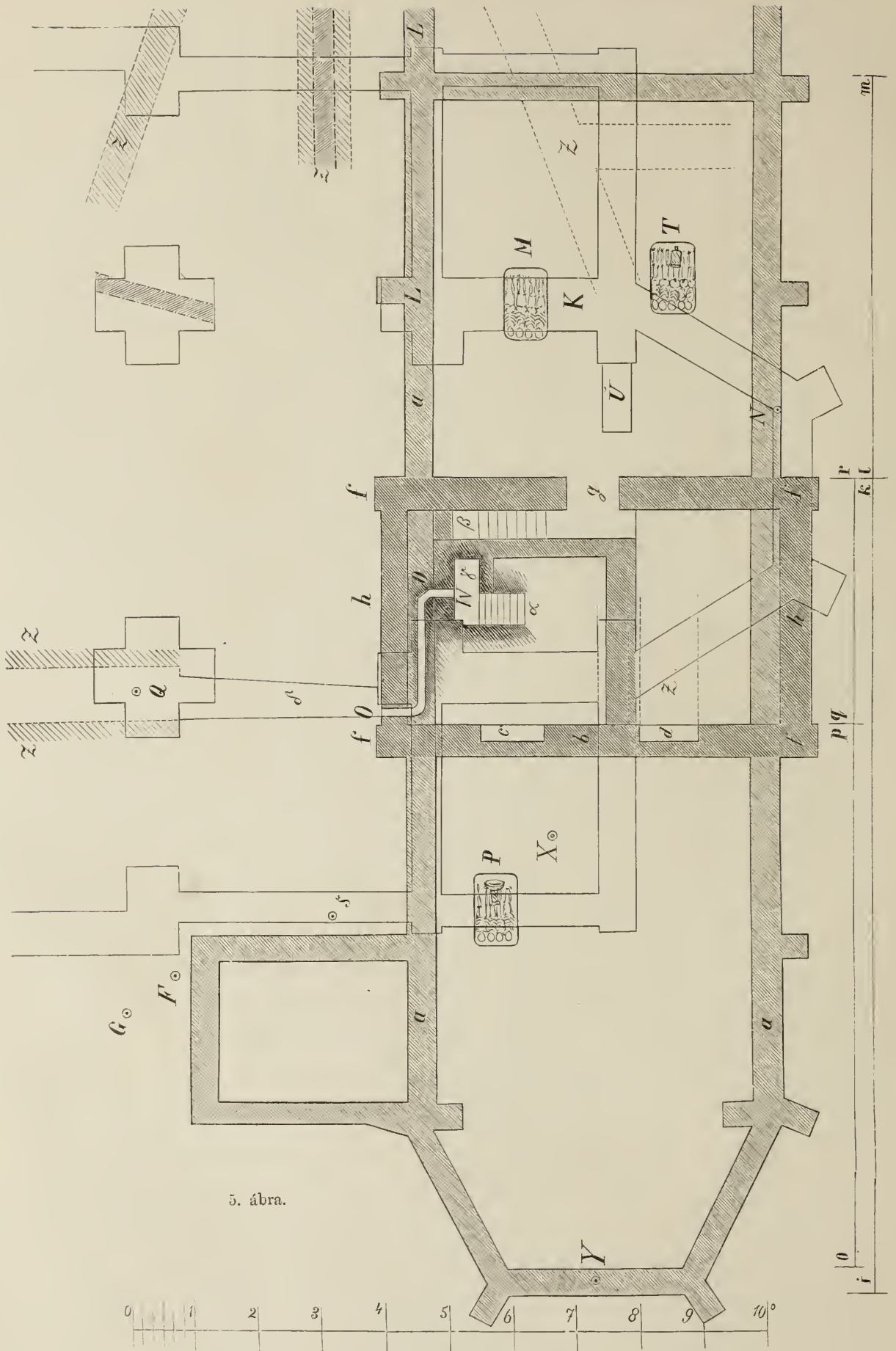
Midőn 1868-ban a jelenlegi csanádi parochialis templomot építeni kezdték, alapzatát ásván többféle, különböző koru építkezésnek maradványaira akadtak, n. m. régi római, ó-keresztyénre, román és esücsives stýlűekre.

5. ábránknak Z betűje alatt legalól mutatkoztak régi római falazatok, ugyszintén téglá is találtatott LEG. XIII. Gem. bélyeggel. U-ban volt egy nagy mérvű ó-keresztyén kőkoporsó. A ledöntött templomban voltak be-falazva, részint román- és átmenet-koru részletek, maga e templomka pedig a esücsives hanyatlási stýlben volt építve, vagy a XV-dik század végén, vagy a XVI-nak elején.

Ábránk legsötétebb része adja az ó-keresztyén baptisteriumnak alaptervét, a világosabb rész a ledöntött templomkát, a csak két vonallal jelzett falak pedig a jelenlegi parochialis temploméi.

Bennünket főképen a baptisterium érdekel; ez földalatti helyiség, melyben alkalmasint még az üldözés korában a hívek vízbe biktatás által, per immersionem, keresztteltek. E kereszttelési helynek elrendezése igen hasonló ahoz, melyet Marchi a Ponziano nevű földalatti temetőben felföldözött és közlött „Monumenti delle arti cristiane primitive” című munkájának 220. s k. l.

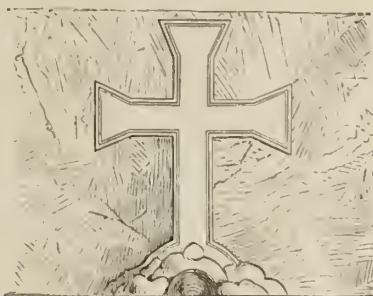
Mindkettőnél közös a nagyobb vízmedence „lacus”, melyben a kereszttelendő állott, az e medencezéhez vezető lépcsőfok, melyen a kereszttelő foglalt helyet, végre a cső vagy csatorna, melyen a kereszttelésre szükséges víz a medencezébe be- s abból ismét kifolyt. Rómában a szokás kívánta, hogy a kereszte-

5. ábra.

lésre használt víz forrásvíz legyen: ellenben Csanádon, úgy tetszik, a vizet a baptisteriumhoz közel levő Marosból vették; egyébiránt itt biztonsággal határozni nem lehet: mert a csövek folytatását nem vizsgálták. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a baptisterium jelenlegi állapotában nem származik az ó-keresztény korból; mert falának téglái középkoriak, nem rómaiak; hanem az egésznek elrendezése mégis ó-keresztény, s így felteendő, miszerint a régibb ó-keresztény elrendezést későbbi átépítése alkalmával, — habár most csak vízfömlöntéssel kereszteltek, — kegyeletből és emlékül megtartották.

A régi keresztény korból való az ásatás alkalmával talált nagy kökoporsó is, melyen

6. ábra.

nincsen ugyan semmiféle felirat, hanem van byzanti kereszt, minőt Konstantinápolyban több, császári tetemek befogadására rendelt sarkophagokon le egész a XIV-dik századig találunk. Nálunk ily sarkophagok és keresztek többé nem fordulnak elő: mivel művészetünk a keletitől egészen el és nyugat felé fordult: készítésének legújabb korát tehát legközelebb, a XI-dik századba tehetni.

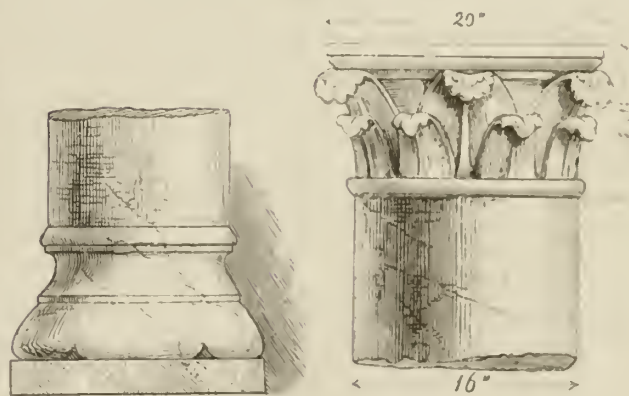
Az itt röviden megemlítettetket tüzetesebben tárgyaltam az „Archaeologiai közlemények” VIII. köt. I. füzetében 1870-ben, hol nem lehetlemnek mondtam, hogy sarkophagunkban hajdan szt. Gellértet eltemették; s ez annál inkább hihető, mivel ezen nálunk páratlan koporsó fölött még boltozat is emelkedett, s így ez oly díszes temetkezési hely volt.

minőt még egykoru királyaink számára sem készítettek.

A legrégebb, az alkalmasint még ó-keresztény, hanem enyészeti templomka eltűnése után, átmeneti stylű templomot építettek, alkalmasint a XIII-dik században; melynek maradványait a még későbbi, XV-dik századbeli templom falaiba, építészeti anyagként felhasználták, ezek nevezetesebbjei a következők:

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

A hetedik ábrán látjuk egy későbbi keresztelő medenczének tövét és medenczéjét; felső része mutatja, mint végződött a tekercs tő, a medence alatt; 8. ábra egy áttizáló oszloplábat mutat, 9-dik oszlopfőt az átmeneti korból.

Sz. István székesfehérvári basilikája.

Basilika alatt értünk oly nyilvános gyülekezeti fogadására szánt épületet, mely folytonos oszlopsorok által több hajóra osztott, állandó tetővel födött, hosszukás négyszögöt képez, és melynek középhajója felülemelkedvén az oldalhajókon, a felülemelkedésében levő ablakon vagy oszlopközön keresztül közvetlenül világittatik.

Ez volna a római forensis és a kereszttyén basilikának lényege, közös jele.

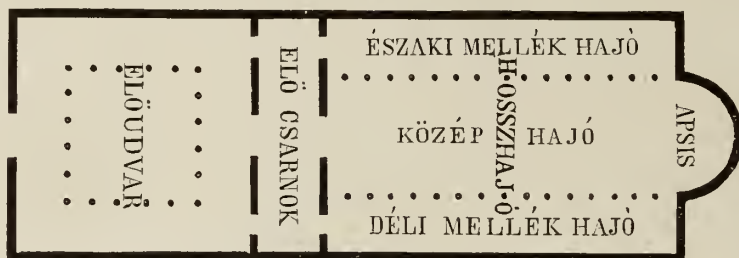
Nagy fontosságúnak tekinthető egyik vagy mindkettő rövid oldalának félkörű végzése, az ugynevezett apsis. A kereszttyén basilikában a keleti apsis ellenében nyugaton nyílik az előcsarnok, az ugynevezett narthex, melyhez rendesen nagyobb előudvar csatlakozik.

A kereszttyén basilikának szokásos elrendezését kelet felé mutatja 11. és 12-dik ábránk: 11. ábra alapterv: 12. keresztmetszely, melynek hátsó középrészét a félkörű apsis képezi, és ez alatt van félig a földben eltemetve az altemplom.

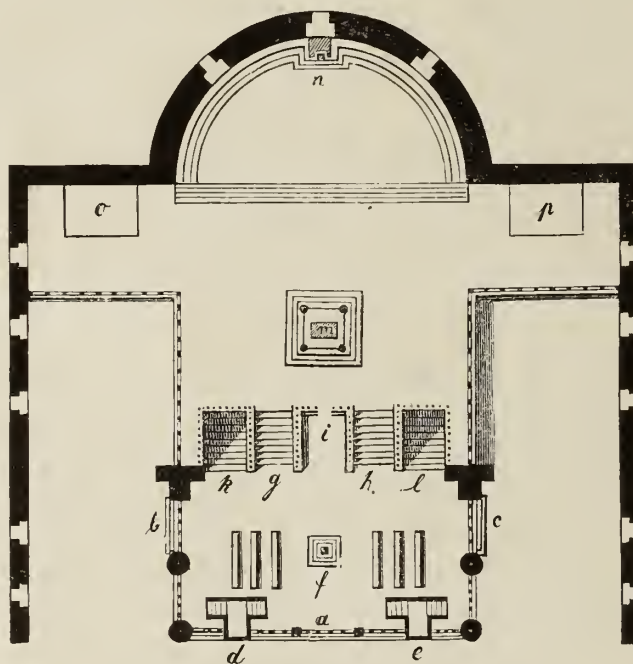
11-dik ábránk közepén vonul el az alsó szentély: már ez is túlemelkedett néhány lépcsőfokkal a nyugat felé előtte elterjedő laikusok templomán. Ezeken kívül az utóbbitól még alacsony rácszat által is volt elzárva. Az alsó

szentélyre három ajtó nyult, a középhajóban levőt *a*) díszajtónak, királyinak nevezték; *b*) és *c*)-ben volt két mellékajtó, mely a mellékhajókból vezetett az alsó szentélybe. A középső rácszat mellett állott, azon túlemelkedvén, két ambo, melynek egyikén; *d*)-ben az evangeliomot; *e*)-ben az epistolát olvasták; külön szónoki széke nem volt a basilikának, hanem vagy egyik ambóról, vagy a királyi ajtóban állva predikáltak. Az ambok mögött voltak az éne-

kesek és padjaik középen állott; *f*)-ben a karmesternek „pulpitusa”; *k*)-ban és *l*)-ben volt két lépcső, mely az altemplomba levezetett; *g*)-ben és *h*)-ban két lépcső, mely a magasabb felső szentélybe felvezetett. A két utóbbi közt volt *i*)-ben az ugynevezett „aditus ad confessionem” ama hely, melynek ablakján keresztül lehetett az altemplom oltárát és a szentnek („confessor”) koporsóját látni; *m*) a főoltár, mely tehát, nem mint nálunk, közel a keleti falhoz, hanem szabadon állott, és mellyhez a papság hátul közeledett; „ciboriumnak” nevezték; mivel itt osztották a szent vacsorát, az oltárasztal sarkán állott négy oszlop, mely a tetőt hordozta, az ugynevezett „baldachint”; *n*)-ben volt a püspökszéke; ezt két oldalon félkörben körülfogták a papságnak kőpadjai. A basilikák rendesen nélkülözvén a sekrestyét, annak helyét *o*)-ban és *p*)-ben álló szekrény pótolta.

10. ábra.

11. ábra.

12-ik fametszetünkön az itt elősorolt részleteken kívül látjuk az altemplomot is. A régi basilikák, akár a rómaiaké, akár a keresztyéneké, rendesen nem voltak boltozva, egyedül a félkörű apsis állott félkúp boltozat alatt, míg a hosszahajó csak fatetővel bírt, mely alatt ide s tova deszkamennyezetet alkalmaztak, ha ez hiányzott, alólról az egész tetőt lehetett látni, s ezen esetben a francziák „à charpente apparente-nak“ nevezték. E könnyű tetőzet oka annak, hogy tömörebb és erősebb pillérek helyett gyöngébb oszlopokkal beértek és a falaknak sem kellett nagyon vastagoknak lenni, végre ez oka annak is, hogy a basilikák szélességi arányai nagyobbak a későbbi templomokénál.¹⁾

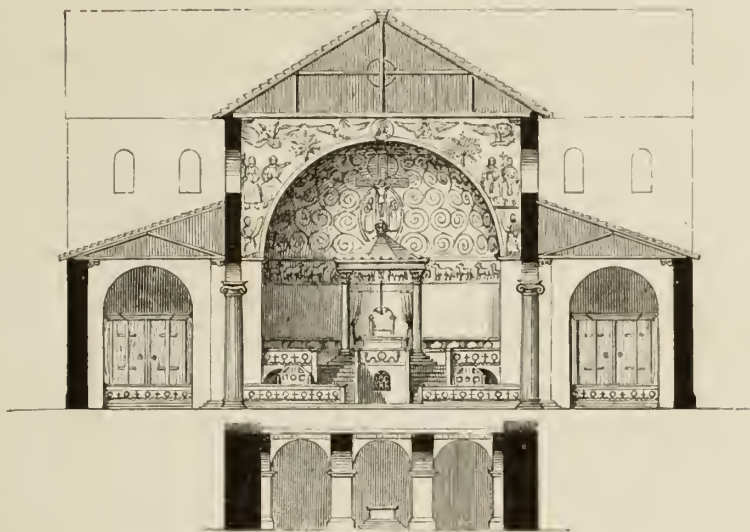
Szt. István basilikáját a XI. század beálltakor kezdte építeni Kean a bolgár és slavon hercegtől nyert kincsével.²⁾ Innen magyarázható, hogy ezen basilika másfél századon át Magyarországon páratlanul állott, képezvén az emlékszerű épületek egyetlen példányát, míg a többi, a püspökök vagy szerzetek által e korszakban emelt egyházak igen kis mérvűek, szegények és kisszerűek voltak, úgy, hogy azokat csupán szükségletieknek, elenyé-

szetieknek (Nothbau, Untergangs-banten) lehet nevezni.

A basilikát, melynek romjai még századunk elején kiemelkedtek a fazekas-utczán és a püspök udvarán, régibb és újabb leírásokból ismerjük, és hármass ásatások megismertették legalább maradványait, úgy, hogy az egészet meglehetősen restaurálhatni.

A történelmi adatokat l. az „Ásat. eredménye“ című munkámnak első fejezetében. Hartwik, Cartutius, a legrégebbi író, ki szt. István basilikájáról szól. Mint sz. István életleírásának előbeszédében maga mondja, e biographia szerkesztésére Kálmán király szólította

fel és igen valószínű, hogy munkáját nem Regensburgban, hol püspök volt, hanem Fehérvárott írta; hogy pedig basilikánkat tulajdon szemével látta, a leírásnak számos helyéből kitűnik. Említi különösen a templomnak mozaikokkal diszitett szentélyét (celaturis in chori

12. ábra.

pariete distinctis), márvány padozatát, oszlopos oltárát (ciborium) és ezen kívül több aranytáblával vagy lemezzel diszitett oltárát.

Bonfin mindezeket erősíti, midőn szintén mozaikokról (pavimenta tessellata) az oltárok és különösen a főoltár gazdag díszéről szól (quin et supra mensam Christi accuminata testudo insana lapillorum et auri sumptu elaborata); de hozzá járul Bonfinnél az oszlop említése (magnificae columnae).

Az ásatások történetek 1848-ban, midőn artesi kutatók furvákra akadtak, ekkor födöztek fel III. Béla családjának sírhelyét,

¹⁾ A basilikáról tüzetesen szólottam: „A székesfehérvári ásatások eredménye“ című 1864-ben megjelent munkámban.

²⁾ Cum Kean Bulgarorum Dux et Selavonorum preliatus est; quo devicto, de ipsius thesauro Beate Virginis Ecclesiam de Alba ditare non omisit, quam fundasse perhibetur. Kézai, Horányi kiadásában 85. l.

de Jelasich közeledése miatt a kutatásokat félbe kellett szakasztani. 1862-ben a hajdani basilika és a vár-falak közelében házati építvén, alapzata ásása alkalmával mosaikdarabokra akadtak, mi alkalmat adott a fazekas-utczában történt ásatásra; a püspök nem engedett udvarán ásni; itt 1874-ben történt az ásatás; de most sem kimerítőleg, jelesen nem azon helyen, melyen 1837-ben történetesen több sírt, és az azokban a holtakkal együtt eltemetett nevezetes ékszereket találtak.

A hármás ásatások ¹⁾ eredményét adja lithographicus táblánk (I. és II), melyen a régi királyi templomnak helyszinelési tervét és alapzat-maradványát látjuk, milyenek az ismét azokra hányt föld alatt még ma is vannak.

Midőn később sz. István basilikája hármás átépítésen ment keresztül: III. Béla, Robert Károly és Mátyás királyok alatt, magának a basilikának csak csekély része maradt reánk; azonban, mint már említém, ez is elég arra, hogy a régi írók igen rövid leírásával együtt az épület első és eredeti állapotára ráismerhetünk. Táblánkon a legsötétebb színű részek sz. István basilikájához tartoznak, valamivel világosabbak az első, III. Béla alatti átépítést jelzik, a még világosabbak pedig a Robert és Mátyás alatt történt módosításokat; végre a csak körvonalozott rész a modern építmények alaptervét adja. Itt csakis a basili-

káról szólok, és annak legrégibb, III. Béla koráig terjedő sírjairól.

Megvan még tehát sz. István basilikájának alapzatából, keleten kezdve:

a félkörű apsis, melynek alapzatát szabályosan faragott kőből rakták, ennek átmérője igen nagy, mintegy 41'-nyi, s így a félkörben elvonuló kőpadokon számos papság foglalhattott helyet. Az egész félkört, melynek nagyobb része a püspöki udvaron fekszik, nem tárlhattam fel egészen; az udvaron magasabbra emelkedik, mint a fazekas-utczán, hol az alapzatnak csak legalsó kőszára maradt meg. Alig kételkedhetni, hogy ama számos üvegkőbőcskék, vagy mosaik-elemek, melyeket 1862-ben a városfal ragaszába találtak, és minőkre 1874-ben is hasonlóan felhasználva, a basilikához északi hosszoldalán épített kápolnák alapzatában akadtunk, alig kételkedhetni, mondom, hogy ezen mosaik-elemek nagy képsorból származnak, melylyel az apsisnak hengere és félkúpja volt díszítve. A város falai és az említett kápolnák Robert Károly idejében, vagy az utóbbiak valamivel később emeltetvén, világos, hogy a basilikának e király alatt történt kettős leégése az apsist ezen díszétől megfosztotta. Nem tudjuk, mi állott helyébe; alig új mosaik; mert e korban a díszítés mosaikokkal már kevésbé volt szokásos.

A félkörű apsis bejárata előtt a roppant mérvű főoltár; szélességi kiterjedését megmaradt kőveiből mintegy 21 lábra mérhettem; de ezen mérv alig felel meg egész kiterjedésének; mert mi igen feltűnő, ezen főoltár nem volt szabályosan alapítva, hanem a faragott kővek, falragasz nélkül, felrakva a fölepre. Még is világosan kitűnt a kettős márványpadolat; az alsóbb még a basilikához tartozott, és innen niveláltuk, mint kiindulási ponttól, az épület több részeinek magassági fekvését, az arab szám hüvelykeket jelez, és a + vagy — jel, mely utánok következik, mennyire ereszked-

¹⁾ Az első, 1848-ik évi ásatásnak eredményét leírta Érdy János, Kubinyi Ferencz és Vahot Imre által kiad. „Magyarország és Erdély képekben“ című folyó iratnak I. füzetében 1854-ben. A második, 1862-ik évi ásatásnak eredményét adtam a „Székesfehérvári ásatások eredménye“ című 1864-ben megjelent munkámban; a harmadikról, az 1874-ik évről, adtam több rendbeli jelentést a m. k. cultus és közokt. ministeriumnak; tartottam felolvasást a m. k. akademiában és Kisfaludy-társaság nagy gyűlésén; végre közlöttem cikkeket a „Pester Lloyd“ 1875-ik évf. 36. 37. 76. és 80. számában.

nek le az érintett padolat alá (—), vagy emelkednek azontul (+).

Megfelelőleg az apsis kiszökésének kelet felé, mindegyik oldalán, van egy-egynégyszeg-torornak alapzata, mely bizonyosan még a basilika építésével egykoru: mert ugyanazon, hasonlóan faragott kőfajtából van szerkesztve. E torony falvastagsága csekélyebb az apsisénél, miből következtethetni, hogy magas alig lehetett. Megjegyzendő még, hogy valamint az apsis, úgy a tornyok alapzatában igen számos római faragott kő volt, részint alakos ábrázolással is, de csak egyetlen egy feliratos, mely Ó-Budáról, a régi Aquincumból került ide. A két torony egyiránti kiszökését az apsis-sal tekintve nem tartja meg az akkor szokásos elrendezést; mert rendesen az apsis tornyainál inkább szökik ki kelet felé és így eredt az ugynevezett toronyszentély (Thurmchor); tornyunkat tehát inkább erősítésinek, semmint harangtorornak kell tekintenünk, mi azon körülmény által is látszik igazolva, mely szerint III. Béla korában a déli toronynak keleti falát új kősor hozzáadásával erősítették, mint ezt táblánk világosabb színű rajza mutatja. A déli torony alapzatát, egy ahoz igen közel eső ház miatt, nem bírtam déli oldalán feltakarni, azonban északi társa mutatja, hogy a tornyok nem szöktek ki a basilika hosszfalán.

E hosszfalat, mennyire ez még sz. István basilikájának eredeti hosszfa, az épület északi oldalán sikerült feltalálni: de csodálkozásomra kellett észrevennem, hogy itt a falazás sokkal hanyagabb volt, mint az apsisnál, hogy sem jó alapot nem kerestek, sem falragaszt nem használtak, hanem a kövek összekötését egyedül sárga agyagfölddel eszközölték, hozzá véve a főoltárnak ugyanis fölötte hanyagul vitt alapzását: nem menthetjük ki az építő mestert a szándékos csalás vádjá alól: mi ama régi időben és ily fényes épületnél igen feltűnő.

Alkalmasint sz. István basilikájához tartozott az északi mellékhajó keleti végén állott oltár is, melynek szintén rendetlen alapzatát és ezelőtt az eredeti vörös-márványból készített padolat-tábláit találtuk. Ezen oltár előtt volt eltemetve a H. G. F. és E. betűs négy kőkoporsó, mely még III. Béla kora előtti.

Hogy Bonfin nagyszerű oszlopait többé nem találhatni, a templom többszöri átépítéseiből magyarázható. Bizonyos, hogy sz. István basilikája boltozva nem volt, sőt III. Bélának átépített temploma sem bírhatott még boltokkal: mert ilyenek hordására elégtelenek gyöngé pillérei: de ezen pilléreket erősítették Robert Károly és Mátyás királyok: ezen pillérek elfoglalták a régi oszlopok helyeit s így az utóbbiaknak el kellett pusztulniuk: azonban nem pusztultak el nyom nélkül: mert Fehérvárott és vidékén a régi oszlopok vagy tizennégy hosszabb kurtább darabjai megvannak, melyek tekintve, hogy granitból készültek, elég erősek voltak a fölöttök emelkedő falnak és fatetőnek hordására. Ezen kívül találtam x-ben egy ily oszlopnak alapzatát is, jeléül, hogy a későbbben nyugat felé megkurcitott templomon kívül még megmaradtak az eredeti oszlopok nyomai.

És itt szóba jönnek sz. István basilikájának nagyszerű arányai. Emlitém a basilikák nagy szélességét. A legnagyobbak közé tartozó kölni dom főhajójának szélessége, pillérközepptől az ellenkező pillérsor középpontjáig, ötven régi római lábat mér, míg ellenben a fehérvári basilikában hatvan oly lábat mértem. Ha már most feltesszük, hogy az akkori szokás szerint ezen szélességet a basilika hosszaránya meghatározására ötször vették, kiderül, hogy a templom 300 lábat mért hosszában, még pedig alkalmasint ürben (im Lichten): s ebből ismét következik, hogy az 1862-ik évi ásatással nem értük el még nyugati végét, melyet a várostéren, a jelenlegi

püspöki lak előtt kell keresnünk; de innen magyarázható az x betűs oszlop-alapnak megmaradása is; mert ez a későbbi templomok hosszán kívül fekvén, nem volt szükség, hogy a hajókat elválasztó pillérnek helyét engedje. A torony, melynek alapzatát ezen oszlopalaptól kelet felé látjuk, más fajta kövekből épült, mint minőt sz. István basilikájában alkalmaztak, tehát joggal későbbinek vehetjük, mihez még hosszabb aránya is — nyugatról keletre — járul; végre az előtte látható négy rózsalevelű nagy oszlop is, mely bizonyosan már a templom előtt állott.

Természetes, hogy a gyöngébb oszlop közelebb állott egymáshoz, mint a későbbi erősebb pillér. Törekedtem ezen viszonyt a hires San Paolo fuori le mura nevű római basilika analogiája útján meghatározni és találtam mintegy 11 lábnyi középpontitávolságot, s így minden sorban tizenhat oszlopot (l. id. munk. fametszetét 37. lapján). Az ásatások az előre kiszámított 60 lábnyi középhajói szélességet helyben hagyták, de az oszlopok alapzata hiányozván, itt az előre kiszámított oszlopközök mérvét nem lehetett megerősíteni, ámbár másrészt hibásnak sem mondani. Ezt pedig annál kevésbé, mert, mint táblánk mutatja, az oszlop, s későbbben a pillérsor alapzata is egészen hiányzott a főhajót az éjszaki mellékhajótól elválasztó oszlopok és későbbben a pillérek alatt. Itt is ugyanazon hanyagság mutatkozott, minőt az éjszaki hosszfalak építésénél lehetett észrevenni.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a tornyok a basilikák és román templomok nyugati homlokzatán elébb jelennek meg, mint a szentélynek vagy apsisnak oldalán; szükségképen fel kell tennünk, hogy ikertorony létezett sz. István basilikája előtt is; mert hiszen apsisa mellett két torony állott. Ezen ikertornyot, mint már érintve volt, a püspöki lak előtt a várostéren kell keresnünk, még pedig ott, hol nem régen a légszesz-csövek

letétele alkalmával igen erős alapzatra akadtak. Ezen alapzatnak feltakarásával tehát teljesen megismerhetnők sz. István basilikájának elterjedését nyugat felé; egyszersmind megismerkednénk előcsarnokával (narthex) és előudvarával is, mely két rész a tökéletes basilikához tartozik.

Addig is, míg ezen a tudomány és hazai történelem érdekében óhajtott újabb ásatás megtörténék, minden joggal feltehetjük a még fel nem takart nyugati ikertorony létét, s így sz. István épületét nevezhetjük négy tornyos, háromhajós, félkörű apissal ellátott basilikának.

Magának a basilikának, azaz a szertartásnak szentelt épületnek előpéldányát az akkori római vagy olaszországi basilikákban kell keresnünk, leginkább a római sz. Pálfélében (sz. Péteré öt hajós volt, tehát távolabb állott a miénktől).

De a római és olaszországi régibb basilikák nem voltak összekötve tornyokkal, ezek számára tehát más előpéldány után kell látnunk. Keressük ezt a római álló táborban, castrumban, minő elég nagy számmal még állhatott sz. István korában Pannoniában, emelvén minden sarkán egy-egy erődtornyot, mely a közeledést a táborfalhoz nehezítette, megtiltotta. Természetesnek tetszik, hogy sz. István basilikáját védeni akarta az ujitásaival meg nem elégedett pogány párt támadása ellen, sőt ezért helyezte el, valamint basilikáját úgy saját lakását is a posványai miatt nehezebben megközelíthető Székes-Fehérvárra.

Basilikánk tehát kettős jellemet visel: az egyházit és az erődét, amazt belső elrendezésében, ezt sark-tornyaiban. E két jellemet közelebről vizsgáltam valamint a többször idézett munkámban, úgy abban is, melyet „Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa“ cím alatt közzé tettem 1873-ban.

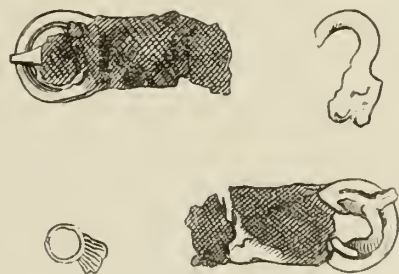
Fejtegettem, hogy sz. István basilikája a magyar négy-tornyos egyházak

élén állva, midőn e toronyalkalmazása elvben eltér a többnyire későbbben emelt szintén négy-tornyas egyházak elvétől, itt külön magyar iskolára kell ráismer-nünk, melynek több példánya: a pécsi, az esztergami, a nagyváradi sat. szé-kes-egyházak későbbben ugyan, azaz a XIII. század beálltakor, hanem mégis a székes-fehérvárinak mintájára épült.

Szólanom kell most a székes-fehérvári basilika sírhelyeiről és sírjairól.

I táblánkon *a* betű helyén 1862-ben találtunk sírhelyet, melynek majdnem töké-letes négyszög területe magának az épület-nek falai alatt levő kőkerítéssel van körül-fogva; miből kitetszik, hogy ezen sírhely még az egyház alapkövének letéte előtt elkészült, s ebből ismét több mint valószínűséggel követ-kezik, hogy sz. István e helyet családja sírhe-lyéül rendezte, készíttette. Igaz ugyan, hogy másutt a keresztyén világban az alapítónak temetési helye a főoltár előtt van, de nálunk e szokástól eltértek; Pannonhalmán, hol a fő-apátok szintén, mint itt, a déli mellékhajóban temetkeztek, Bazinban, hol a bazini grófok ugyanis e helyütt fekszenek. Nem tudjuk, történt-e ez vallásos kegyeletből, vagy más okból? de a tény tagadhatlan és megerősítése abban is látható, miszerint az 1874-ik ásatás, bár lehető mélységre terjedt, sehol sem mu-tatott sírhelyet, melyet sz. Istvánnak és esa-ládjának lehetett volna tulajdonítani. Ellenben az *a* betűs hely mellett igen sok ok harszol, ugyanis itt találtatott azon befedő kő, melyről az írók mondják, hogy egyik széle az ájtatosok csókjaitól és térdeitől egészen el volt koptatva; találtatott két üres hely, melyből sz. István és sz. Imre testét kivették, miután a szentek közé soroltattak; találtatott hulla oly keskeny, a lábak felé még keskenyebbé váló fakoporsó-ban, minőt csak ezen régi időben használtak; végre találtatott a sírhely előtt, nyugat felé

oltáralapzat, melyet csakis az írók által emli-tett sz. István sírja előtt álló, és neki szentelt oltáralapzatnak kell tekintenünk. Hozzá járul a sz. István testének ünnepélyes kiemeltetése alkalmával keletkezett esodás legenda, melynek természetyszerű magyarázatát könnyen megért-hetni, ha e helyiség, mint a szentnek sírjára ráismerünk (I. id. munk. sz. István családja-nak sírhelye című fejezetét 195—203. l.). E sírhelyen világos nyomai voltak annak, hogy itt régenten a föld kiszedtetett; mert mintegy két hullának megfelelő szélességében a földré-tegek nem mutatták azon egymásra követ-keztet, mely tözsomszédságukban uralkodott, hol még a kő-kerítésen belül női hullát talál-tunk, mely selyem ruhában volt eltemetve, megvolt még övének bronz-csatja is, mely

13. ábra.

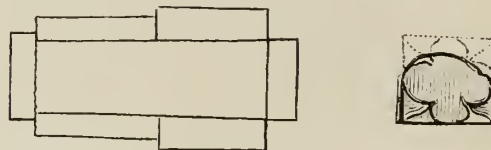
jelenleg a nemz. muzeumban látható. E hulla feltűnőleg keskeny fakoporsója, melynek még néhány rostjai megmaradtak, a legalsó már-vány padolat alatt két és fél lábnyi mélység-ben feküdt. A hulla lehetett sz. István anyjáié vagy nőtestvéreé. Több hulla a négyszögtéren nem találtatott, hanem volt kettő, szintén oly keskeny koporsóba zárva, közvetlen e tér déli oldalán.

Az 1862-ik évi ásatás alkalmával a dél-keleti torony belsejében két kőkoporsót (I. és II. Tábl. *β* betű alatt) találtunk, az egyikben még megvolt az egész koponya 32 tökéletesen ép fogával, és ezen kívül néhány esont, a má-siknak tartalmát akkor vesztegették el, mikor az I. és II. táblánkon az egyenes vonallal jelzett pöczecsatornát húzták a várostérről keresztül

a fazekas utcán, o) p) betű irányában. Az ép sarkophag sok egyes kődarabból úgy volt összerakva, hogy hosszoldalai közepén leginkább kiszökő ívonalat képeztek: ily koporsók szokásosak voltak a XI-ik század második felében és a XII-ik században, mint ezt a kalocsai ásatások is tanúsítják. A csontok nagy részének hiányát nem tulajdoníthatjuk bántalmazásnak, hanem tűzveszélynek, mely a torony magasabb részén levő harangokat olvasztotta, és izzó folyadékával megégette a csontokat; és valóban az égés észrevehető volt több apró csontdarabon, és találtunk több fontot mérlegelő harangfolyadékot magában a sarkophagban. Kálmán király alatt hozatott a legszigorubb, a temetkezést a templomban megtiltó országos törvény; tehát Kálmánnak sírját magában a templomban nem kereshetjük, ellenben tudjuk, hogy a tornyokat és még a narthexet is „exaedráknak“, azaz a templomon kívül fekvő egyházi épületeknek tartották; s ezért temetkeztek a byzanti császárok is az apostoloknak szentelt templomnak narthexében. Valószínű tehát, hogy az említett fehérvári koporsóban Kálmán király koporsójára kell ráismernünk, mint sz. István sírjához legközelebb, és még sem a tulajdonképi templomban fekvőre; mit igazolni látszik a Kálmán korának megfelelő koporsó és azon körülmény, mely szerint az 1874-ik évi ásatások sem mutattak helyet, minőre, több valószínűséggel, Kálmán királynak sírját tehetnők. A második, félig megrogtált koporsó talán a királynée, a norman Roger leányáé, Busillaé.

Az Árpádok korába, még pedig alkalmasint III. Béla előtti korba tartozik négy, az 1874-ik évi ásatás alkalmával feltalált kőkoporsó, I. és II. táblánkon E, F, G és H betű alatt: mindnyája az éjszaki mellékhajó keleti oltára előtt egy sorban fekszik két lábnyi mélységben a legrégibb templom padolata alatt: itt követ nem kerestek a püspöki lak építkezésére, s ezért a négy koporsót tartalmával

együtt bántatlanul megtaláltuk. A koporsók rendes és soros elhelyezése méltán gyaníttatja velünk, hogy azok nem rakattak ide nagyobb időközben, hanem elég röviden egymásután, még pedig oly korban, melyben a sz. István iránti kegyelet még igen élénk volt; tehát

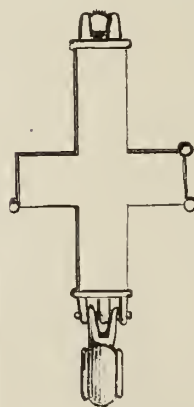
14. ábra.

tiszteletből nem közel sírhelyéhez, hanem az ellenkező éjszaki mellékhajóba. E koporsók nem vájattak ki nagyobb kőduczból, hanem össze vannak rakva több apró kődarabból; neve-

15. ábra.

zetesen az itt adott I. és II. tábl. H betű alatti hat darabból és így, hogy a törekvés a kereszt idomot megközelíteni, igen világos. Egyik kővén négy szirmu rózsza van kifaragva, s e követ, úgy tetszik, régibb kapitaeltől vették; ugyanezen koporsóban találtuk az ide rajzolt pecsétgyűrűt is, anyaga ezüst; idomtalan szarvas vagy vadkecskebakja joggal visszavilható a XII-ik századba, a csontváz férfiúé volt és rendes, bántatlan állapotban fekvé találtatott; ugyasintén nem volt háborítva a G betűs sarkophag férficsontváza sem; az F betűsben két férfi csontvázat találtunk, az egyiket rendes fekvésben, a másiknak szétszedett csontjait az előbbinek lábainál. Világos, hogy az utóbbi későbbben jutott ide, midőn már husa elenyészett; mert mint egész hulla, sehogy sem férhetett volna e szűk helyre.

16. ábra.

A negyedik koporsóban egy női hulla rendesen feküdt; csontjai közt az itt adott sárgaréz keresztet találták (rajzunk fél-mérvében

másolja), mely ugyanesak a XII-ik század bélyegét viseli magán. A kereszt tehát, a gyűrű (15. ábra), sarkophagok szerkezete és elhelyezése sorban az északi mellékhajó keleti oltára előtt, mindannyi jel, mely az Árpádok korára a XII-ik században mutat, alkalmasint a Kálmán és III. Béla közti időszakra. Nevet az egyes esontvázaknak nem adhatunk, de meg kell jegyeznünk, hogy királyaink közül temetkeztek sz. István basilikájában II. Béla 1141-ben, II. László 1162-ben és IV. István 1173-ban.

Az egymás után következett ásátások megkülönböztetése végett, itt adom az 1848-ik és 1862-ik évek

eredményét.

Mindkettő történt a fazekas-utezán, melyet az a) b) betűs fal elválaszt a püspöki udvartól. Az általam akkor gyanított második félkörű apsis, a keletibb,

nem jelent meg az 1874-ik évi ásátásban, ez tehát elhagyandó.

A legrégibb kalocsai templom.

Más, még sz. István korából való emléket megismertünk az 1869-ik évben Dr. Haynald Lajos, kalocsai érsek költségén, a mai metropolis körül eszközölt ásátások nyomán. ¹⁾

¹⁾ L. a „Magyarorsz. régészeti Emlékek“ II. köt. II. részét és az általam 1873. közzétett „Die Grabungen d. Erzbischofs von Kalocsa.“ 60—125. l.) Ábrákon megkülönböztetés végett a legrégibb templom csak körvonallal van rajzolva, a XIII. századból származó templomnak falai egészen feketék ott, hol felásva voltak; a mai templom a XIII. századból van építve, hanem úgy, hogy az előbbinek kápolnakoszorúját és kereszthajójának kiszökő karját nem használták; miért is ezeket, mint a templomon kívül az

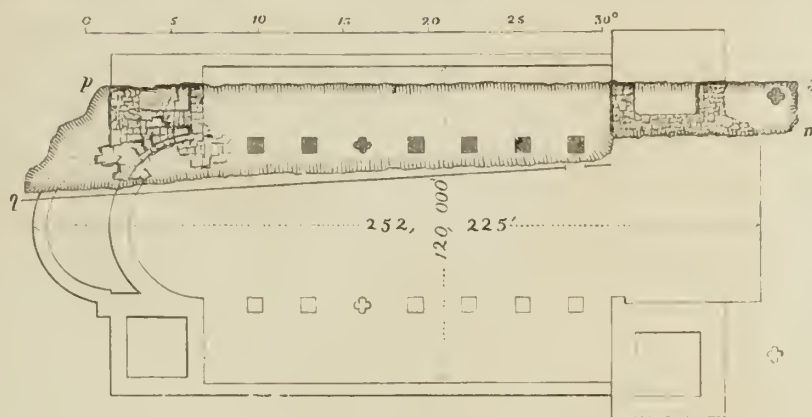
A sz. István korabeli templomot. ²⁾ mivel nagy része a jelenlegi egyház alatt terül el, nem áshattam fel egészen; azonban az ntezán levő része is elegendő volt kimutatni, hogy az is négy tornyos, erődtett templom volt, mely, tekintettel az akkori szűkebb körülményekre csak szükségleti vagy enyészeti (Bedürfniss-oder Untergangsban) építkezésnek mondható. Nyngati homlokzatán a két torony és annak két kiszökő lépesőháza közt még a szokásos előudvar is volt felfedezhető, mely itt az ugynevezett egérfogót képezte. Ezen egérfogóban (Mausfalle) a netalán ebbe betódult ellenséget,

mintán a hulló-rácsot utána leeresztették, a körülvevő magasabb torony-féle építményekből könnyen megsemmisíthették. Az előcsarnokra következtetett egy osztatlan, elég

szűk és rövid hosszhajó, mely kelet felé, minden valószínűséggel félkörű apsisba végződött; ezen apsis két oldalán emelkedett a két keleti torony. A mostani kalocsai érsek a bécsi „votiv“ templom egyik nagy ablakának költségét magára vállalván, ide a sz. István korából származó, csak alapjában meglevő tem-

utezán fekvőket, felásni, s így a sz. István korából származó délkeleti toronynak egyik sarkát is lehetett feltakarni. A XIII-ik századból templom alaptervét tehát csaknem egészen ismerjük, a sz. István korából származóét annyira, hogy meglehetősen szabatosan állhatjuk.

²⁾ Ez azon kis épület, mely részint az ntezán, részint a mai templom alatt terül el; a templom alá nyul nagyobb részével, ferdeirányban, nem volt tehát kellőleg keletelve, azaz szentélye nem feküdt egyenesen kelet felé, hanem inkább észak-keleti irányban.

17. ábra.

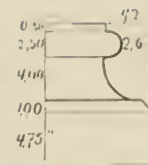
plomnak tervrajzát kívánja festetni. Ez alkalmából az alapzat maradványait új tanulmányozásom tárgyává tettem, s ezután valószínű lett, hogy az apsis ívét egészen a két négyes torony keleti határáig le kell hozni, s így az egyház egész hosszát, betűdva még keleti és nyugati minden falának vastagságát is, alig tehetjük 120 bécsi lábra. Ily megálapodást javasol azon körülmény, mely szerint, mint utjabban megtudtam, nem találtak semmi falazatra, midőn a mai templomban az itt eltemetett érsekek nyughelyeiket, ne-

vezetesen 1851-ben Nádasdyét készítették; tervünkön ez a 6. számmal van jelölve. Az apsis tehát alig terjedt tovább kelet felé, mint rajzunknak leginkább nyugat felé eső íve.

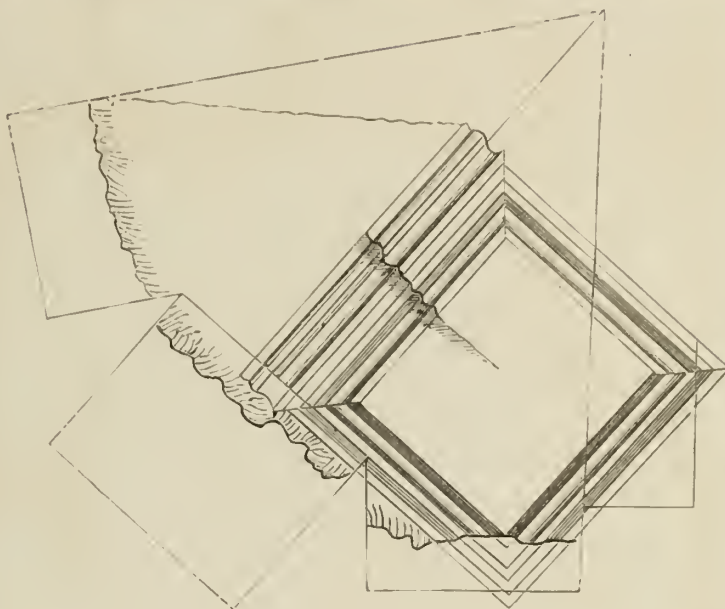
Az akkori szegényes építkezést tanúsítják templomunknak, valamint kiszerű mérvei, úgy építészetanyaga is, mely legnagyobb részt téglá. Csak a talap (19. ábra) készült kőből.

Másrészt úgy tetszik, mintha mégis az oltárta nagyobb szorgalmat és becsesebb anyagot fordítottak volna: mert fennmaradt

két fehér márványrészlet, melyet, stíljét tekintve, nem helyezhetünk el a későbbi templomba. Az egyiket későbbben a XIII. századbéli templomban újra felhasználták,

19. ábra.

20. ábra.

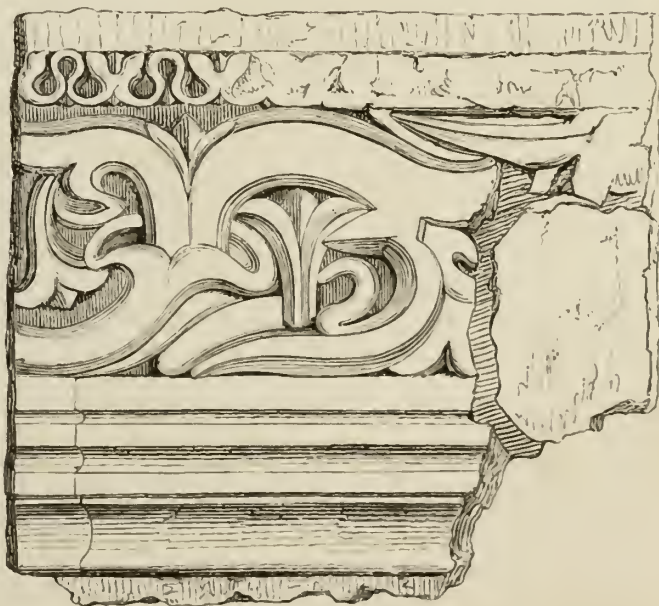
mint ezt 20. ábra mutatja; igen apró és sekély tagozása tökéletesen megfelelő hasonlóságot mutat a talapzati tagozásoknak, minőt a Konstantinápolyban levő szent Zsófia nevű templomban látunk. Az összehasonlítás érteelmében e tagozat tehát még a byzanti stílus korába tartozik, s így azt a kalocsai templomnak csak

legrégibb korába helyezhetjük.

Hasonlóképen vagynak a friesszel (21. ábra) is, mely egészen elűt a későbbi szokásos alakzásoktól, és mely szintén sok apró részlettel és igen sekély tagozattal bír.

A kérdést, hogyan van az, hogy anyaga a templomnak többi szegényes anyagától annyira elűt: megoldja Hartwig püspöknek ama megjegyzése, mely szerint az építkezés dolga az akkori pü-

pöké volt, míg a templomnak felszerelését elvállalta maga a király és családja.

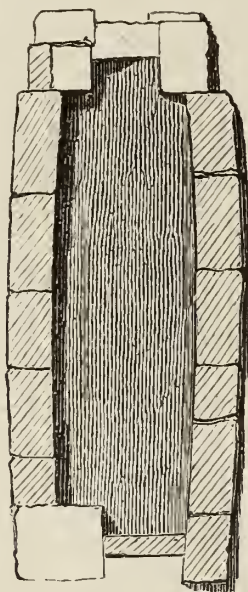

21. ábra.

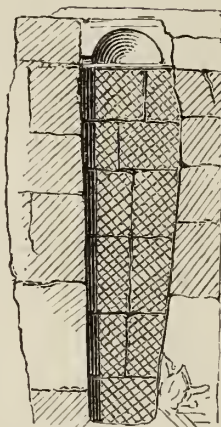
A legrégebbi templomban, többek közt három, alakja miatt nevezetes sírt találtam:

A terven az *x*) betűvel jelölt (22. ábra) alkalmasint még a XII. század elejéből való; a második (a terven *z* betűs, 23. ábra) ki

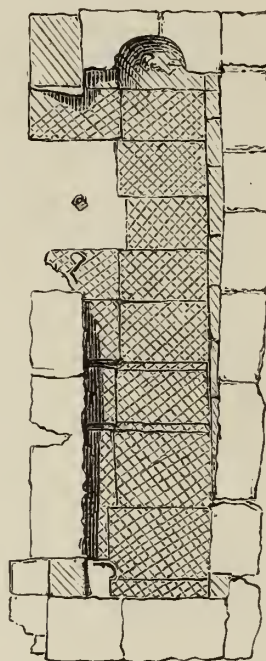
rakásával hasonlít ama székes-fehérvári sírhoz, melyet, nézetem szerint, Kálmán királyénak lehet tartani; csak hogy a görbülés a fehér-vári síron nagyobb, világosabb. A 23. és 24. ábrán adott sír feneke téglával volt kirakva, mi

22. ábra.

23. ábra.

24. ábra.

nem nőtt fiatal embernek sírja, a harmadik (a terven *v* betűs, 24. ábra) hihetőleg a legnagyobb. Az első egyik oldalának meggörbítésével és falainak apróbb kövekből történt

inkább a XII. századra mutat, sőt itt már a fej számára különösen faragott kő is vehető észre, 24 ábránk sírjának téglái feltűnőleg nagy mérvűek.

Román és átmenetkori építészet.

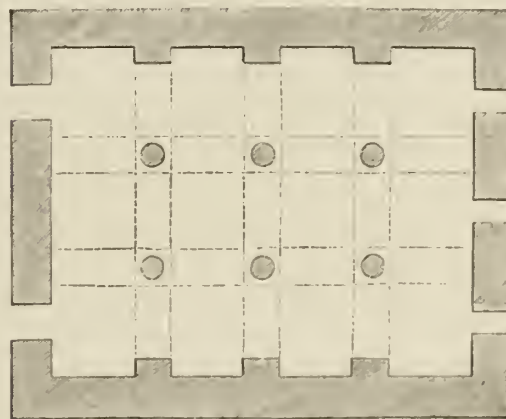
Esztergami kápolna.

Máthés János „Arx Strigonieusis” című 1827-ben megjelent munkája III. tábláján másolva adja azon, a vastag várfalba nyíló helyiség alaptervét, tervét és kapitelseit, melyet a prius csak imént restauráltatott sz. István kápolna czim alatt. Kérdés: volt-e ezen kis kamra valaha kápolna, de alig kérdésbe hozható annak sz. István kora utáni keletkezése, bár neves régészek sz. István idejének tulajdonítják. A helyiség szabálytalan; négyszöge közepén a négy keresztbolt sarkát hordó oszlop áll, s annak a falból kiszökő nyolcz féloszlop felel meg; a négy keresztboltot, szintén a közép-oszlopból származó négy heveder választja el egymástól; a keresztboltok nem bírnak gerincszel, hanem csak éllel (Grath). A kapitelsek igen különböző időre mutatuak; van korinthizáló, melyben nyilvános a törekvés az antik miutát híven utánózni, van gömbszelvényes, a tévesen köbfélének (Würfelkapitael) nevezett, de van olyan is, melyen két madárnak (sasnak) feje és nyaka falevelekből kikanalál. Szűk sikátor vezet a helyiségbe, melyből más kisebb helyiségre ajtó nyílik. Eredetileg a kamrának csak egy ablaka volt; jelenleg a restauratio alkalmával kitört, két stílszerűleg alkotott kettős ablakkal bír. Nézetem szerint itt a XII. században készített, inkább az erődhez tartozó, semmint isteni tiszteletnek szánt helyiséggel van dolgunk.

A tihanyi attemplom.

Első András király 1054-ben alapította, beuczések számára, a tihanyi zárdát és templomát tetemei nyughelyének rendelte; s ez történt első királyaink szokása szerint, kiknek mindnyája külön templomot épített magának.

A XI-ik század tihanyi épületére tartozik még hihetőleg a fölötte egyszerű, mondhatni durva atemplom:

25. ábra.

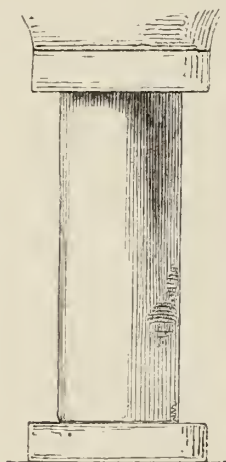
Kissé hosszukás négyszögű helyiség, három oszloppár által osztva három hajóra, két bejárással és ennek ellenkező oldalán világított három ablakkal, az oszlopok és azoknak megfelelő falpilasterek fölött hevederek húzóvák, köztök dongabolt terül el.

Az oszlopokat (26. ábra) alig nevezhetni oszlopoknak, midőn sem reudes lábuk, sem reudes kapitellük nincsen, hanem mindkettő

helyett durva tábla a henger alján és felső végén mutatkozik.

És mégis királyi építkezésben állunk, melyben legalább tartósság, habár nem is csín után törekedtek. Van Salzburgban, a Nonnbergen, hasonló épület, azonban daczára, hogy ez vagy husz esztendővel régibb a tihanyinál, mégis abban több csín mutatkozik, midőn ott az oszlopnak már van lába és kapitaelje.

A tihanyi altemplomban egy keresztet (27. ábra) mutatnak, melyet András sírja

26. ábra.

27. ábra.

fölöttinek mondanak; azonban ezen kereszt inkább az apáti, semmint a sírkereszt jellemével bírván, ezt újabbnak kell tartanunk.

A tihanyi altemplomban a román styl első fejlődési korát szemléljük, itt még minden primitív, durva, éktelen.

Építészeti maradványok Dömösön.

A dömösi apátságot Álmos vezér 1055-ben alapította, ez tehát egykoru a tihanyival. Alapzata még megvan a falun kívül fekvő domb alatt, de ásások itt még nem történvén, csak pár oszlopfőt ismerünk, mely a falu pinczéiben befalazva, hihetőleg nem ama régi

korból, hanem későbbben átépített templomból származik. Van egyébiránt n. museumunkban egy, Dömösből ide hozott, roppant mérvű oszlopfő, mely durva technikája miatt igen régi korra mutatna, ha általán feltehetnők, hogy hazánkban már a XI. században az állatok ábrázolása lett volna szokásban. Tekintve kapitaelünk nagyságát, ezt csakis a rend káptalanteremébe helyezhetjük, hol a rendesen négyszögű helyiségnek négy keresztböltje egy nagy, középen álló oszlopra ereszkedett le, épen úgy, mint ez látható az esztergami falkamrában. E kapitael sarkát képezik lovag, sas és oroszlánok; van négy oroszlán, melynek kettéje a sark felé fordul, hol a két test egyetlen egy főbe végződik, mely alatt az állat körmei közt emberfő jelenik meg. A lovas az oroszlánok egyikét karddal, vagy rövid lándzsával megtámadja, és lova hátsó része fölött kis négylábú, mintegy légben lebegve jelenik meg, egyedül az üres hely kitöltése végett; mert a román művészet alakja igen sűrű elhelyezéséről ismeretes. A sas kiterjesztett szárnyakkal nyulon áll. E műnek technikáját primitívnek mondhatjuk, a testek lágyak, kitömöttek, minden izom kiemelését nélkülözők, mi, kivált a hengerféle tagokon, kezeken, lábakon feltűnő; részletezés csak az oroszlánok szájában mutatkozik, melyet fogaival rettentőnek akart ábrázolni a mester, ezenkívül még a sas szárnyaiban, hol a tollak párhuzamos bevéséssel vannak jelezve.

A sz.-fehérvári állami templomnak első átépítése.

Okaimat, melyek szerint az állami vagy királyi templomnak első átépítését III. Bélának tulajdonitom, bővebben előadtam többször idézett munkám V. fejezetében. Ha pedig ebben a valót eltaláltam, az emlékszerű építészettől nálunk csakis III. Béla korában kezdődik, vagyis inkább sz. István óta, kinek basi-

likája ugyancsak emlékszerű volt, nyugodott, alkalmazásba nem jött; mert a közbeneső ismert építményeket, (p. o. a tihanyi altemplomot és az alsó kalocsai egyházat) emlékszerűeknek nem nevezhetjük.

Mily alkalommal lett haszonvehetlen sz. István basilikája, azt semmiféle történelmi adat nem említi, de hogy ilyen eset előállott, bizonyította az 1862-dik ásatás; midőn az ó-keresztény oszlopok helyett erősebb pillérek alkalmazását kimutatta.

Ugyanis a rom fazekas-utcai részén látunk több, csaknem négyeges pillért, melyet a későbbi átépítéseknel újra körülfogtak, erősítettek, hogy így a templomot beboltozhassák, mely még III. Béla restaurációjában sem lehetett (mint azt gyöngye pillérei bizonyítják) boltozva.

Huszonnyolcadik ábránk mutatja az erősítések elsejét; III. Béla pillére hosszabb oldala csak 54 hüvelyket mért, és pillérlába még az ó-román szelvényt mutatja, t. i. az attizáló oszlop lábat, mely két horonyt maga közt fogadó hengerből áll. Az erősítő kőhozadás oly erősen ragadt a régibb pillérhez, hogy testének megismerése végett, azt kivésni kellett.

Huszonkilencedik ábránk adja a hármas átépítés pilléreinek alját: balra a nézőtől van III. Bélának attizáló oszlop lábas pillére, mely még sz. István basilikájának márványtáblás padolatán áll; legközelebb ahhoz látjuk Robert király pillértalapzatát, mely már is felemelt, hanem szintén vörös-márvány padolaton emelkedik; leginkább jobbra jelenik meg I. Mátyás király pillérének lába. Mindhármának szelvénye (Profil)

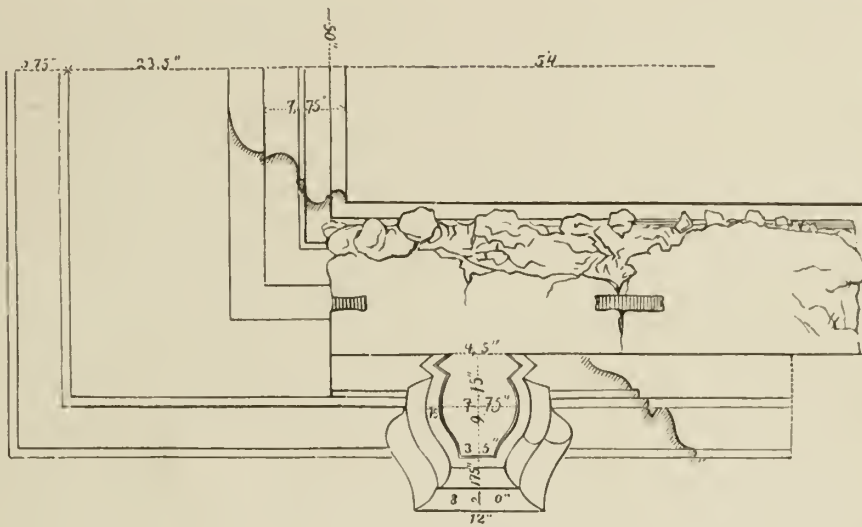
tökéletesen megfelel készítése kora stíljének. III. Béla egyszerűen négyszögű pillérei

közt csak egyet találtam, a fazekas-utczán, mely négyszörmű rózsasalaku, tehát a többinél fejlettebb. Alkalmasint ennek felelt meg, mint falpilaster, a 30. sz. a. látható töredék, mely még a román jellemet viseli magán.

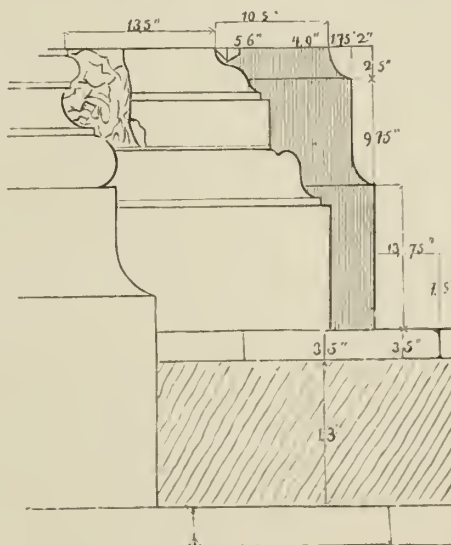
Másrészt találtam az attizáló pillérlábnál még egyszerűbbet is, melyet talapatból származónak tekinthetni.

Szt. István basilikájának félkörű apsisa megmaradt minden ujtásnál, de nem tudjuk, vajjon mozaik-képei már III. Béla alatt, vagy csak Robert alatti tűz al-

kalmáva megsemmisültek úgy, hogy elemeit csak is építészeti anyagként lehetett használni.

28. ábra.

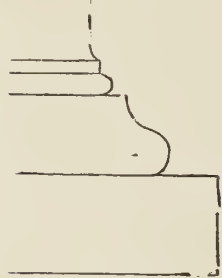

29. ábra.

Igen valószínű, hogy III. Béla sz. István basilikáját megkurtította nyugat felé; mert a dél-nyugati torony alapzata sem hosszukás alakjával, sem kőfajtájára nézve nem felel meg a két felásott keleti torony alapzata, sem négyeges idomának sem kőnemének.

Nevezetes a dél-nyugati torony előtt álló nagy négyszirmu rózsáalakú oszlop-alapzat. Igen ritkán,

nálunk csak ez egyszer, a nyugati homlokzat elé, emlékeztetésül a jeruzsalemi temploméhoz, két nagy oszlopot tettek, nevők Joachim és Boz, jelentésük jelképes volt. Beljebb, csak-

31. ábra.

nem e nagy oszlop tengelyén találtam x-ben kerék alapzatot, melyet sz. István basilikájából fennmaradtnak tartok, és mely e basilikának elterjedésére, tovább nyugat felé, tanuskodni látszik. Hozzá járul a közel levő torony-

nak különbsége a keletiektől, és az, hogy ide közel, a várostéren, igen erős alapzatokra

32. ábra.

akadtak, melyek a basilika dél-nyugati toronyéi lehetnek. Az ásatás e helyen igen kíváncsú a még kérdéses pont felderítésére. Talán még a basilika narthexát is fel-
találnók.

Midőn a fazekas-utczán egy, a rom tö- szomszédságában fekvő ház (1862-ben) épi-

tettek, alapásánál e két, jelenleg a n. museumba őrzött kapitaelre akadtak.

E két kapitael stíljé tökéletesen megfelel III. Béla kora építészeti stíljének. Az

egyiken (32.) két hatyut látunk, melyeknek összetekert nyakán csak egy közös fej jelenik meg; a második (33.) egy phantasticus, basilisknek nevezett állatot ábrázol; mindkét oszlopfő

állatainak jelképes jelentését magyaráztam id. munk. 136. s k. l.

33. ábra.

A 34. számú kapitael kisebb oszlopé volt; növénydiszeihez igen hasonlókat találtam az 1874. évi ásatás alkalmával magában a romban, valamint a 35. sz. lomb is ugyanazon iskolából került ki. A 36.

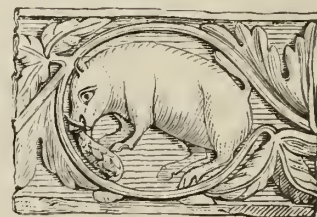
34. ábra.

35. ábra.

36. ábra.

37. ábra.

sz. madártöredék szintén jellemző a román kor stíljére nézve, valamint a 37. sz. disznó

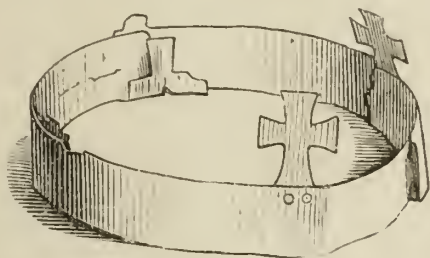
is, ámbar ez utóbbi nem az ásatás alkalmával, hanem egy fehérvári házba befalazva találtott. Épen ugy egy korábbi leleményből származik a 38. sz. a. másolt faragvány is, mely ajtóbéllet részét képezte, és figyelmünket leginkább azért érdemli, mert abban a XIII-dik század beálltakor szokásos viseletet látunk: megállapodása két kutyán, vagy más hasonló négylábun jelképes jelentésű. Végre talán, legalább részben, még III. Béla

38. ábra.

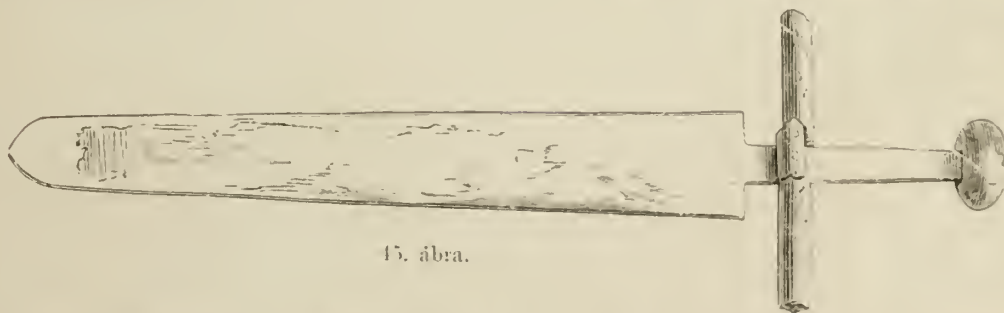
építkezéséről való az itt adott négy kö-faragó. ↑ + Y 7 vagy is legényjel, melyet négy különböző kővön 39. ábra.

találtam. Tndva van, hogy a kőfaragók műveiket gyakran külön, általok vagy mesterök által választott jellel látták el, mi a munkának valamint általános megismerésére, ugy

40. ábra.

különösen a fizetés alapjául is szolgált. Különben ily jelek az egész középkoron keresztül előfordulván, keletkezésök idejét pontosan meghatározni nem lehet.

45. ábra.

Midőn a fazekas-ntezán 1848-ban artesi kutat ástak, akadtak a 7 betűs síresoportra

(I. és. II. t.), melyet Érdy János helyesen III. Béla családjának elismert.

41. ábra.

42. ábra.

43. ábra.

A legnagyobb vörös-márványporsóban találtattak a következő, a n. musemmuak beküldött tárgyak.

40. sz. Vékony ezüst lemezből, ez alkalomra és a halottal való eltemetésre készített korona-abroncs, rovatkált egyenágú keresztet képezik.

41. sz. Ezüst sarkantyú.

42. sz. Igen vékony ezüst-lemezből készített karperecz.

43. sz. Encolpium, vagyis a melten hordott négyszírmu rózsaszerű ékszer, talán ereklyetartó, igen finom byzanti zománczos munka; a középső kerek taresán volt ábra elenyészett.

44. sz. Ezüst-kormánybot, sceptrum regium, buzogányalakban.

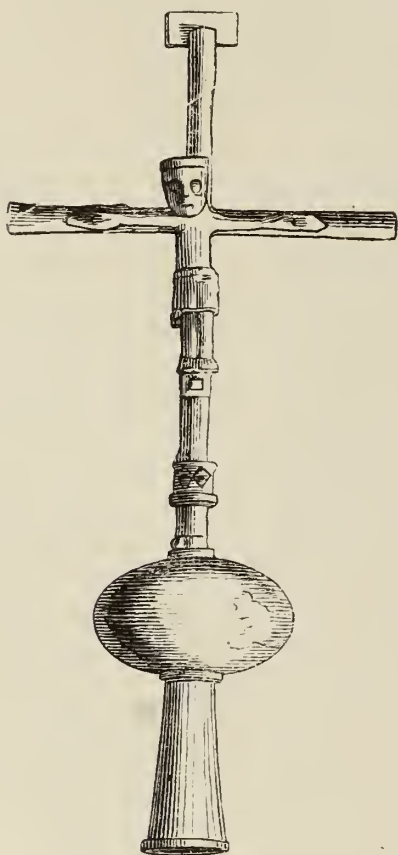
44. ábra.

45. sz. Egyenes, kurta vaskard, vasmarkolattal.

46. sz. Sárgaréz feszület, mely gomb fölött, pózna tetején állott. Érdy itt, nem ok nélkül zarándok-botot lát. Talán III. Béla, mikor a byzanti udvarnál növekedett, Jeruzsálemet meglátogatta.

47. és 48. sz. Arany tömör gyűrű, közepén keleti gránát, s ebben arab felirat „Abdalah ben Mohammed“, azaz Abdalah Mohammed fia.

Egyrészt az igen nagy koporsó. másrészt a kard és sarkantyú bizonyítják, hogy itt fér-

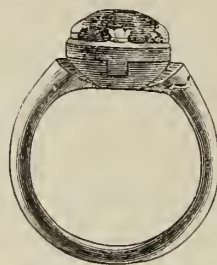
46. ábra.

fitetemmel van dolgunk; hogy pedig ez királyé, arról kezeskedik a kormánybot és a korona; végre, hogy III. Béláé, következtetjük elhelyezéséből, mely szerint a templom ezen második alapítójának sírja legközelebb fekszik az első alapítójához, közvetlen szent István oltára előtt, melynek alapzatát megtaláltuk.

E sír mellett volt a többi négy közül egy,

melyet III. Béla első neje, Annáénak kell tartanunk.

A koporsóban találtattak: egy, az előbbi koporsóéhoz hasonló vékony ezüstlemezű korona és az 50, 51 és 52. számú arany gyűrű,

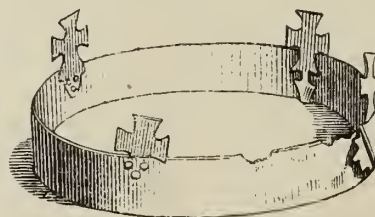
47. ábra.

48. ábra.

melybe keleti gránát van foglalva, s ebbe lantoló syren vésve; a kő antik mű, és kisebb mérvénél, valamint képénél fogva is inkább nőhez, mint férfinak illő.

Az 1874. évi ásatások alkalmával találtak az itt másolt, keresztire feszített Krisz-

49. ábra.

tust, melyet összehasonlításul adok a III. Béla koporsójában talált feszülettel. Ábránk mindenestre világos haladást mutat a 46-dik ábra fölött; miért is e sárgaréz szoborkát kénytelenek vagyunk már is a XIII. századba helyezni, ámbár e századnak elejére; mert később az

50. ábra.

51. ábra.

52. ábra.

Üdvözítő lábát egymás fölébe rakván, azt csak egyetlen egy szeggel átfurni szokták. Feszületünk nem volt eltéve sem koporsóban,

sem valami nevezetesebb esontváz mellett: miért is lehet, hogy más, kirablott sírból elvitetve, a tolvaj vesztette el. Különösen feltűnő az angol barkó, bajusz nélkül, vállának gallerja és roppant mérvű keze. Az alak alkalmasint fakesztve volt terítve, mely a hosszú idő alatt elrothadott.

Pécsi székesegyház.

Ezen épületnek építési korára vonatkozó írott adattal nem bírunk, itt tehát a keletkezési időre nézve egyedül a *style*-re és azon jelekre vagyunk szoritva, melyeket más, hasonló ha-

53. ábra.

zai emlékek összesége és némely analog külföldi templom nyujtanak.

Amarra nézve megemlítendő, hogy több, meglehetősen biztosan keltezett apátsági egyház, mely a XIII. század elején újra építettett, aránylag fejlettebb *style*-t mutat, mint a minő a pécsi templomé, tehát a pécsi székesegyház okszerűleg ezeknél régibbnek mondható. Hozzá járul, hogy az emlékszerű építészeti lendület nálunk a székesegyházaktól veszi kiindulását, mint ezt a legalább rajzban fennmaradt

esztergomi sz. Adalbert-féle ¹⁾ és az egri ²⁾ egyházak és a győrinek még meglevő legrégibb részei tanúsítják.

Az analog külföldi templomokra nézve pedig különösen kiemelendő a gurki dom, melyet egyrészt nagy hasonlatossága, másrészt némely építészeti tagjainak esekélyebb kifejlése miatt, méltán a pécsi székesegyház anyjának kell tartanunk. De midőn a gurki domnak altemploma csakis 1174. körül lett befejezve, szülöttjének, a pécsi altemplomnak kezdetét nem tehetjük korábbra, mint a XII. század utolsó negyedére, építőjének pedig, alig csalatkozva, elismerjük Calamust, egyetlen pécsi érseket, ki 1187-től 1219-ig ült a pécsi széken. ³⁾

Nagy analogia mutatkozik a pécsi székesegyház és III. Béla fehérvári temploma közt is, mint ezt az 1862. évi ásatások felderítették.

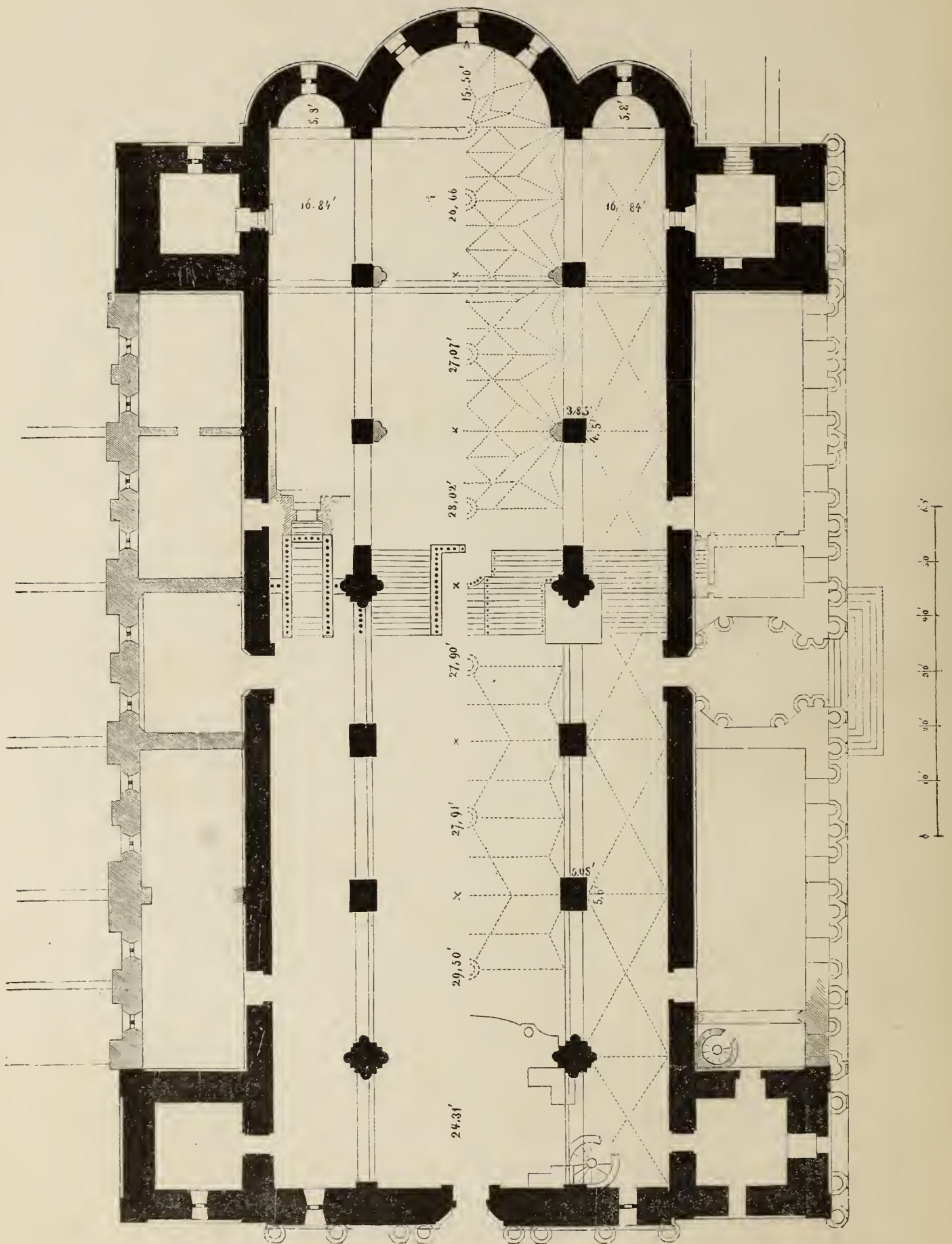
Mindkettőnek közös, a legegyszerűbb pillérsorral három hajóra osztott, hosszukás négyszög alakja, melynek hossza a fehérvári templomban négy és félszer, Pécsen öt és félszer foglalja magába a fő- vagy középhajó szélességét, számítva azt az északi pillérsor tengelyétől a déli pillérsor tengelyéig; ⁴⁾ mindkettő nélkülözi a külföldön rendszeren előforduló kereszthajót és azon négyeget, mely a

¹⁾ L. Mathes Veteris arcis Strigoniensis . . . descriptio. Strigoni 1827.

²⁾ Ipolyi Arnold „Az egri megye régi székesegyháza. Eger 1865.”

³⁾ Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei a „Magyarországi régészeti emlékek” I. k. I. részében, hol a pécsi székesegyház össze van hasonlítva a gurki dommal, sz. Márk velencei és S. Benigne dijoni templomával.

⁴⁾ Megjegyzendő, hogy a pécsi székesegyháznak hossza, eredetileg csak öt egységre, azaz a középhajónak szélességére volt határozva: későbbben a templomot fél egységgel meghosszabították. (Grabnngen d. Erzb. v. Kaloesa czimű munkám 101. s. k. I. Analyse des Grundrisses der Kathedrale von Fünfkirchen.) A pécsi egyháznak épen ezen nagyobb hossza későbbi keletkezése mellett szól.

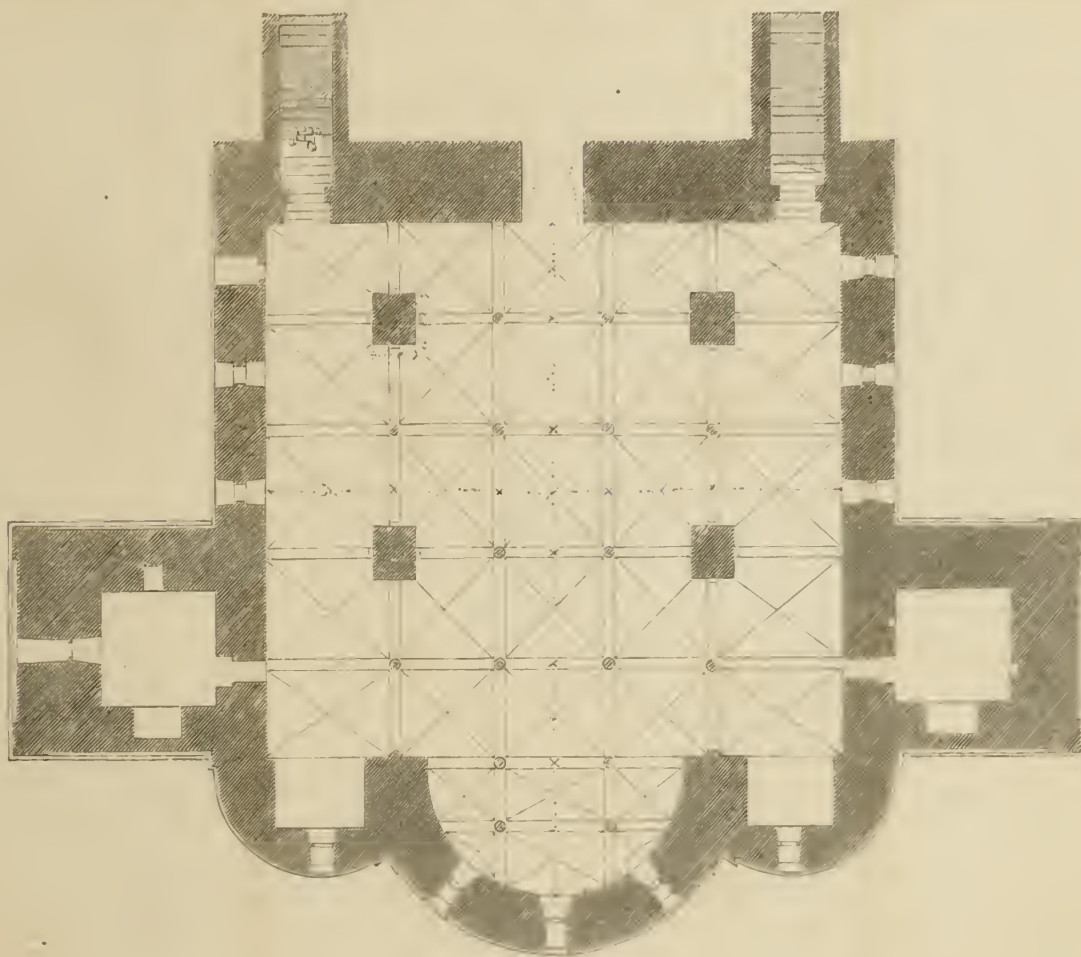

hossz- és kereszthajó keresztezési pontján szokott keletkezni, mindkettő nélkülöz egy tulajdonképi hosszszentélyt: mindkettőnek közös a sajátos magyar négy torony, mely a hosszhajó négy sarkán emelkedik, nevezetes nagyságú alapterven, hanem feltűnőleg gyönges oldalfallal.

Azonban megjegyzendő, hogy a pécsi torony elhelyezése, vagyis egész teste kiszökése

tot a XII. században, mikor a tapasztalás még nem tette bátrakká, csak erősebb támaszokra mertek rakni, és nem is oly tágas osztályokra mintők a pécsiek, nem is szólván a fehérvári 60 lábnyi középhajójának táglasításáról (Spannweite).

A pécsi székesegyház kettős, azaz van fel- és altemploma: keleti részén, az altemplomnak alaptervét adja 55. ábra. A két szentély,

55. ábra.

miatt, hasonlíthatatlanul jobban felel meg az erődtelési célznak, s ezért is kifejtettebb korus, újabbnak tartandó, mint a fehérvári négy torony.

Mindkét templomban a pillér csaknem primitív egyszerűséggel, tagozás nélküli négy-szög prismát mutat, attizáló ugyan, hanem meredek lábbal. E két templomnak egyike sem volt eredetileg boltozva: mert a boltoz-

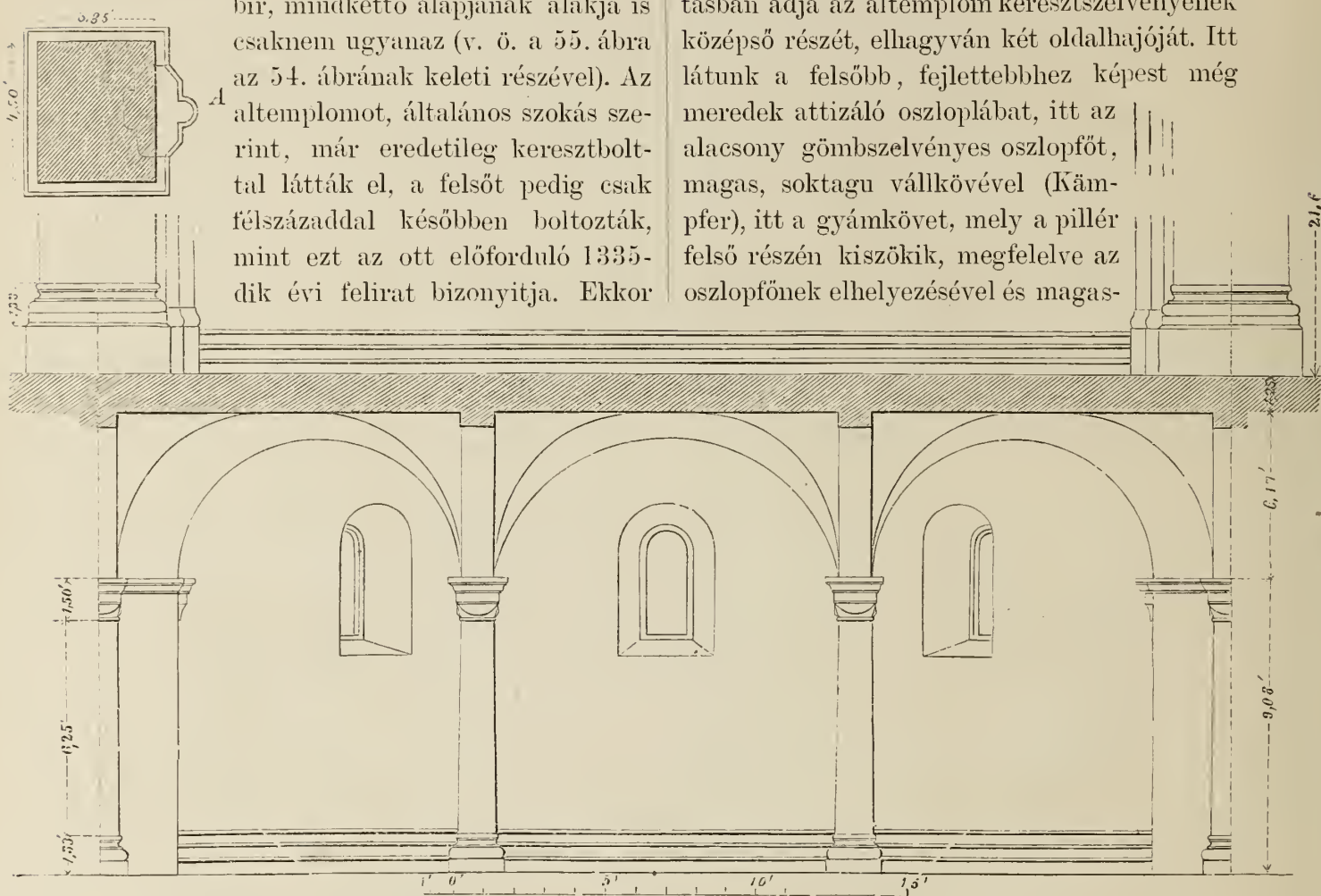
vagy templom eredetileg két lépcsővel volt összekötve egymással, melynek mindegyike tizenhat vagy tizenhét fokon a felső templomnak két oldalhajójából vezetett le az alsónak két oldalhajójába. Jelenleg a két lépcsőháznak nyugati vége el van falazva, sőt az északinak nem régen még bejárása is el volt falazva, a délit pedig, igen tévesen, Péter

király sírjának nevezték.¹⁾ Manap a bejárás a főhajó közepén vezet le, és csak egy lemenet létezik a régi kettő helyett.

Midőn az alsó templom a felső szentélynek egész kiterjedésével vagy szélességével bír, mindkettő alapjának alakja is csaknem ugyanaz (v. ö. a 55. ábra az 54. ábrának keleti részével). Az altemplomot, általános szokás szerint, már eredetileg keresztbottal látták el, a felsőt pedig csak fél századdal később boltozták, mint ezt az ott előforduló 1335-dik évi felirat bizonyítja. Ekkor

detileg egyszerű négyszög pillérhez (56. ábra A betű). Különbözik a felső pillér az alsótól csak csekélyebb erejével vagy testével különbözik.

Ötvenhatodik ábránk, négyszeres nagytásban adja az altemplom keresztoszlopjainak középső részét, elhagyván két oldalhajóját. Itt látunk a felsőbb, fejlettebbhez képest még meredek attizáló oszloplábat, itt az alacsony gömbszelvényes oszlopfőt, magas, soktagu vállkövével (Kämpfer), itt a gyámkövet, mely a pillér felső részén kiszökik, megfelelve az oszlopfőnek elhelyezésével és magas-

56. ábra.

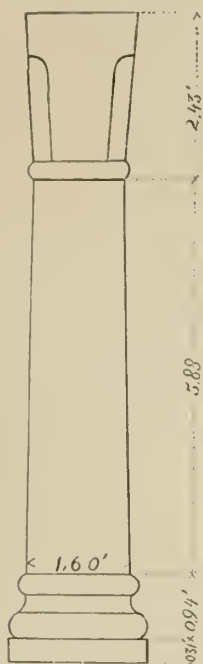
csatolták az osztályok közti hevederek bordájára szükséges hármass gerinczhordót az ere-

¹⁾ Péter király sírjának oly templomban kellett lenni, mely elrendezésében és stíljében közel állott vagy sz. Istvánnak fehérváriéhoz, vagy az első kalocsaihoz, tehát vagy basilika vagy kis egyszerűbb ókeresztény templom volt. Szemtanuktól halottam, hogy a mostani székes-egyház délnyugati fala mellett, a tér egyengetése alkalmával, oszlopsorok maradványait találták; mi valószínűvé teszi, hogy Péter temploma ott állott, és hogy basilika volt. Érdekes volna a fellelő ásatás által constatálni.

ságával, de távozott attól alakjával; itt látjuk a még gerincznélküli, csak éllel (Grath) ellátott keresztbottot, itt a hármass lépcsőfokot, mely alól és felül az oltárasztalhoz felvezetett, itt végre az alsó apsisnak csak csekély világosságot beeresztő három ablakát, melynek béllettagozása még elég egyszerű. A bolt még vastag; mert a székes-egyházban a felső szentélyben tartózkodó számos papásra kellett számítani; az altemplomnak oszlopai nem igen erősek; mert a felső építke-

zésnek súlya nem az oszlopokra, hanem az igen erős pillérekre nehezkedett.

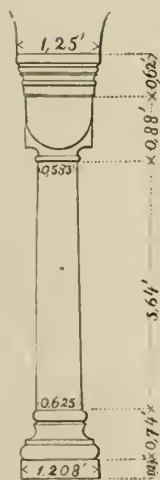
Az itt adott négy altemplom-oszlop, véve

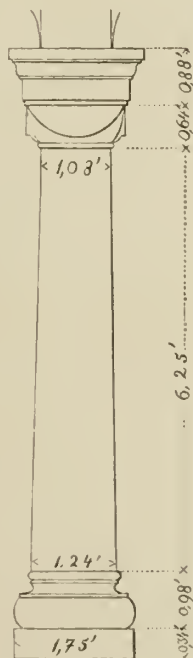
57. ábra.
sz. benigni.

58. ábra.
sz. márkí.

59. ábra.
gurki.

60. ábra.
pécsi.

a hajdani sz. benigni altemplomból, a sz. márkí velenceiből, a gurki és a pécsi székes-egyház-ból, mutatja a román altemplom oszlopának

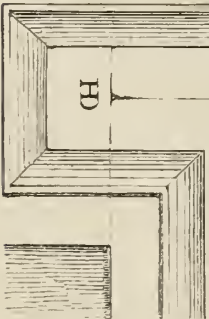
fejlődését, kivált a lábra és a főre nézve, de még biztosabban kimutathatni az ezen négy oszlop közti rokonságot az arányokban; midőn igen feltűnő, hogy a dijoni oszlopnak egész magassága a pécsihez épen úgy áll, mint $\sqrt{2}$ az 1-hez; mit bővebben fejtegettem a „Magy. rég. emlékek I. k. a pécsi altemplom származtatása és arányai“ című fejezetében (68 — 71. l.).

Igen kíváncsi, hogy a maga nemében, és régisége, nagysága és épsége tekintetében Magyarországon páratlan székes-egyház eredeti állapotába restauráltassék, azaz legalább a két régi lejárát újra megnyitassék; ez pedig annál inkább óhajtható; mert annak falain oly domborműveknek része még megmaradt, melyek páratlanok hazánkban, sőt ily helyen másutt sem fordulnak elő. Legnagyobb becsük e reliefek typologiai jelentőségében áll, azaz oly előadásban, mely az ó-testamentom hason-mysticus értelmű jeleneteit összeköti újtestamentomiakkal.

A középkorban erősen hitték, hogy az újtestamentom eseményei nemesak előre jó-solva, hanem előkészítve (praeformata) voltak, hogy p. o. Jónásnak eltemetése a csethal-ban Krisztusnak időzését a sírban. Jónásnak megszabadulása Krisztusnak feltámadását je-lentette, mindkettőt előkészítette, előre jó-solta. Innen támadt a szokás ily hasonértelmű két, sőt három eseményt egymás mellé ábrá-zolni, typologizálni; s így lett a typologia a középkornak fő, egyházi rendszeres tudománya, valamint a laikusok fő, rendszeres tudománya a heraldika volt.

Ily typologikus összeállítást látunk a té-vesen Péter sírjának nevezett, déli lejárásnak szabadon hagyott déli falrészén. 61. ábra.

Itt a felső képen megjelenik a három keleti böles, igen naív módon együtt egy, hanem díszes ágyban alva; a nekik megjelenő angyal nincsen meg, hanem helyette egy kárduak, még pedig görbének (!) végét látjuk;

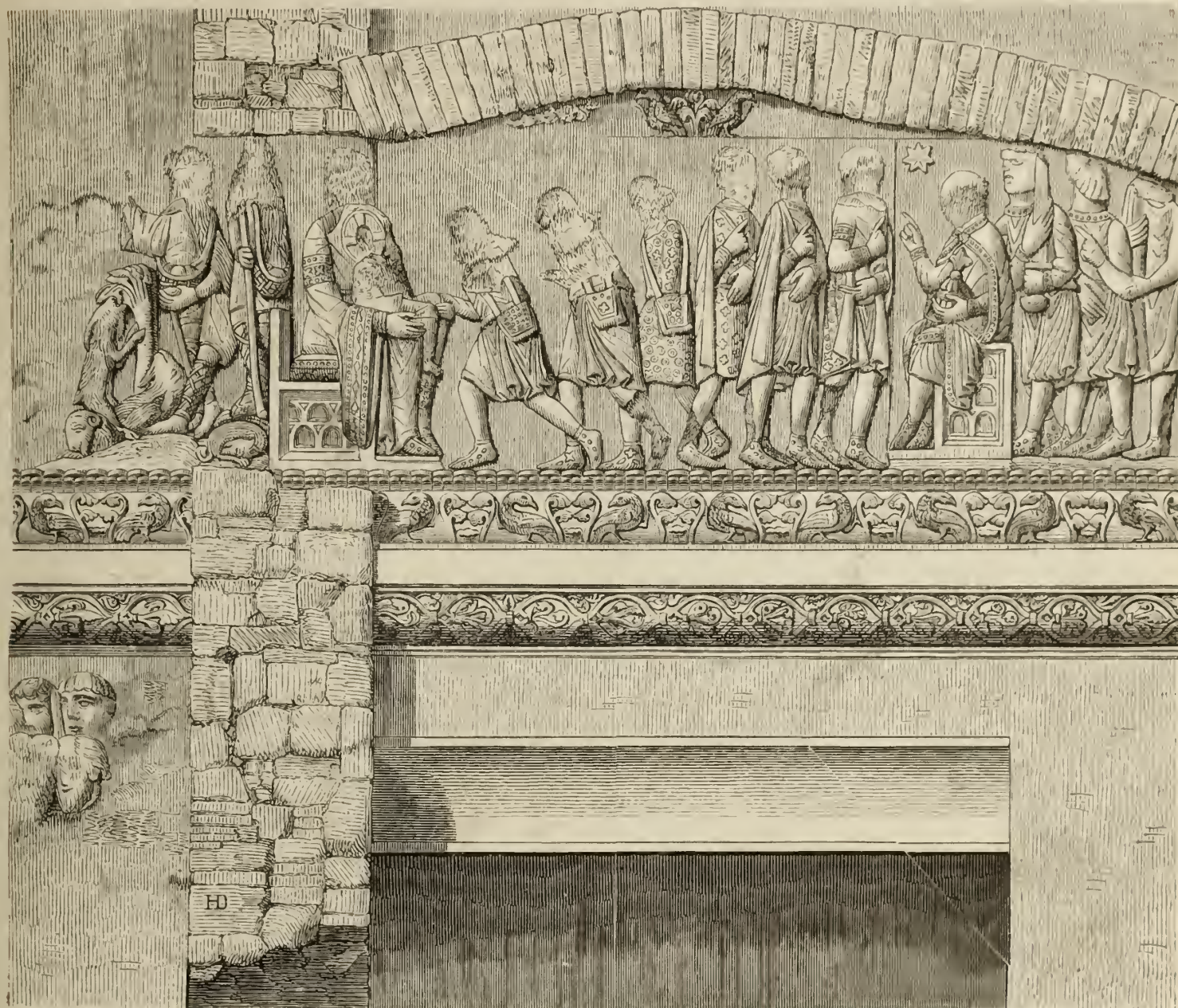

5' 12" 6" 0" 1'

következik a bethlehemi gyermek-gyilkolás, melyet Herodes trónján ülve szemlél; s ezután jön a menekülés Egyiptomba.

A megfelelő ó-testamentomi események ezek: a vak Sámson vezetőjével, épen úgy

hogy a kapu itt nem kapu, hanem oszlop; az utolsó jelenetnek, melyben Sámson a philisteusok palotájának oszlopát összetöri, nincsen megfelelő újtestamentomi esemény; sőt általában meg kell jegyezni, hogy Bertalan pécsi

62. ábra.

behunytt szemmel, mint az alvó keleti bölcsek: a madárfinak veszte, miután Sámson a fát kitépte, melyben fészkek volt, és Sámson szabadulása, midőn Gáza városnak, melybe zárva volt, kapuját kiakasztja, és magával elviszi, csak

püspök épen nem tudományosan bánt el a typológiával: hiszen tudjuk, hogy tudományának elégtelensége miatt a pápa addig felfüggesztette hivatalától, míg a szükséges ismereteket magának meg nem szerzi.

Ezen Bertalan, a francia születésű Jolantával, III. Béla második nejével, jött hazánkba, a clunyi zárda táján birtokos Bracedoniak családjából származott, és egyik testvére Clunyban főapát volt. Bertalan ezek szerint szobrászait onnan hozta, s így a pécsi domborművek a burgundi iskolából valók.

A második domborművet, mely az altemplomból a lépcsőházba vezető kapu fölött látható, 62-dik ábránk adja, a lépcsőház északi oldalán szabadon maradt képeinek kis részével.

A későbbi durva boltozat a felső táblát egészen elfödi; meglehet, hogy azon vannak az alsó új-testamentomi eseményeknek megfelelő ó-testamentomi jelenetek; az előbbieket a három keleti bölcsek tisztelgése Krisztus gyermek előtt, másrészt pedig látogatásuk Herodesnél, kinek feje fölött a bölcsek csillaga jelenik meg; Herodes háta mögött áll három testőre, az egyik kardját tartja kezében. Ellenkező oldalon állanak a pásztorok kasban hozott ajándékaikkal, mellettök kecske és kutya; alattök több fej jelenik meg; sőt találunk tovább balra töredéket, mely alkalmasint a szűznek látogatásához (sz. Erzsébetnél) tartozott. E töredéket a pécsi reáltanodában őrzik.

Egészbe véve a pécsi reliefek nem bírnak művészi értékkel ugyan, lihetőleg csak gyengébb szobrászok jöttek hozzánk Clunyból; de érdekesek másrészt typologiai jelentésök miatt. Érdekesek továbbá, mert azokban az akkori magyar öltözetnek némely részeit látjuk: az egyik pásztornak szűk juhászbundája van vállán, és a három keleti bölcse a mai tót nemzetbeliéhez igen hasonló uti-táskát hord pompás mustrás ruhája fölött; ellenben a pásztorok bocskora és alezombjának szalagkötése nem sajátságos tót vagy magyar; mert ilyennel a szegény osztálynál egész Európában e korban találkozunk. Megjegyzendő még, hogy az itt adott két fametszet nem igen sikerült, miért is azt többször idézett munkám számára újra rézbe metszettem, hol az két táblán lát-

ható.¹⁾ Sokkal jobb, eredetiben is, a növénydísz, mely a képeket körülfogó kereten van faragva.

Hatvannegyedik ábránk adja a képek keretét, melyen lilomot és harasztot elég

64. ábra.

65. ábra.

űgyesen ábrázoltak. Hatvanötödik ábránk pedig másolja az ajtó fölött legfelsőbb helyen megjelenő madárpárt, a köztök levő román módra stylizált növénynyel. 62. ábránkon a két madár tévesen egymástól elfordítva van rajzolva. A madár és lombozat másféle keretnek díszét képezi, t. i. a felső táblákét, míg a növénydísz az alsó képek keretén látható.

Ismételjük, nagyobb mérvben a két keretet 66. és 67. ábránkon, hogy a nagyobb szabadság és hajlékonyság, melyet a művész itt alkalmazott, annál világosabban kitűnjék,

¹⁾ Habár a pécsi domborműveket; mint különös műveket nem dicsérhetjük is, még sem tagadhatjuk el a jobbaktól (mert különböző kezek művei) mesterök törekvését, a természetet gondosabb megfigyelése

63. ábra.

után visszaadni. Ezt nevezetesen állíthatjuk a 63. ábránkon adott Sámsonról és vezetőjéről; az utóbbi elég természetesen lép, míg Sámson, a vakok bizonytalan módjára, inkább talpán csuszlik, úgy szintén a vak fejét visszatartja, hogy valamely akadályba ne ütközzék, erősen kapaszkodik vezetőjébe, és ezenkívül még botjával is kikénneleli útját. Egészben véve a Sámson-féle jeleneteket ábrázoló képek sokkal jobbak az új testamentumból vetteknél.

valamint ana stílszerű átalakítás is, melyen a természetes növényzetnek kellett átmenni a képzelő tehetségben, mielőtt a szobrász azt tömör kőanyagának megfelelőnek tekintette.

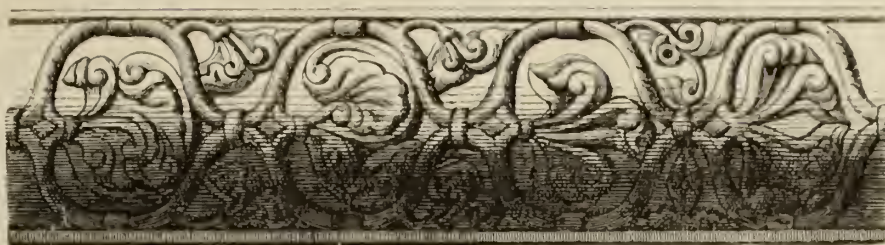
Észreveendő, hogy nemcsak a Sámsonféle reliefek alakjai is sokkal

jobbak a többiekénél; de még az itt előforduló részletekben is különös esín a feltalálásban és kidolgozásban vehető észre, jelesen dicséretet érdemlő a két oszlop.

Hatvannyolezadik fametszetünk adja az ódonszerűbb oszlopnak lábát durvább tömör

66. ábra.

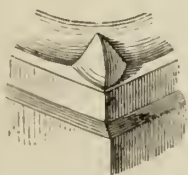

67. ábra.

Az altemplomnak északi lépcsőháza sokkal rongáltabb állapotban jutott ránk: itt az elfalazás tovább is nyúl kelet felé úgy, hogy a lépcsőfokok kezdetét nem lát-

hatjuk, mint látjuk a déli lépcsőház 61-dik ábráján. Egyetlen egy igen esékely fülkema-

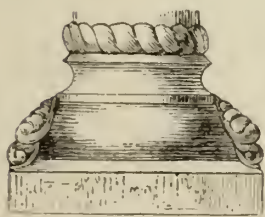
radt szabadon, melyben hajdan valamely szent alak állhatott. De másrészt e fülkének hármass kerete sokkal elegansabb a déli lépcsőház tábláinak

68. ábra.

69. ábra.

70. ábra.

71. ábra.

sarkdudorodásával, melyet levélnek még nem nevezhetni; ellenben ékes sarklevél, szemközt és oldalról látva, jelenik meg a 69. és 70. ábránkon, az utóbbin az egész láb elegans idomu; végre 71. ábránk mutatja az egyik oszlopnak fejét, mely nehézkes utánzása a doriai echinusnak ugyan, hanem kidomborodó növényeitől még sem tagadhatni meg az ékes-ség utáni törekvést.

72. ábra.

kereténél. sőt itt még az antik világ asklepiasféle virágának némi befolyása is látható;

ezt pedig nagy szabadsággal és ügyességgel követve.

Hetvenketedik ábránk a fülke hármaskeretét összesen adja, hetvenharmadik, negyedik és ötödik részletben; az első a középső, a második a külső, a harmadik a belső legkisebb

73. ábra.

75. ábra.

74. ábra.

keretet ábrázolja, ékesnek kivált a 74. számútmondhatni.

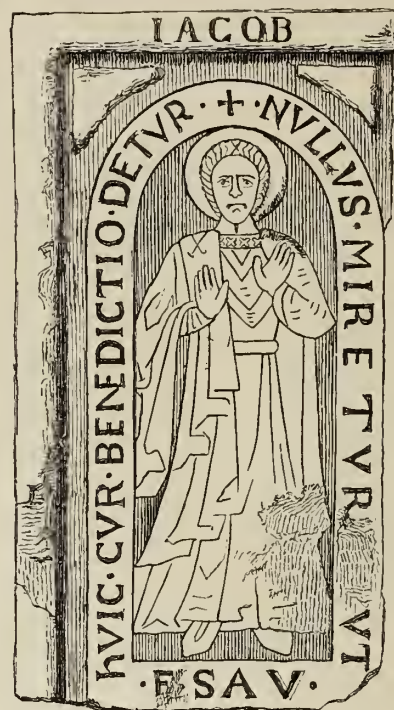
Ha a szabadon maradt fülke után itélünk, a lépcsőházban nem voltak typologicus képek, hanem egyes szentek ábrái. Minden esetre igen feltűnő, hogy ily alárendeltebb és nem igen jól világított helyen annyira pazaroltak munkát és költséget. Minő díszes lehetett azután a felső szentély és ennek oltára?

Az eredeti oltárról nincsen hírünk, hanem úgy tetszik, fenmaradt egyik kis töredéke, melyet már régebben megtaláltak, mely egyszerűbb levén a lépcsőház domborműveinél, alkalmasint még Calanus idejébe, azaz a XII. századba visszavihető, és melyet talán épen nagyobb egyszerűsége miatt a pompát kedvelő Bertalan későbbben gazdagabb oltárral helyettesített. A felirat mutatja, hogy itt a híres ó-testamenti áldás előtt állunk, melyet a keresztyén egyház a kikeresztelkedett pogányok elsőbbségére a zsidók fölött magyarázott; mert hiszen, mint Jakab az utószületett volt, az eretnekek is csak későbbben, a

zsidók után, léptek be az egyházba. Nevezetesen a pécsi, jelenleg a n. museumban őrzött táblánálunk fölött ritka technikájáról, az alak t. i. nem dombormű, hanem csak ki van vésve, mi mindenesetre könnyebb a relief készítésénél, és talán azért is jobban sikerült, mint a domborművek. Hetvenhetedik ábránk, fejét nagyobb mérvben adja.

Ha felteszszük, hogy Calanus jobban értett a typologiahoz, mint utódja Bertalan, és ha látjuk, hogy táblánk nem állott magában, mert kerete szemlátomást folytatva volt: akkor valószínűnek hihetjük, hogy a typologia értelmében itt ezen ó-testamentombeli áldáshoz még más kettő volt kötve, t. i. ellenkező oldalon József, ki unokáit áldja, és e kettő közt a misének áldása, vagyis meglehet, hogy itt az ugynevezett égi mise volt előadva, melyet maga Krisztus bemutat; és ekkor nem ok nélkül feltehetjük, hogy az egész előadás oltártáblaként szerepelt; legalább alig gondolhatni jelentékenyebb oltárképet, mint ezen, a francziák által „liturgie divine-nek“ nevezett jelenetet, mely a XII-dik század jelképeségének tökéletesen megfelelt. Magyarországon még csak egy más példánya ismeretes, melyről alább szó lesz.

A pécsi felső templomnak alaptervét adtam 54-dik ábránkon. Legsötétebb részei mu-

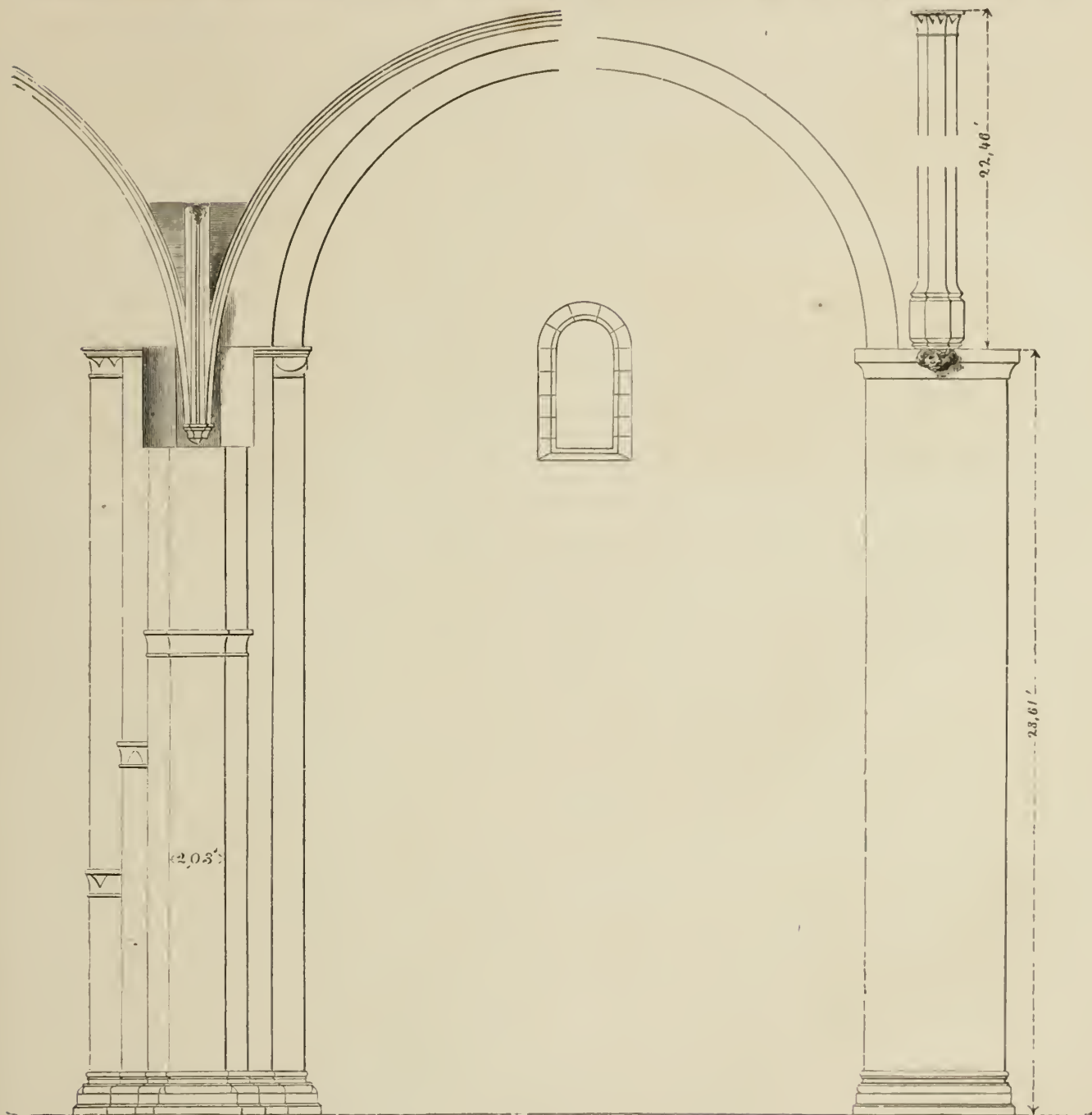
76. ábra.

77. ábra.

tatják azt, mi az eredeti egyházból fennmaradt, ehhez esatolták az északi hajó melletti, világosabb színnel jelölt kápolnákat a XIV. században, míg csakis századunkban épültek

potát, az északi hajóból az alttemplomba vezető lépcsőt, és a középhajónak a felső szentélybe vezető északi szárnyát, míg a jobb oldalunkon levő lépcső az egész déli hajót és

78. ábra.

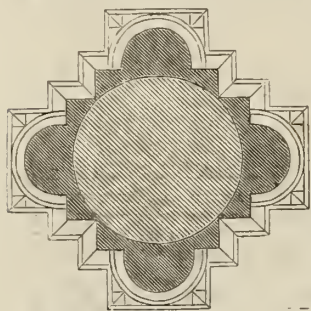
fel a déli hajó melletti, csak vonalokkal rajzolt kápolnák, melyek közt a szintén modern előcsarnok fekszik. Bal oldalunkon látjuk ez alapterven a templom eredeti boltozatlan álla-

a főhajó déli részét elfoglalja, és csak kevés helyet hagy közepén, melyen jelenleg a vezető lépcsőt megközelíthetni. Ha az egyház eredeti állapota, mi igen kívánatos, visszaál-

littatnók, a lépcsőket oly stylű karzattal kel-
lene körülfogni, minőt idézett munkámnak 13.
lapján (7. ábra) tervezve adtam.

Említettem a pécsi székes-egyház osztá-
lyainak nagy tágasságát, és pilléreinek, ehez
képest, gyöngeségét és egyszerűségét; de van
ezen az ó-román korba tartozó pillérek közt
mégis két pár, mely fejlettebb korból származik.

Hetvennyolczadik ábránk előtűnteti e
nagy tágfeszítést (Spannweite) jobbra a leg-

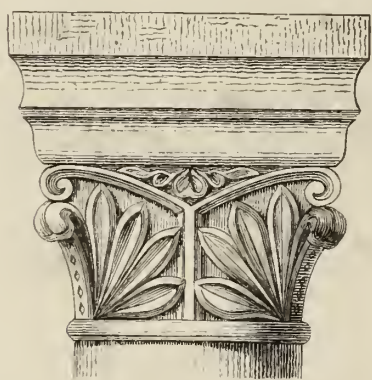

79. ábra.

egyszerűbb prismati-
cus pillér, balra a sok-
kal inkább fejlődött,
mely az orgona-kar-
zat alatt áll, s ehez ha-
sonló van a szentély
kezdetén is. Később
a pillér felső részét
bemélyíték, s az így

támadt gödörből vitték fel a boltozat gerin-
czeit: az egyszerűbb pillér vállkövén pedig ily
gerinczhordókat oroszlánfejekre rátettek.

A fejlettebb pillérek alaprajzát 79-dik
ábránkon láthatni, hol a középső kerek test-
ből, vagy tömör magból, négy féloszlop szö-
kik ki; ha a féloszlop közti egyenszőgek közt is-

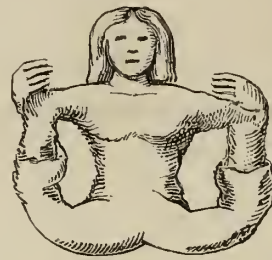

80. ábra.

mét kisebb osz-
lopkák volnának
elrendezve a di-
agonal boltge-
rinczek számá-
ra, a pillért tö-
kéletes román-
korunak mond-
hatnók, ugy a-
zonban a miénk
csak a fejlődés

közép fokán áll még, ámbar ismét néhány kapi-
taelje, mint a 80. sz. a. adott, már a késő ro-
mánkorba tartozik; sőt van Pécsen alakos ka-
pitael is, melyen emberi, négylábu alakot és a
byzantihoz hasonló sast is látunk, mi mindig
késő eredetre mutat; mivel az ugynevezett

„chapiteau historié“ leginkább a román styl-
nek a csúcsívesbe átmenő időben szokott elő-
fordulni. Ugyane korba tartoznék a 81. sz.
a. látható syrena is, mely a déli szentély-
lejárás előtti pil-
lérkapitael elle-
ni gyámkövet ké-
pezi, melyből a
falfelület melletti
gerinczhordó fel-
száll. A syrená-
nak a keresztyén
világban jelképes

81. ábra.

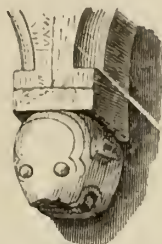
jelentése épen ugy, mint az antik világban
volt: az elcsábításé; azért a syrenák különö-
sen a kapuzatokon szoktak előfordulni, mint-
egy a közönséget a templom látogatásától el-
és a bűn pályájára csábítók. Azonban a pécsi
syrena a templomban áll. Hasonló haltestbe
végződő syrenák igen gyakran fordulnak elő
a középkori egyházi szobrászatban. Ime a kü-
lönböző korok styljének összevegyítése a pil-
lérben és gyámkövön: ó-szerű meredek pillér-
láb fölött vagy ószerű durva prismaticus,
vagy fejlettebb, kiszökő oszloppattal ellátott
pillér vagy egyszerű ódon vállkövel, vagy
aféle oszlopnak átmeneti koru alakos kapitael-
lel és megfelelő hasonló gyámkövel.

Harmadik (réz) táblánk a pécsi székes-
egyháznak szentélyét adja kívülről, minő az
eredeti állapotában volt, mire a maradvá-
nyokból rá lehet ismerni, bár jelenleg roppant
nagy ablakok vannak törve a főapsisba. Leg-
alól látjuk az altemplomnak kis ablakait és a
kettős talapzatot, melynek felsőjét attizáló láb
párkányzatként koronázza. Következik a fő-
apsisnak elég szűk és alacsony félkörívű há-
rom ablaka és az apsidiolok még kisebb ablaka.
Egyike sincsen még, minőt ezt a fejlett román
stylű e nemű ablakain látjuk, béllet-oszloppal
keretelve, sőt a falat osztályokra tagozó felső
oszlopok is hiányoznak. Ellenben a dísznek
egész gazdagsága fel van vive a tető alatti

korona-párkányzatra; mert itt nemcsak hogy a felső íves fries igen sűrű, hanem minden félkör alján, vagy szárán alakos vagy legalább ezifra gyámkö jelenik meg.

82. ábra.

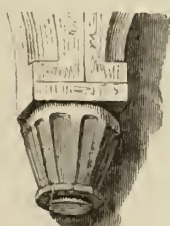
83. ábra.

Az itt másolt öt gyámkönek hárma phantasticus állatfejet mutat, melynek ketteje határos lombdiszszel, egyszerűbb a S2. számú, a S5. számú canelirozott.

Hajdan, mint ezt épen e megmaradt gyámkövek mutatják, az apsis és apsiolok alacsonyabbak voltak a főhajónál és a két mellékajónál; csak későbbi módosítás vitte fel azokat a mögöttük levő részek magossáig, főképen pedig azért, hogy itt roppant

84. ábra.

85. ábra.

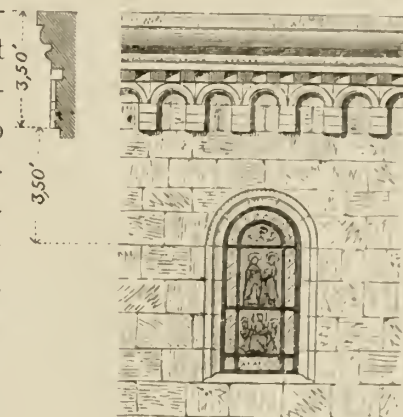
86. ábra.

nagy ablakokat nyerhessenek. A félkörű három építkezés hátán álló fal tehát, mint az iáblánkon megjelenik, csak rajzban megkísérlett stílszerű restauratiót mutat.

E középtest mellett jelenik meg a keletnek eső két torony, tömörségében elég egyszerű, de díszes a félköríves- és fűrész-fries-féle, az emeleteket elválasztó párkányzat, valamint a magasban minden oldalon áttört két kettős ablak, gömbszelvényes fejű oszlopaival. Igaz, az ablak valamennyie újabb restauratióból származik, azonban meg vannak még az eredeti oszlopkák töredékei, melyek bizonyítják, hogy az új építész magát hűn tartotta régi mintájá-

hoz. A négy torony, valamint kiszökésével, keskeny alsó és tág felső ablakaival az erősítés szellemében van tervezve; ámbár a templom építése korábban már alig volt szükség erősített templomra, de másrészt meg kell gondolnunk, hogy ezen egyház Pécsnek hajdani akropolisában, várában áll, és erősítésének mintegy collarimát képezi, miért is a tornyok most hiányzó felső részét eredetileg falrovtakkal kiegészítettnek kell feltennünk; talán volt fasikátora és magasra emelkedő fasisakja is.

Középhajóink az apsis fölött emelkedő falainak két ablakát azon ablakok mintájára restauráltam, melyek nyomát még ma is a mellékajó nyeregteteje fölött az azontulemelkedő középhajó falában vizsgálhatni; csak néhány látszik még, nagyrésze be van falazva. Ezen ablakok hihetőleg festett üvegtáblákkal

87. ábra

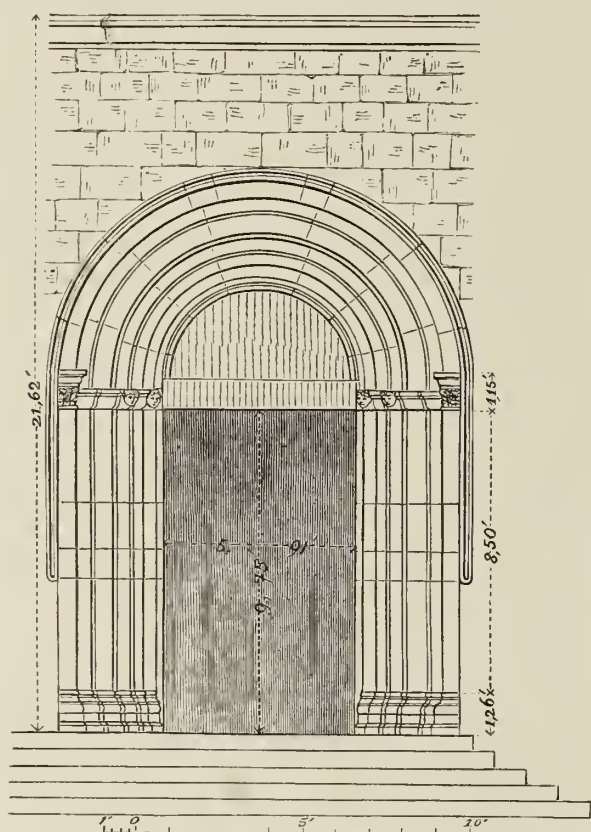
birtak; bélétek meglehetősen egyszerű. fölöttük korona-párkányzatként megjelenik a levágott szár félköríves, e fölött a fűrész-friesz és közvetlen a tető alatt a megfordított attizáló oszlopláb tagozata, mint azt 87. ábránk mutatja. A félköríves és a fűrész-friesz, bár számtalanszor előfordul román építményeken úgy, hogy azt sokáig e styl sajátosságának tartották, mégis sokkal régebb, mert azzal már is ó-keresztény templomokon találkoztunk, jelesen azon olaszországi épületeken, melyek téglából vannak építve: ezen anyagnak különösen a fűrész-friesz köszöni eredetét, midőn a téglának élökre való egyszerű állításából mintegy önkénynt következik.

A mellékajók eredeti hosszoldalát többé nem ismerjük; mert ezt a későbbenide épített

kápolnák egészen elfedték, de valószínű, hogy itt is, mint fent, minden osztály egyes, közepén álló félkörrel zárt ablakkal volt világítva, és hogy az alsó korona-párkányzat is hasonlított a felsőhöz. Alkalmasint, legalább déli hosszoldalán kapu is volt.

A nyugati homlokzat igen egyszerű.

A nyugati homlokzat ikestornyán kívül, még csak az egyes főkapu (SS. ábra)

88. ábra.

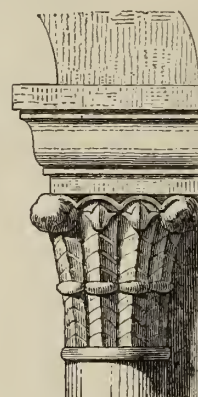
vonja magára figyelmünket. Művészi érdeme az, hogy béllete (das Gewände) nem a közönséges, szokásban levő egyenszárú háromszög, hanem a köbháromszög hypotenusáján van alkotva, szélessége tehát, vagyis elterjedése a szem előtt nagyobb, szélesebb, mint az egy-szárú háromszög hypotenusáján elrendezett bélleté; mert midőn ennek elterjedése, vagy szélessége csak is $\sqrt{2}$, ezé $\sqrt{3}$, vagyis a két-tőnek szélessége úgy áll egymáshoz, mint 1,4142 az 1,7320-hoz; mi más tekintetben is igen előnyös; mert a templomból kimenőknek

nagyobb tért enged az elterjedésre, szétválásra.

De ha kapuzatunk ezen előnyét elismerjük is, másrészt nem hallgathatjuk el azon körülményt sem, mely szerint nagysága nincsen arányban az egész homlokzatnak sem magasságához, sem szélességéhez. A román kapuzatok általános hibája ugyan, hogy ritkán vannak arányosítva a falnak, melybe törvék, terjedéséhez, rendesen ehez véve kicsinyek, kivált ha félkörzárásuk fölött hiányzik a külön csúcs; de ily nagy templomoknál, minő a pécsi, rendesen van három nyugati kapu, melynek egyike, magasabbja és nagyobbja a középhajóba, ketteje a két mellékhajóba vezet; míg egyházunkban, roppant szélességének daczára, mihez még a homlokzathoz tartozó egészen kiszökő ikestoronynak nyugati felületét is kell számítani, csak a középső kapu jelenik meg. Különben ezen kapu, korához képest, meglehetősen díszes; van minden oldalán két faloszlopa, és egy magasabb és erősebb sarkoszlop, melynek fejét S9. ábránk mutatja.

E kapitaelen észrevehető a csatlakozás a korinthiai oszlopfeő akanthus-leveleihez; azonban ez utánzást merevséggel kell vádolnunk; a leveleknek nincsen meg az antik levelek hajlékonysága, sem díszes alakzása és elosztása és a vállkő is egészben nehézkés; de másrészt ezen merevség összhangzatban van a román styl általános tömörségével. A szobrászat csak lassan fejlődik a középkorban, és soha sem éri el az antiknak könnyűdedségét, idombáját.

Feltűnő, hogy a pécsi vidék jeles építészeti kőanyagban ismert gazdagsága daczára is, ily kiváló épületrésznel, mint a főkapuzat, nem alkalmaztak nagyobb mérvű duczkot, és hogy még az oszlopköveket is négy darabból rakták össze.

S9. ábra.

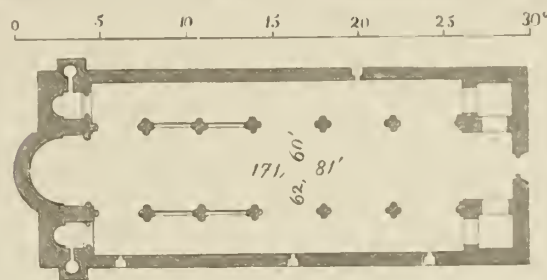
A pécsi székes-egyház közvetlen anyjának a gurki domot (Kárinthiában.) kell tekintennünk, de nem úgy, mintha más egyenmő épület a tervezésre nem lett volna befolyással, jelesen nem zárhatjuk ki az altemplom oszloppaira nézve sem a velencei sz. Márk-féle, sem a dijoni sz. Benigne-féle altemplom oszloppainak hatását; de nem zárhatjuk ki más franczia templomok befolyását a pécsi főkapuzatra sem. Ezen egyház fölötté nevezetes, mint hazánk legnagyobb, legrégibb és legépebb román stílusú épülete; azért fölötté kívánatos volna annak stíluszerű restauratioja, jelesen új beboltozása; mert a jelenlegi meg nem felelő pillérek gyöngesége okozza, hogy a bolt mindinkább szétfeszül, mit alúlról szabad szemmel is világosan észrevehetni. A boltnak helybentartására, hogy az el ne ferdítettessék, okvetlenül szükséges az ívtámak alkalmazása, minő a XII-dik század végéből és a XIII-dik első feléből származó, magasabb középhajóval ellátott templomoknál már rendesen előfordul. Csak Magyarországon nem láthatók az ívtámok, és e körülménynek tulajdoníthatjuk emlékeink kora rongálását. Pécsen a székes-egyháznak kellő restauratioja nem is járna nagy nehézséggel; mert tudva van, hogy maga az épület gazdag jövedelemmel van ellátva.

Az esztergami metropolis.

Sz. Adalbertnek ezen egyházát előbb Barkóczy 1763-ban, végképen pedig Rudnay primás 1823-ban lerontatta, és pedig alapzatáig, részben puskaporral, hogy a mostani kaszárnyaféle kanonoki lakokat helyébe építtesse. Nem látták ugyan abban, sok újabb restauratiók és hozzáadások miatt, már akkor sem az eredeti. 1188 és 1198¹⁾ közt épülni kezdett

¹⁾ Intra annum 1188, quo Bela III. Panoniens Ecclesiae Beati Adalberti tres partes tributi de foro Strigoniensi donaverat, et annum 1198, quo Emericus eandem donationem confirmaverat, eo quod pagina

román templomot, még kevésbbé pedig a sz. István korában emeltett; de egészben mégis a román stílus jellegét viselte magán, mint azt Máthés „Veteris arcis Strigoniensis monumentorum descriptio“ ezünn 1827-ben megjelent munkájában igen felületesen és futólag rajzolt képei tanúsítják. Negyedik táblája 3. ábra után az épület eredeti román alaptervét úgy lehet kiegészíteni, mint ezt 90. fametszetünk adja.

90. ábra.

E szerint az egyház szintén négy tornyos volt, a torony egyike sem szökött ki a hosszahajó falain. Számításom szerint a templom egysége vagyis középhajójának szélessége 31,3 bécsi lábat mért, egész szélessége két egységet = 62,6', hossza 5½ egységet = 172,15'. E templomot négy sarktornyával távlatilag ábrázolja Esztergom városának ama pecsétje is, melyet Pray egy 1330-ban kelt okmány pecsétje után közölt 1805-ben megjelent „Syntagma hist. de sigillis“ cz. munk. X. T. S. ábra. Igen nevezetes volt ezen egyháznak vörös-márványdíszkapuzata, az ugynevezett „porta speciosa“, melyet fennlevő maradványaiból összerakva másolatban közöl Máthés IX. tábláján. E kapuzat bélietén mindkétfelül állott öt oszlop, s ezek előtt egy-egy erősebb oszlop, az utóbbi, mint a zágrábi metropolisban, fekvő oroszlán hátán. A főkapu mellett volt két kisebb, melynek egy-egy oszlópa ember hátán emel-

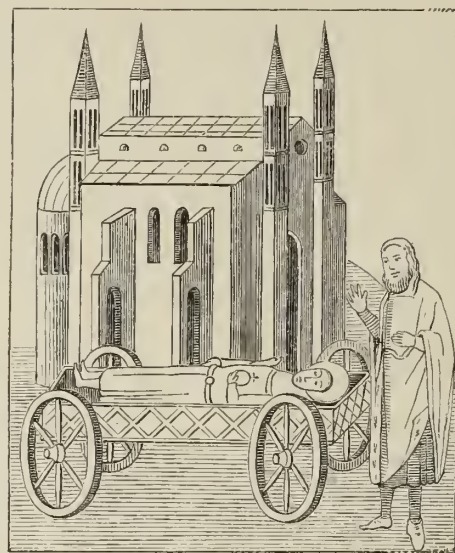
corroborationis Belae in conflagratione Ecclesiae Strigoniensis sit combusta: tristem subiit templum cathedrale vicissitudinem. Flammis absumentum reparavit Archiepiscopus Job, religionis propagandae ardentissimus, quin et variis inscriptionibus, in porta sic dicta speciosa splendidius effecit.

kedett. Az ajtó egyenes szemöldökén volt ábrázolva (dombor műben) Jób érsek, tartva templommintát, következő felirással: „Basilica. Deus propitius esto mihi peccatori. Job Archieps.“ Béla király felirata: „Rex Bela. Qui plasmasti me miserere mei. Castrum“ az utóbbi vonatkozólag az (esztergami) vár mellett levő képére. A fennmaradt helyet jelképes előadások töltötték be feliratukkal. Az ajtó fölötti mezőben, tympanumban, domborműben sz. Mária a gyermekkel, egyik oldalán király (sz. István) kardot tartó angyalal, másikon püspök és követője, végre mindkét oldalon egy-egy fa. Fölirat: „Suscipe virgo pia, mea regna regenda Maria“ — „Suscipio servanda tuis, si jura Sacrorum sumat Adalbertus sicut petis.“ „Anno virgo tuis jussis, ac exequar ut vis.“ A félkör legmagasabb ívtagján e felirat: „Mentem sanctam, spontaneam, honorem Deo, et Patriae liberationem.“ A vízszintes felső köszöb allján: „Porta patet, vitae sponsus vocat, introvenite.“ Az ajtó két oldalának béléten hat-hat alak, melyekre aláírások által profétákra, apostolokra és püspökökre lehetett ráismerni. Egészben tehát ezen kapuzat igen díszes lehetett, gazdag domborműben és szoborban és arányai is sokkal nagyobbak voltak, mint a pécsi főkapuéi, midőn ennek magassága csak 11. amazé többet, mint 22 bécsi lábat mért. Máthés még két mellékajtóról szól, de nem tudja, vajjon ezek nyitva voltak-e, vagy csakis a főkapunak oldaldíszéül szolgáltak. Rajzában ezen két oldalajtó arányai tulajogosságukkal nem felelnek meg a román-kor arányainak. VIII. tábláján három oszlopfőt látnunk, melyről nem tudjuk ugyan, vajjon sz. Adalbert székes-egyházából származnak-e, különben stylók e templom építkezési kora styljét világosan mutatja.

A nagyváradi székes-egyház.

A nagyváradi, szintén négy tornyos székes-egyháznak alaprajzát nem ismerjük

ugyan, sőt nem is tudjuk Nagyvárad melyik táján állott; de, hogy ezen templomnak is volt négy tornya, valamint a történeti adatokból, úgy az ezen egyházat ábrázoló régi képekből is kitűnik. Az előbbieket felhoztam id. munkám 95. l. Az utóbbiakra nézve itt van a bécsi képes krónikából vett mása. Hogy pedig a

91. ábra.

festész a nagyváradi templomot akarta ábrázolni, kitűnik azon legendából, mely szerint

92. ábra.

sz. László holt testét a kocsiba fogott ökrök, kocsis nélkül, csupa ösztön után, vitték el

Nagyváradra, hol a székes-egyház előtt megállottak; mert ez volt sz. Lászlónak sírtemploma. Itt még inkább román stílusú épületet látunk; míg a turnicsai (Vas m.) templom sz. László legendáját ábrázoló falképek egyikén az alakzatok részben román, részben már csúcsíves stílusúak. A csúcsíves stílus nevezetesen két kiépített tornyán és azok levélesokrain (Krabben) látszik. Igaz, hogy itt csak három torony van rajzolva, azonban a negyediket, mint a még ki nem épített harmadik párját kell tekintenünk, habár az egész templom állása világosan el van csavarva. Tehát a nagyváradi is, négy tornyával, a székes-fejérvári négy tornyos templomnak mintájára épült.

Az egri régi székes-egyház.

Erről Ipolyi írt, és leírását kiadta 1865-ben. Állott itt is sz. István korában, alkalmasint kis szükségleti egyház, melyet a XIII. század beálltakor átépítettek, és ezt is megújították a XV. század vége felé. Ezen utolsó templomnak némely romjai még láthatók az egri várban, keleti része ki van ásva; de nem ismerjük a még földdel födött nyugatit. Azonban, mint ezt Ipolyi által adott régi rajzai bizonyítják, a XV. századi újítás csak keleten működött, és a nyugati részre nem terjedt; mert Braun Hogenberg 1617. megjelent rajza két darva négyszögű tornyot mutat, melynek szűk félkörrel zárt ablakai és félköríves friespárkányzata az ó-román stílus korába tartoznak. E rajz szerint (l. Ipolyi id. munk. I. tábláját) az ikertorony a mellékhajókon kiszökött. Egy, ugyanezen táblán levő későbbi rajz még a főkaput és a mellékhajó félkörben zárt ablakait is mutatja, sőt az ablakok közt támak is láthatók, melyekről nem tudjuk, vajjon ezek nem a XV. század újításának köszönhetőek-e? Bartakovics érsek alatt ásatások történtek, hanem csak a templom keleti részén; fölötte kíváncsi volna azokat nyugat felé folytatni;

lehető, hogy itt is akadnánk, mint akadtunk Kalocsán, a sz. István korabeli kisebb templom alapzatára. Mindenesetre tisztába jönnénk az egyház román stílusú részére, és annak összekötésére a legutolsó csúcsíves részszel.

A győri székes-egyház.

Erről írt Ipolyi a „Religio“ című folyóirat 1860. évf. 1. félév 41. 45. és 46. számában, és Römer a „Győri füzetek“ I. köt. 272—277. l. Mindkét szerző román korúnak mondja a két mellékhajónak félkörű apsisát (apsidiolét), a hajdani nyugati torony melletti lépcsőházát, és alkalmasint a főfalakat is (kivéve a polygon zárású szentélyét); sőt a padláson emelkedő falak bizonyítják, hogy a román templom a mostaninál magasabban fekvő boltozattal bírt. Meglehet, hogy a templom pilléreinek belseje, magva, szintén még a román templomból maradt fenn, és hogy ezt későbbben kő, téglák és vakolat mintegy köpenyével csak körülvették. Itt tüzetes vizsgálat szükséges. A legrégebbi sz. István korában emelt templomnak semmi nyomát nem ismerjük Győrött.

A kalocsai metropolis a XIII. században.

Ez már kifejlett román, sőt átmenet stílusú igen díszes templom: 18. fametszetünk adja a kalocsai metropolist, még pedig a XIII. századbeli építkezést, melynek alapzata nagy részén a mostani felépült, a legsötétebb színnel. Látjuk, hogy itt két, rendszeresen kifejlődött tő vagy pillér-tő-sor a hosszahajót három hajóra osztja, melyekhez északra és délre nevezetesen kiszököő kereszthajó csatlakozik. A két pillértő-sor a kereszthajóban oszlopsorrá (az oszlopoknak négyszögű talapzatát mutatja rajzunk) változván, egy benső szentélyt, sanctuariumot, fogja körül; ezt az ide folytatott két mellékhajó átkarolván, körutat, „charolle, Umgang“ képez, melyből ismét öt körívbe zárt kápolna szökik ki. Az elrendezés egészen

francia, és Franciaországban ily szentélyfőt „à chapelles rayonnantes“-nak nevezik, németül „Kapellenkranz“, mi sugárzó kápolnának mondjuk. Ezen elrendezés az átmeneti korban támadt, midőn t. i. a román, a köríves styl átment a csúcsívesbe, és ezen utóbbiban is a legtökéletesebb alapterv elrendezéseként megmaradt, leginkább Franciaországban.

E templom maga korábban hihetőleg Magyarország legpompásabbja volt; mert építészeti dísztagjai fehér márványból készültek, ilyenek voltak főképen kapitaeljei, míg az oszlopfő (legalább a feltakart déli kapuzaton) vörsmárvány anyagu; hozzá járul, hogy a templomnak köve zöldes trachyt volt, tehát e színek összegéből polychrom épület eredt, mely a magyar hármasszint mutatta.

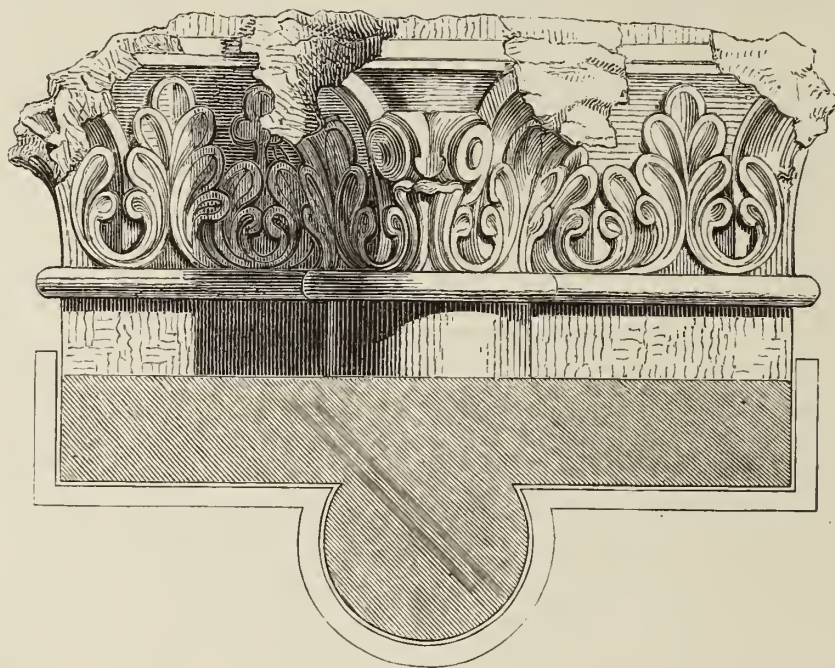
Igen rövidke történelmi adatból tudjuk, hogy a metropolis 1230-ban mindenesetre annyira kész volt, miszerint abban a zágrábi püspök és a rasechai templariusok közt felnerült vitát kiegyenlíthette a kalocsai érsek e templomban. Az építkezés tehát 1230 előtt esik, hihetőleg Ugrinus vagy Ugolinus alatt, ki az érseki széken 1219—1241-ig ült és a sajói csatában elesett.

Különböző időben a mostani templom környékén több szobrászati munkát találtak, melyeket már Kunst érsek (1852—1866) gyűjtött, úgy szintén a mostani kalocsai érsek Dr.

Haynald Lajos rendeletére és költségére 1869-ben tett ásatások alkalmával új tárgyak kerültek elő; mindezeket ma a m. n. muzeumban láthatni, hova az érsek munificentiája útján jutottak. E szobrászati munkák, valamint az általam vezetett ásatások alkalmával tett pontos méretek és kutatások eredménye ama rajzbani restauratio, melyet 18-dik ábránk mutat. A legnevezetesebb részletek másai

itt következnek.

Pilaszterfő, mely a sugárzó kápolnák egyike előtt találtatott 1869-ben, helye volt a két sugárzó kápolna közti falon, hordta a körut boltozatának gerinceit. A pilasterből $\frac{3}{4}$ testével oszlop szökik ki. Pilasterünk kapitaelje

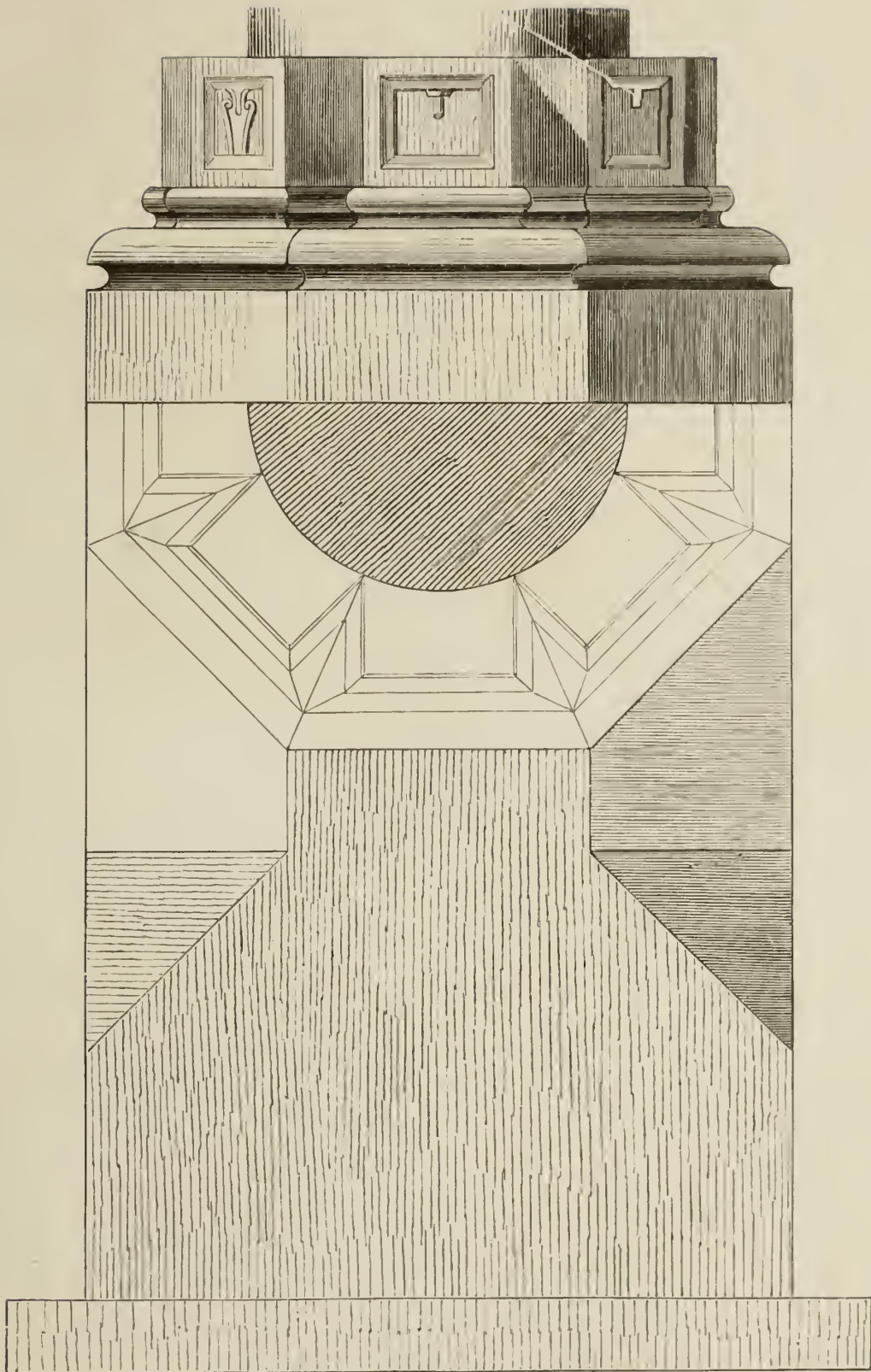

93. ábra.

az antik korinthiaiból eredt, melynek akanthus levelei durvábbak ugyan, hanem mégis tetssző román módra vannak átalakítva, stylizálva; az oszlopfőn a korinthiainál sokkal nagyobb csiga látható, mintha a kőfaragó előtt az ioniai csiga lebegett volna. Mindez, valamint az oszlopnak nagy kiszökése is francia iskolára mutat.

94. sz. ábránk előadja a belső szentélynek oszloptalapzatát és lábát, az oszlop kezdetét és ezen építészeti tagoknak alaptervét.

Mint ezt 18. ábra mutatja, ezen oszlop allja még megvan a mostani templom falai-ban; mert elhagyva a körut és a sugárzó kápolnák csak alapzatban meglevő részét, a régi belső szentélyen végezték a jelenlegi metropo-

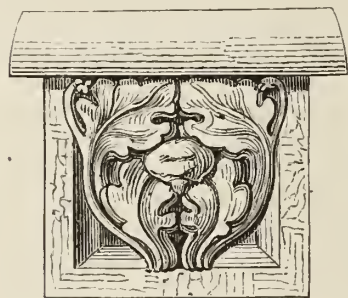
94. ábra.

list, midőn t. i. ama belső szentélynek oszlopallját a mostani sanctuariumba befalazták. Itt is minden a francia iskolát árulja el; ugy azon körülmény is, hogy oszlopokat alkalmaztak pil-

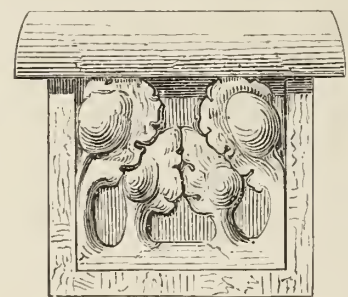
95. ábra.

lérek helyett, továbbá a lábnak egész alkotása, különösen pedig igen mély bevágásai, de főképen az oszlopnak feltűnő karcsúsága, midőn át-

96. ábra.

mérőjük csakis 14 hüvelyknyi, mely merészséget leginkább a francia iskolában találunk, és csakis az oszlopok csekély távolságából egymáshoz és

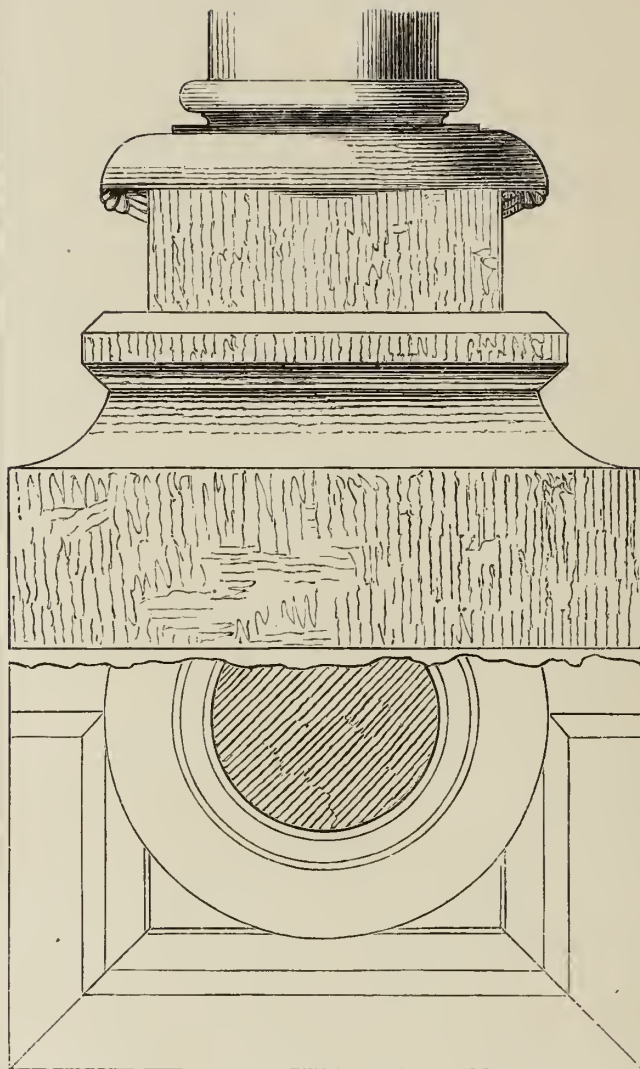

97. ábra.

anyaguk szilárdságából magyarázhatjuk. Különösen feltűnő az oszlop lába és teste közti alakzás, midőn az átmenetet, egészen eredeti módon, nyolcz köböcskével eszközölték, mindegyik homlokán más-más díszítés fordul elő: ime a köböcskék három díszesebb példányai:

Ezek is n. muzeumunkban láthatók.

Az előbbinél még karcsubb oszlopot mutat 98.

98. ábra.

Ezen darab ugy tetszik, a főhajót a mellékesektől elválasztó pillértőnek maradványa, itt ismét új alakzással találkozunk, sőt még a francia iskolát is közelebből meghatározhatjuk; midőn tudjuk, hogy a burgundi iskola sokáig megtartotta az antik oszloprendnek canelirozását, mely itt legalább a kapitaelnek párhuzamos kivájásain látható.

Bertalan, ki építkezésünkkel egykorulag

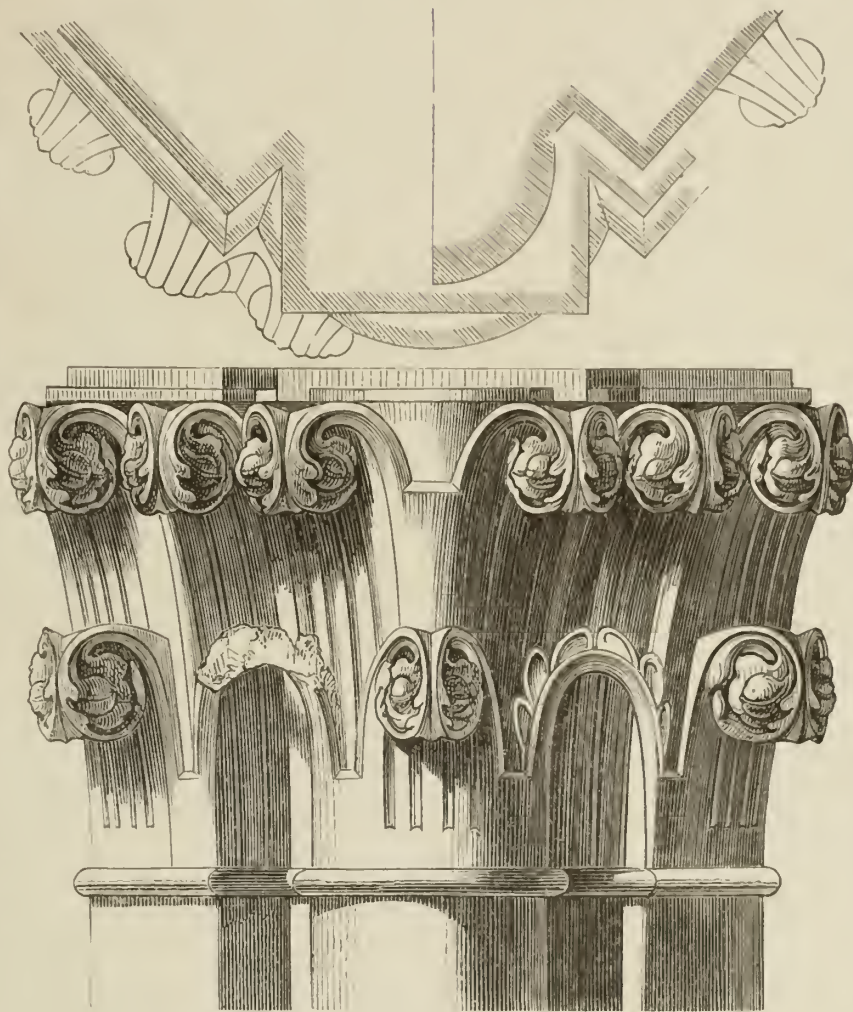
99. ábra.

ült a pécsi püspöki széken, és kinek köszönhetjük a franczia szobrászok által készített pécsi domborműveket, valószínűleg befolyással volt a kalocsai metropolis építésére; az ő ajánlatára jöhetett ide Burgundiából Márton építész, kinek sírköve a mostani templom szentélyének külsején be van falazva. (101. ábra.)

A mostani templom nyugati homlokzata előtt találtuk az itt adott kiszökő oszlopot, mely részét tette a főkapuzat béléletének. Levelei nem emlékeztetnek az antik korinthisai akanthusra, hanem már egészen eredetiek; mintául a vidék növényeinek levelei vannak véve, hanem úgy átalakítva, hogy a kő tömörségének és a simulásnak a kapitael kasához, mely itt inkább egyszerű henger, megfeleljenek. A bimbók nagy kiszökését e kapitael közösen bírja a 100. fametszeten adottéi-

val, csak hogy itt úgy szólván az áthidalás tömörebb, s ezért a kapitael is épebb állapotban ránk maradt.

103. ábr. látjuk a déli homlokzat kapuzatának maradványait. A XIII. század temploma mélyebben feküdt a mostaninál, mert azóta Kalocsának fölepe emelkedett; ezen fölep alatt találtuk tehát az ide rajzolt maradványt, melyre a jelenlegi déli hosszfalat emelték. A fentebb említett három színű polychromiát biztosan itt láttuk az oszloplábak fehér márványán,

100. ábra.

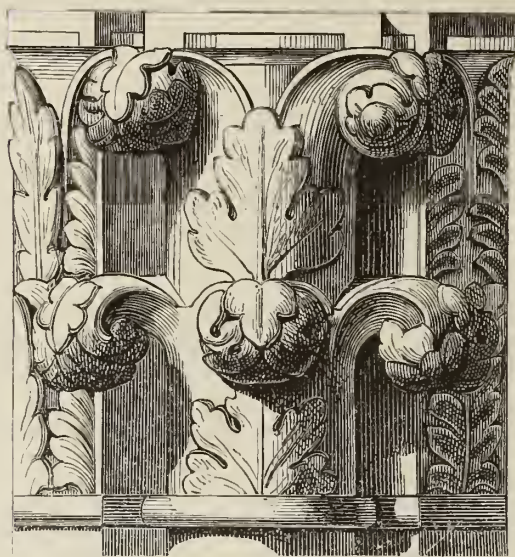
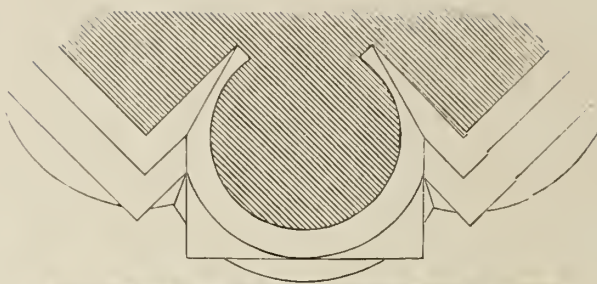
MARTINVS
RAVΘGV
LAPICIA
LAETHIC

101. ábra.

tövének vörös márványán és a falnak zöld trachytjén; több, nagy vörös-márványtáblán emelkedik az egész kapuzat.

Még Kunst érsek idejéből származik a 104. és 105. ábrák gyámköve, mely az egyedüli, melyen emberi alak fordul elő. A köpezős alakok elég dróván vannak faragva, de mégis érde-

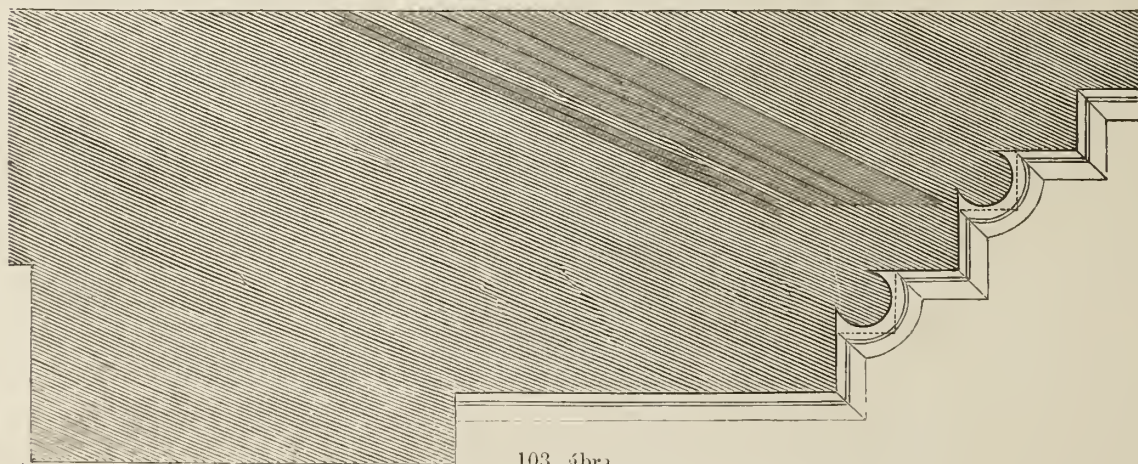
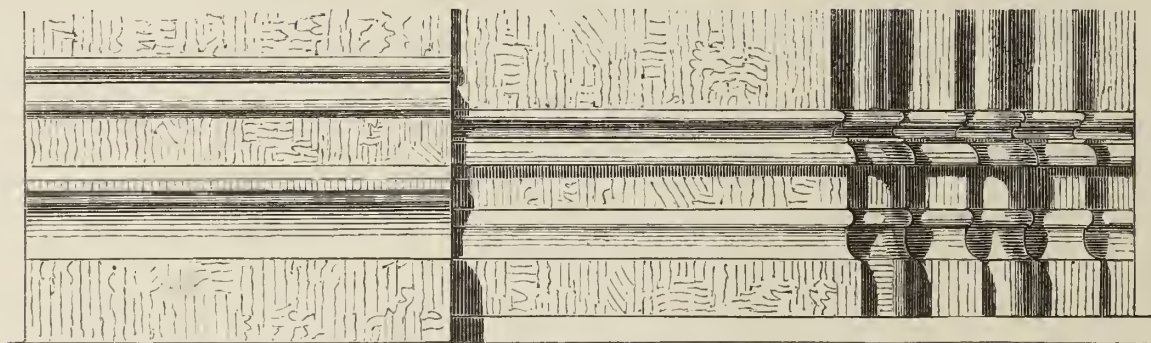
kesek amnyiban, meny-
nyiben kettején talán
akkori nemzeti viselet
találunk, mely bő,
az ember dereka körül
megkötött köntösből
áll, melynek nincsen le-
hajtható gallérja. Ám-
bár az alak ül, mégis
ugy tetszik, mintha kön-
töse legalább térdén a-
lul ért volna; feltűnő a
kötény alakú lefüggő
posztó, vagy más szövet
darab, mely fölött az
övről lefüggő pénzes
zacskó(?) is látszik. Csak
az egyik alakon jelenik
meg szakál és bajusz. A
ruházat nem üt el na-
gyon attól, melyet a kis-
bényi templom egyik

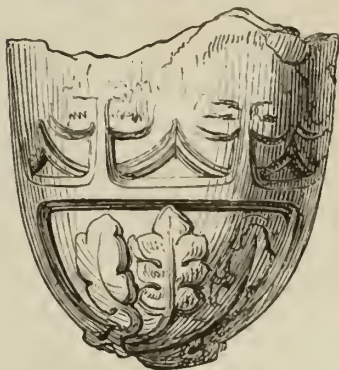
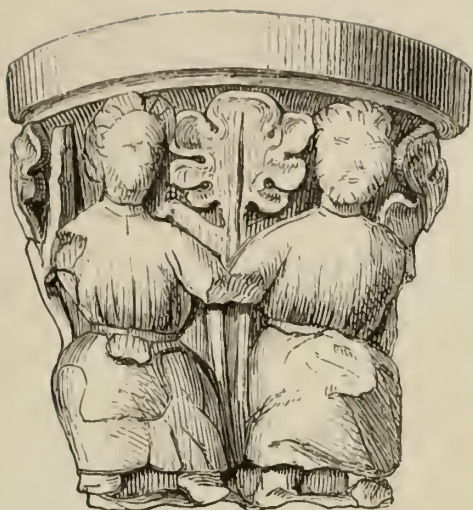
102 ábra.

kapitaeljének két vadá-
sza visel; mindkét mű
igen hasonló koru, de
mindkettőnek felfogása
és előadása elüt a pécsi,
szintén egykoru dom-
borművekeitől.

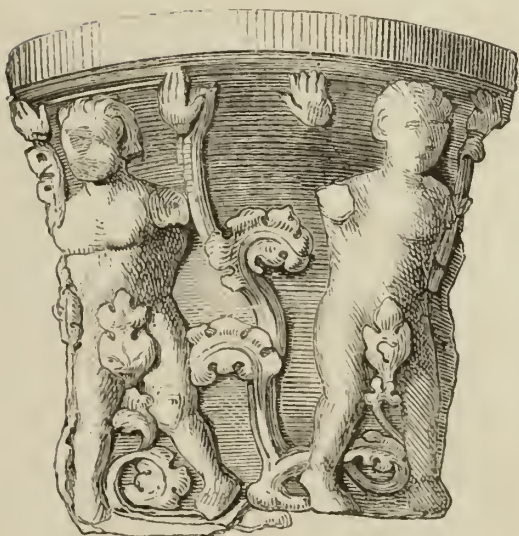
A 105. ábr. látható
két meztelen alak, az
antik atlantok módjá-
ra, magasra emelt kéz-
zel támasztja a fejk
fölötti építészeti része-
ket; itt a boltnak kez-
detét mint gyámkő.
Különösen stylisálva
jelenik meg a köztük
levő, ritka lombbal el-
látott élőfa; ehez ha-
sonlót szintén egykoru
franczia műveken talá-
lunk.

103. ábra.

104. ábra.

105. ábra.

A gyula-fehérvári székes-egyház.

A gyula-fehérvári székes-egyházat röviden említi Storno Ferencz erdélyi ut-

járol tett ama jelentésében, melyet az „Arch. Értesítő II. köt. I. s k. I. közlött. Ugyanezen évben, azaz 1870-ben körutat tett Erdélyben b. Schulz Ferencz is, melyről szintén van rövid jelentés az „Arch. Értesítő“ II. köt. 141. s k. I. E jelentésben is csak kevés sor vonatkozik a gyula-fehérvári székesegyházra, melynek stíljére és alaprajzára nézve Schulz kiemeli, hogy ez, kivált a templom belsejében oly tiszta, oly okszerű, részletei oly művészileg szépek, hogy külföldön¹⁾ is kevés jobb románkori épületet találunk.

Tüzetesebben, hanem még sem annyira, mennyire e kitűnő épület megérdemli, leírta Müller Frigyes a „Jahrbuch d. k. k. Central-Commission“ stb. III. köt. 149. s k. I. ily cím alatt: „Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen“; három kömötszetü tábla és 14 fametszet¹⁾ hozzáadásával. Müller is tökéletesen elismeri az épület nagy fontosságát és kitűnő helyét a magyarországi emlékek közt.

Müller az építkezésre vonatkozó két okmányt közöl; az egyik, mely 1287. kelt, a templom falainak magasabbra emeléséről szól, a második, 1291-ben kelt, betetőzéséről. Az emelés és az új födél szükségessé vált, miután a vizaknai Alardus fia a székesegyházat 1277-ben kirabolták és felgyújtották. Az első okmány egyszersmind bizonyítja, hogy a templom már 1287. előtt létezett, ámbár eredeti minőségére ezen okmányból nem ismerhetni. Azonban az alaptervnek ritka szabályossága alig engedi a kőtemplom keletkezését korábbra tenni, mint a XIII-dik század derekára, alkalmasint a tatárjárásra közvetlen következő évekbe; mi annál valóbbszínűvé válik, ha a gyula-fehérvári székesegyház építészeti díszzeit összehasonlítjuk a jáki templom igen analog díszzeivel, tudván, hogy az ntóbbi 1256-ban szenteltetett fel.

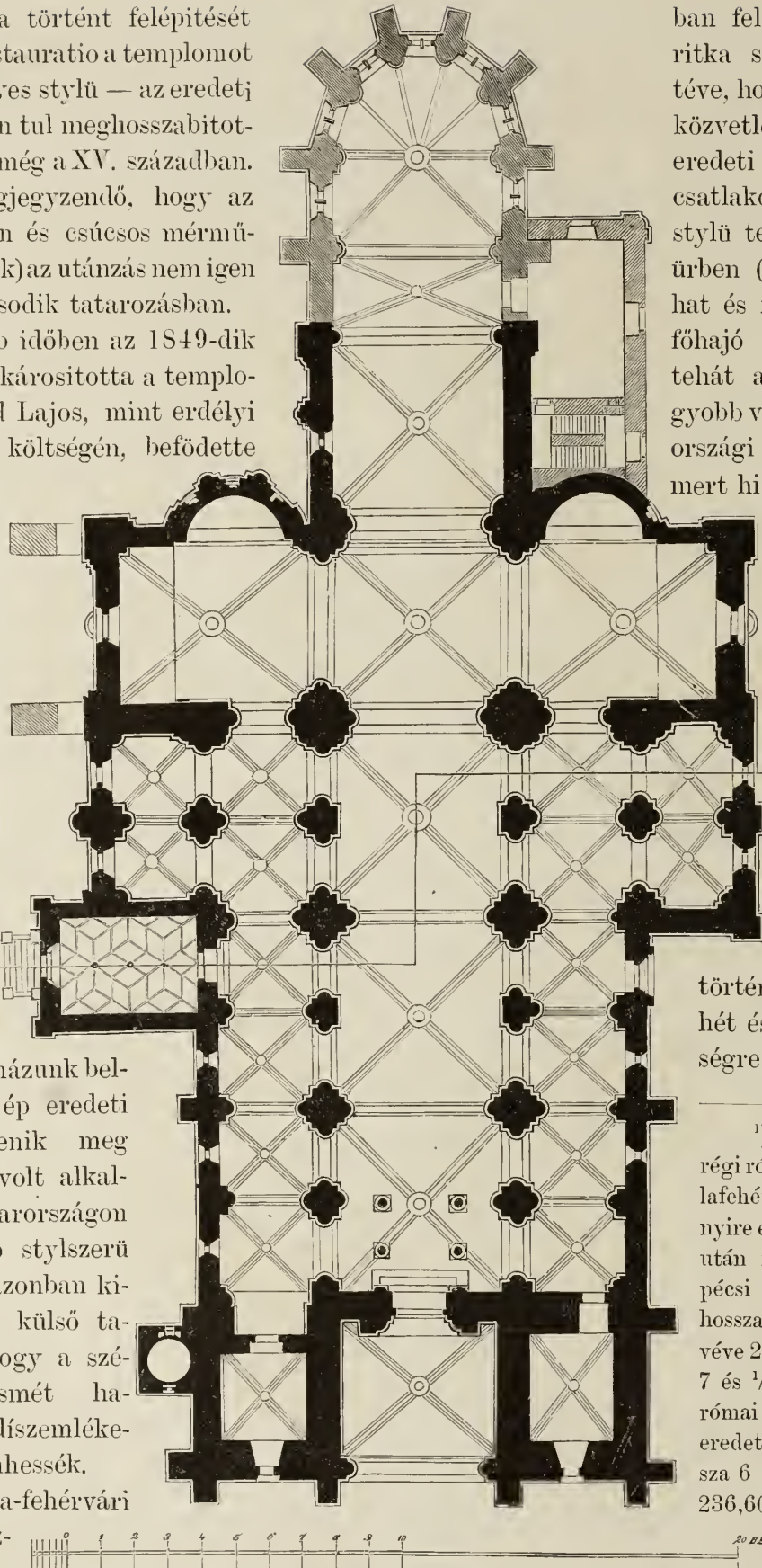
Említi továbbá Müller a gyula-fehérvári egyháznak a XIII-dik század után történt több rendbeli restauratióját, és a mostani szentélynek 1755-ben, az újabb, hanem mégis a régibb csúcsíves szent-

¹⁾ A bécsi bizottság szíveségéből megnyervén a 14 faduez clichéit, ezeket adom, valamint az alaptervet is.

tély mintájára történt felépítését. Egy régibb restauratio a templomot — már csúcsíves stylű — az eredeti félkörű apsison túl meghosszabbította, hihetőleg még a XV. században. Azonban megjegyzendő, hogy az ablak bélélein és csúcsos mérművén (Maasswerk) az utánzás nem igen sikerült a második tatarozásban.

Legújabb időben az 1849-dik ostrom ismét károsította a templomot: Haynald Lajos, mint erdélyi püspök saját költségén, befödette a templomot, és bel-sejét hely-reállította, megtisztította a sok meszelési rétegtől, kiegészítette a hiányzó részeket az épen maradt részek útmutatása szerint, s így egyházunk bel-seje egészen ép eredeti színében jelenik meg előttünk. Ez volt alkalmasint Magyarországon az első újabb stylszerű restauratio; azonban kíváncsok még külső tatarozása is, hogy a székesegyház ismét hazánk egyik díszemlékeként megjelenhessék.

A gyula-fehérvári székes-egyház-

ban feltűnő az alapterv ritka szabályossága. Feltéve, hogy az eredeti apsis közvetlenül a megmaradt-eredeti hosszszentélyhez csatlakozott, az átmeneti stylű templomnak hossza ürben (im Lichten) éppen hat és fél egységet, azaz főhajó szélességet mért, tehát aránylag a legnagyobb volt ismert magyarországi kortársai közt; mert hiszen a pécsi templomnak hossza csakis öt és félegységre terjed, s ez is csak meghosszabbítása után; midőn pedig a gyulafehérvári szentélyt csúcsíves stylben meghosszabbították, ez egész egységgel történvén, hossza éppen hét és fél főhajó-szélességre növekedett. ¹⁾ A

¹⁾ A pécsi egység 40 régi római lábat mér, a gyulafehérvári $36\frac{2}{5}$ (a mennyire ezt kismérvű rajzaink után meghatározhatni); a pécsi templomnak egész hossza 5 és $\frac{1}{2}$ egységre véve 220, a gyulafehérvárié 7 és $\frac{1}{2}$ egységre véve 273 római láb, vagy pedig az eredeti templomnak hossza 6 és $\frac{1}{2}$ egységet véve 236,60'; így is nagyobb $20\frac{1}{2}$ MÉR volt a pécsi, már

valamivel régibb kalocsai metropolissal a gyula-fehérvári székes-egyház közösen bírja a nálunk ritkább kereszthajót, még pedig igen nagyot; mindőn szélessége, éjszokról délre, űrben többet mér három egységnél, hossza pedig, keletről nyugatra, többet két egységnél. A hosszahajó két nagyobb, egy-egy egységet mérő osztályra van osztva, hanem úgy, hogy kö-

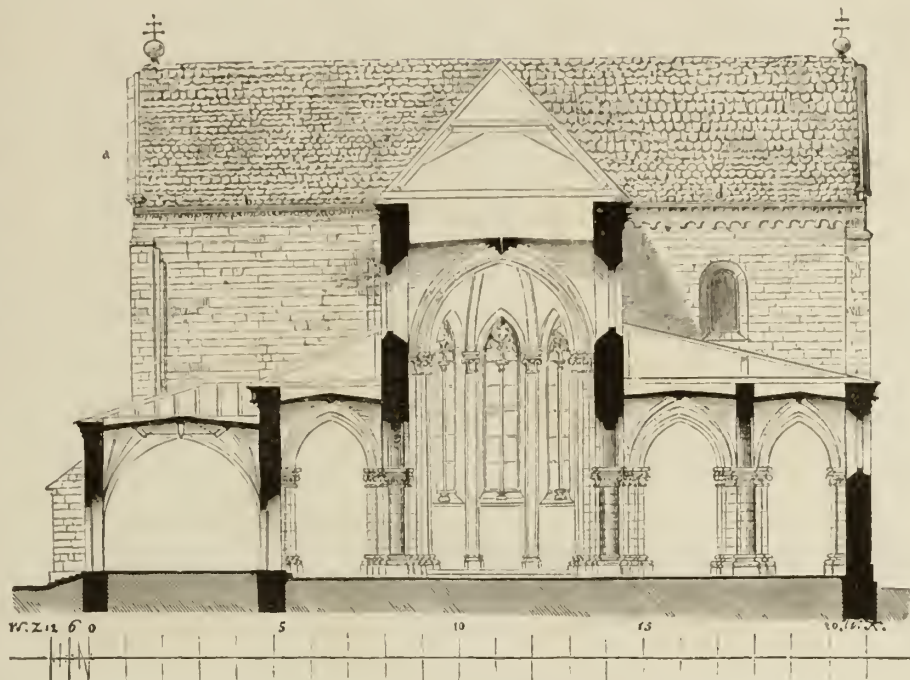
zepén kisebb pillér áll, melynek segítségével a két mellékahajóban négy-négy, a középhajó kettejének megfelelő osztályt lehetett elrendezni. Ekképen elérhető volt, hogy bár a főhajó osztálya még egyszer oly nagy volt, mint a mellékahajóé, mégis mindkettőt a legegyszerűbb és legcélszerűbb négyeges keresztbolttal lehetett befűdni. Az éjszaki torony szintén négyeket képez, de a déli, a kiépített,

hosszukás, egyik sem szökik ki a hosszahajó hosszfalán. Igen rendszeres végre a pillértő alakzása, valamint a nagyobbé, úgy a kisebbé

is; amannak négy oldalán egyenmérvűleg szökik ki féloszlopa, míg emennek csak három féloszlopa van; mert a templom tengelye felé nincsen a nagyobb középhajóban gerincz, melyet hordania kellene.

A kereszthajó töve rop-

pant nagy; mivel ez hajdan, a négyzet fölött, kúpot hordott, melynek maradványai még ma is láthatók a padláson.

107. ábra.

108. ábra.

107. ábra mutatja templomunk kereszt-szelvényét az alaptervnek *A B* vonalain. Itt mindenekelőtt feltűnő a csúcsívnek vegyítése a körívvel. Nem szólunk a közepén megjelenő későbbi szentélyről, hosszúra nyújtott csúcsíves ablakaival; mert ez már a későbben

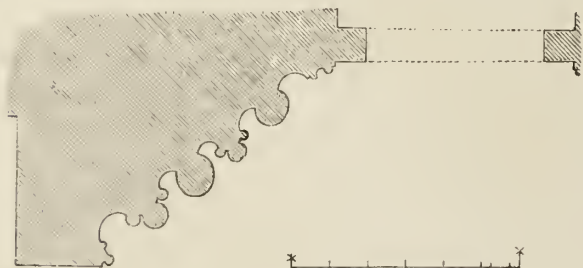
meghosszabbított székes-egyháznál (l. a pécsi mérékre nézve „Grabungen des Erzb. v. Kalocsa” 101 s k. l.). A középkorban az építésszek a római lábat használták.

fejtegetendő stylnek szüleménye; de szólunk az északi mellékahajó és a kereszthajó csúcsíveiről, melyek ellentétben állanak a néző jobbán

látható kereszthajó félkörű ablakával és az afölötti félköríves- és fűrész-friessel. A két stylnek vegyítése épen az, mi az átmeneti kort jellemzi és templomunk keletkezési korát a XIII. század inkább második, semmint első felébe helyezi. Azonban ezen megjegyzés csak Europa keleti részére, különösen hazánkra nézve áll; mert a XIII-dik század első felében Franciaországban már is tökéletes csúcsíves styllel éltek, Németország nyugati részén pedig a legrégibb csúcsíves templom, az 1225-ből származó trieri b. asszony temploma. A néző balján megjelenő

szentélyére még sokkal későbbi előcsarnok épen már a renaissance stylt mutatja.

108. ábránk távlati rajzban egy pillérnek

111. ábra.

kapitael-részét mutatja, a nagyobb féloszlopnak kapitaelje össze van kötve díszai által a

kisebb pilaster fejével. Itt nyakával mintegy összefüzdött két madarat látunk, mely emlékeztet

hasonló, két hatyutyut ábrázoló székes-fehérvári domborműre (1.32. ábra). A gyula-fehérvári sokkal finomabb munka lévén, tanuskodik a szobrászatnak jelentékeny haladása mellett; de igen finom nem csak a madár, hanem a körülötte fonódó vinyige, sőt az egész kapitaelnek silhouettje is sokkal tetszőbb, mondhatnók kecsesebb a székes-fehérvárinál.

Finom a 109.

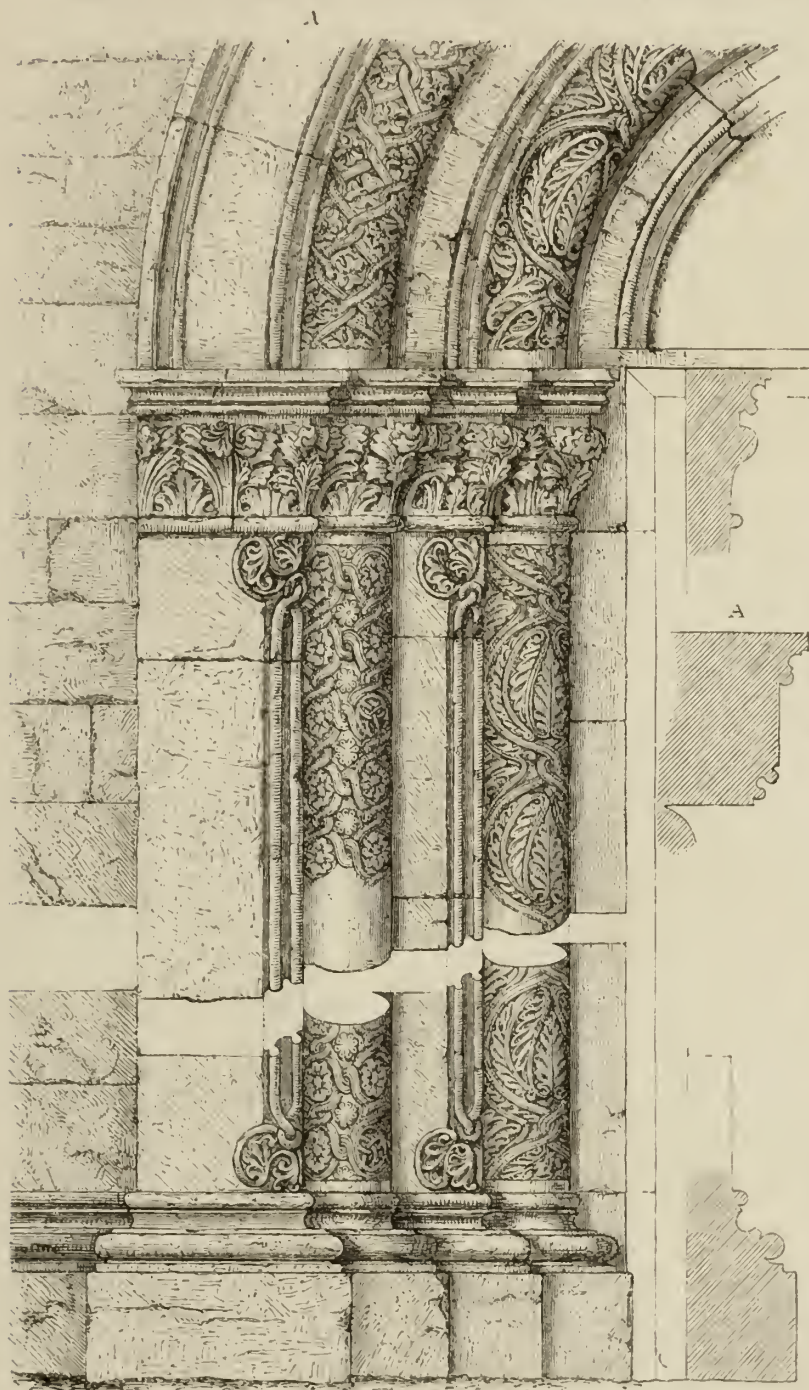
109. ábra.

sz. alatti gyámköfejenek silhouettje is; kasa, mint a korinthisi kas homorú, kecses hajlásu. Látjuk ezen ábrán a pillér lábát is, mely régibb alakzást mutat, mintha hosszabb időszak létezett volna a pillérek alsó és felső részének befejezése közt. E pillér lábának kivált nehézsége feltűnő, ha azt az egynevű kalocsai tagokhoz hasonlítjuk; más részt az ezen össze-

hasonlítás előadja a két különböző iskolát is: a németet Gyula-fehérvárott, a francziát Kalocsán.

Ismét finomnak kell mondanunk a 110.

nek; mert hengerei még félkörűek, és a középső körte sem oly karesu, mint később lenni szokott, de mégis már megvan orra (die Nase), mely rendesen előfordul a csúcsíves

115. ábra.

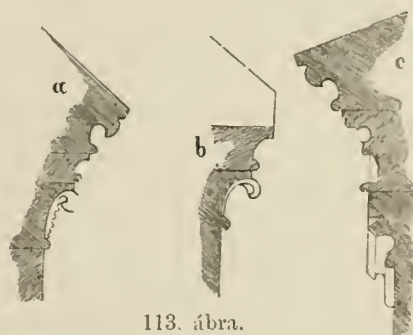
ábránk gyámkövének kőmivesi és szobrászati munkáját. A gerinczek szelvénye még nem fel-lel meg tökéletesen a csúcsíves styl gerinczé-

114. ábra.

112. ábra.

stylben és a horonyok is mélyebbek, mintsem a román stylben. A vállkő még emlékeztet a megfordított attizáló lábra. Kapitaelünk rózsáin némi merevséget eláruló stylisatiót látunk, melynek ellené-

113. ábra.

ben a szabatos kivített dicsérnünk kell; de sokkal nagyobb dicséret illeti a legalsó helyen alkalmazott leveleket, melyekben a természetes merevség is könnyűded mozgalommal le van győzve.

111. ábránk adja az éjszaki kapu bélétnének alaptervét, melyet nem igen dicsérhetünk, mert abban nem találjuk helyesen ellensúlyozva a domborn és homoru tagokat. 112. sz. alatti talapzata (Sockel)

igen dús tagozatu, itt az attizáló láb, felül egészen átdolgozva, alól még némileg régibb román alakzásában jelenik meg. Ily fölötte dús tagokkal ellátott talappárkányzat jellemzi a késő román és átmeneti stylt; a gyula-fehérvárit látva, emlékezünk hasonló dús tagozatra, mely a budavári patriarchialis tornyon előfordul.

113. ábrákon látjuk a templom főpárkányzatainak szelvényeit, melyekről szintén elmondhatni, hogy az átmeneti kornak szerfölötti tagbő-

ségében részesülnek, mindazáltal a diszességet azoktól nem lehet eltagadni, a)-ban és b)-ben a horony lombozatot vesz fel, minőt, oly gyakran látunk a francia horonyokban, ritkábban a németországiakban. Jellemzetes c)-nek legfelső helyén előforduló madár csőre is, melyet az antik párkányzattól átvettek szintén a francia iskolában. A fűrész- és félköríves fries a román építészet általános jellege, melyet e

stylben már igen korán találunk alkalmazva. 114. ábránk a templomnak egyszerűbb koronapárkányzatát ábrázolja, melyben az uralkodó tagok épszögűek.

Különös dicséretre méltó a déli kapu, mely a késő román styl remekművei közé

sorozandó. Itt a dusan diszített tagokat az egyszerűkkel oly izléssel látjuk felváltva, hogy az összes valóságos aesthetikai hatást idéz elő a nézőben. Itt az ékesítések könnyűded folyékonyságának és egymásba fűzésének netovábbjával találkozunk az osz-

lopok tövében, és az azoknak megfelelő ívetet henger-tagjaiban. Épen oly kitűnő a kapitael kecses lombozatának fölötte szabatos kidolgozása is, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy nálunk a kőfaragói

és szobrászati munkát a középkorban rendszeren elhanyagolták, és hogy az ebbeli ügyesség hazánkban igen ritkán mutatkozik.

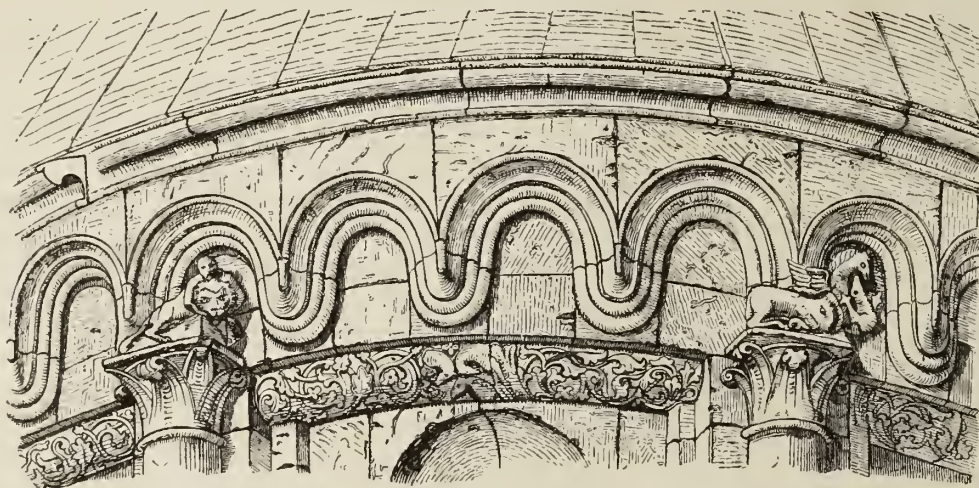
E kapu félkörű mezején, tympanumában, jelenik meg Krisztus áldva és egyszersmind tanítva két apostol társaságában, a jobbján állóban szakálla és kora miatt, Péterre, a másikon, fiatalságát tekintve, Jánosra ráismerünk. A felfogás a komoly méltóságot jól tünteti ki, és a ru-

ha redőzetét is elég természetesnek mondhatjuk.

Állat- és emberi alak elég bőven jelenik meg az apsiolok külsején, mint ezt a 117. számú, az északi mellékhajó záradékát másoló ábrákon látjuk. Az egyik oszlop fölött Sám-

116. ábra.

117. ábra.

son fojtja meg az oroszlánt, a másikon griff kűszködik más phantastikus állattal.

Az északi kereszthajó falában több dombormű van befalazva. 118. ábra ezek közül két alakot ad, melynek egyikében, jobbjában tartott kulcsa után, Péter apostolra ráismernünk, a másodikat a kezében tartott könyv után szintén apostolnak vehetnők, haesak a fején látható, az apostoloknál nem szokásos sapka őt nem inkább prophetaként tüntetné fel.

Valamint a templom külsején, ugy belsejében is találunk régibb domborműveket berakva az újabb épület falaiba. Van nevezetesen az

118. ábra.

1755-ban emelt szentélyben, régibb helyről átvive, két sz. Mihály arkangyal a sárkánynyal. Ezen ismétlés a székes-egyház címéből, mely sz. Mihályé, magyarázható. Ugy Kassán is, a régi sz. Mihály-kápolnában ezen arkangyal több ízben fordul elő; Kassán, mint sírkápolnához illik, mérlegelő bíróként; Gyula-Fehérvárott a sárkány alakban képviselt gonosznak legyőzőjeként. A gyula-fehérvári két dombormű egyaránt érdekes és becses. Alig tudok művészeti tekintetben ehhez hasonlót, egykorut hazánkban idézni; sőt mondhatom, hogy a két relief az első rangot megtartja a külföldi tisztán

román reliefek közt is. Érdekes volna azt a m. n. museum számára lemintázni.

A gyula-fehérvári székes-egyházban van három Hunyady és két Zápolya eltemetve; az előbbiekre emléke még a csúcsíves, a két utóbbié már a renaissance korába tartozik. A sok tekintetben megrongált emlék további károsítását el akarták kerülni ugyan, de hogyan? Midőn a sarkophagokat fa-lécjezettel (!) bekerítették. Nem érdemelné ily emlék a bekerítést bronze- vagy legalább is vas-rácsosozattal? Ezeknek is gypsmintáját várva-várjuk a n. museum gyűjteményei számára, mivel nem csak történelmi, hanem művészeti tekintetben is különös figyelmet érdemelnek.

Koller (Prolegom. in hist. ep. Quinquecl. 70. l.) a sz. István által alapított tíz első magyar püspökséget a következőknek tartja: I. Esztergam, II. Kalocsa, III. Veszprém, IV. Eger, V. Győr, VI. Csanád, VII. Vác, VIII. Nagy-Várad, IX. Erdély és X. Pécs.

E tíz püspökség jelen egyházai közül egyetlen egy sem vihető vissza sz. István korára; és földalatti alapzatuknak csak egyét ismerjük, melyet biztosan sz. István korából valónak tarthatni, ez az 1869-ben felásott kalocsai.

A román korban, azaz a XII-ik század beállta körül épített székes-egyháznak már többje marad meg, részben vagy egész tervben. Az utóbbiak közé tartozik a pécsi és a gyula-fehérvári, az előbbiekre közé a győri és talán a veszprémi altemplomnak némely részlete; kevésbé pontos rajz után ismerjük az egrit és az esztergamit, az 1869-dik ásatás után a kalocsait. Legkisebb tudomásunk sincsen a nagyváradiról, a vácziról, a csanádiról és a bácsiról, haesak az utóbbinak helyét nem találtam a bácsi temetőben, hol azonban a területén levő legújabb kori sírok a kutatást folytatni nem engedték; a nagyváradinak, váczinak és csanádnak helyét sem ismerjük.

III. Béla alatt létezett három nevezetesebb káptalannal bíró praepositura : a székes-fehérvári, a nyitrai és a szepesi; az elsőnek templomáról fentebb szoltunk.

Nyitrán, összekötve a mostani székes-egyházzal fennmaradt nagy félkörű kora-román apsis, három kerek ablakkal és oltárasz-tal-kövel; azonban ezen apsison nem fordul elő oly dísz-

részlet, melynek nyomán építési korát lehetne meghatározni. Ezen apsis elébe építették a csúcs-íves korban ama gerinczes keresztbolttal ellátott osztályt, melynek fülkéiben, a monda szerint, sz. István a praepositura kanonokjaival imádkozott. A fülkék csúcs-íve, a boltgerinczek szelvénye, a nagy

apsisba vezető ajtó alakja, szóval minden részlet ellenkezik a mondával, és tanúsítja, hogy ezen osztály századokkal sz. István után építettett.

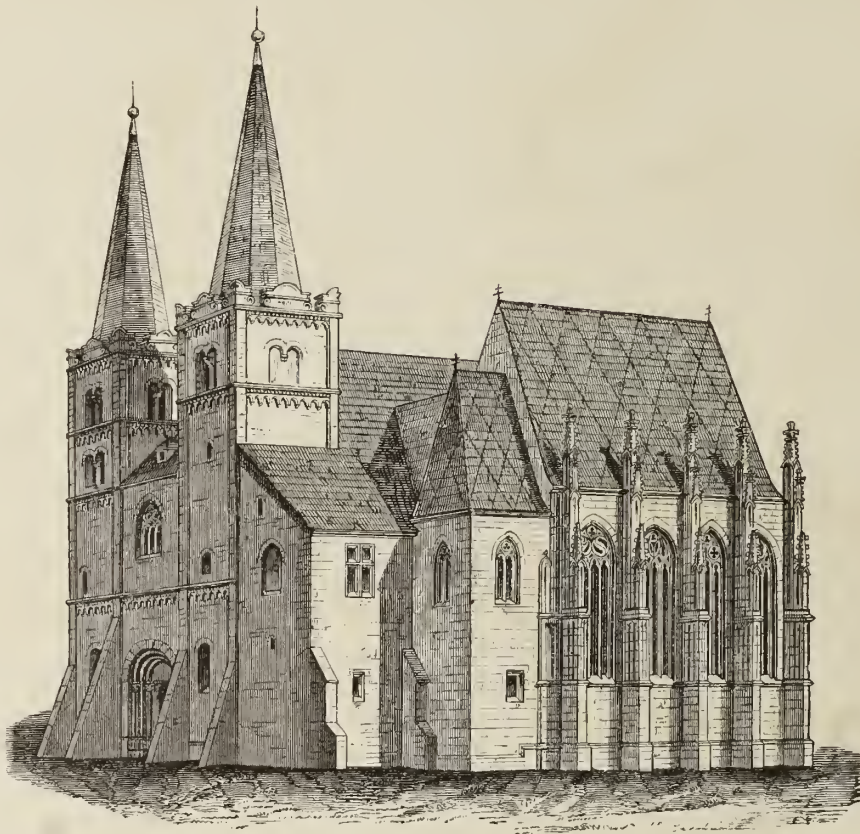
A szepes-váralljai praepositurának temploma.

A szepes-váralljai templom az 1776-ban történt püspökség alapítása óta székes-egyház; leirta Merklas a „Mittheil.“ VI. köt. 1861. évf. 200. s k. l. mellékelve lithogr. táblán távlati képét és 15 fametszetet; az utóbbiak közül

adjuk a templom román részleteire vonatkozókat. De lássuk előbb a távlati képet.

Az átmeneti korból való ikertorony, a délen ahhoz csatlakozó melléképülettel jelen tárgyalásunkhoz tartozik; míg a csúcsíves Zápolya-féle kápolna a XV-dik század végének szüleménye, arról tehát csak későbbben szólhatunk. A nyugati régi homlokzatnak eredeti részét

képezik a félkörrel zárt főkapu és a tornyoknak, valamint keskeny egyszerű, ugy kettős ablakai és az emeleteknek félköríves friessel ellátott párkányzatai. Későbbi hozzáadások az egyetlen támasz, a tornyok alapján, a főkapu fölötti csúcsíves ablak, és minden, mi a tornyok négyege fölött látható, neve-

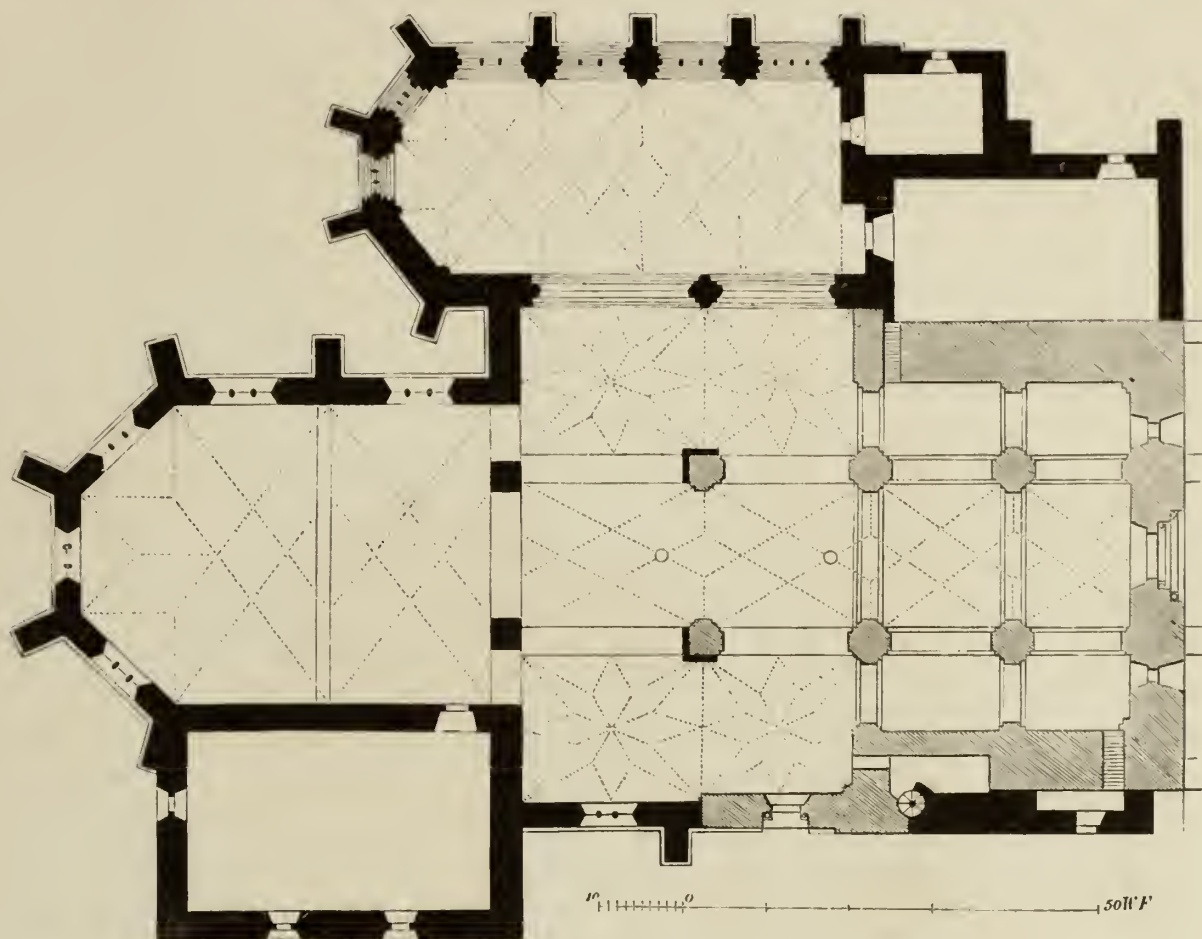
119. ábra.

zetesen a czopfos attika, mely, mint a vidéknek Lengyelországból jött különbsége, igen gyakran fordul elő a szepesmegyei építményeknél, sőt még Sárosba is elterjed.

A mostani épület, mint alapterve (120. ábra) mutatja, három különféle korszakban emelt főrészből áll : a legrégebb a világosabb színű, ennek keleti részét a XV. században lerombolták, és helyette tágas szentélyt építettek; a század vége felé pedig Zápolya István, János királynak atyja, az igen csinos, dél felé fekvő kápolnát csatolta.

A legrégebbi templom praepositura-templom volt; a praepositurát pedig, egész valószínűleg III. Béla alapította; tehát ennek eme-

még pedig a már nevezetesen fejlődött román stílusban; sőt meglehet, hogy az első épület csakis szükségleti volt, és a mostaninak legré-

120. ábra.

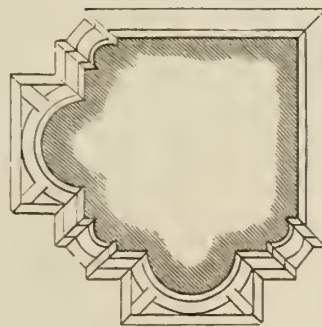
lése a magyar emlékszerű építészek lendületének korába esnek. Egyébiránt e templom a

gibb részei egészen a tatárjárás után keletkeztek, mit a főpillérnek alkotása igen valószínűvé tesz.

121. ábra.

tatárjárás alatt szenvedett, s ezt alkalmasint Mátyás prépost (1239—1258) restaurálta,

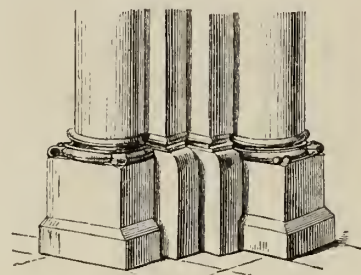

122. ábra.

121. ábránk töve még csak a négy nagyobb féloszlopot vagy gerinczhordót mutatja;

mely négyszöge oldalán kiszökik; a tő, két párban áll a nyugati karzat alatt; ily nyugati karzat (Querempore) nálunk nem mindennapi, és régibb korból még csak a pécsi székes-egyházban fordul elő; holott Németország Harczvidékén mindennapi. E szepes-váralljai tőpillér a fejlődtebbek közé tartozik; de még tökéletesebb az, mely a templom közepén áll (122. ábra); mert itt a négy öreg gerinczhordón (alte Dinste) kívül még kisebb is (junger Dinst) előfordul, s így a régi keresztbolt nyolcz gerinczének támasza és felosztása már is a tőben jelenik meg. Az utóbbi tőpillért erősítették, mint ezt az alapterven az ahoz esatolt söté-

féle kápolnának három ablaka is; de bennünket e helyütt kizárólag a régi pillértőnek rajza érdekel, részint a karzat alattié. részint a templom közepén állóé.

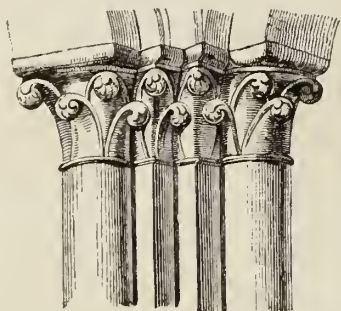
125. ábra.

124-dik ábránkon látjuk a nagyobb, az öreg gerinczhordók kettejének kapitaeljét, és

123. ábra.

tebb rész mutatja, akkor, mikor a későbbi boltozatot rárakták; a boltozást a karzat alatt is megújították.

124. ábra.

123-dik ábránk mutatja az egész épületnek hosszszelvényét és az újabb szentélyt; a déli fal áttörésén túl megjelenik a Zápólya-

köztük az épszögü kiszökéseket, mint ezeket az alaptervben 121. ábránk mutatja; a kapitael lombozata igen egyszerű; díszesebb csakis a levelek tetejének tekerese, mintegy bimbója, a vállkő is igen egyszerű.

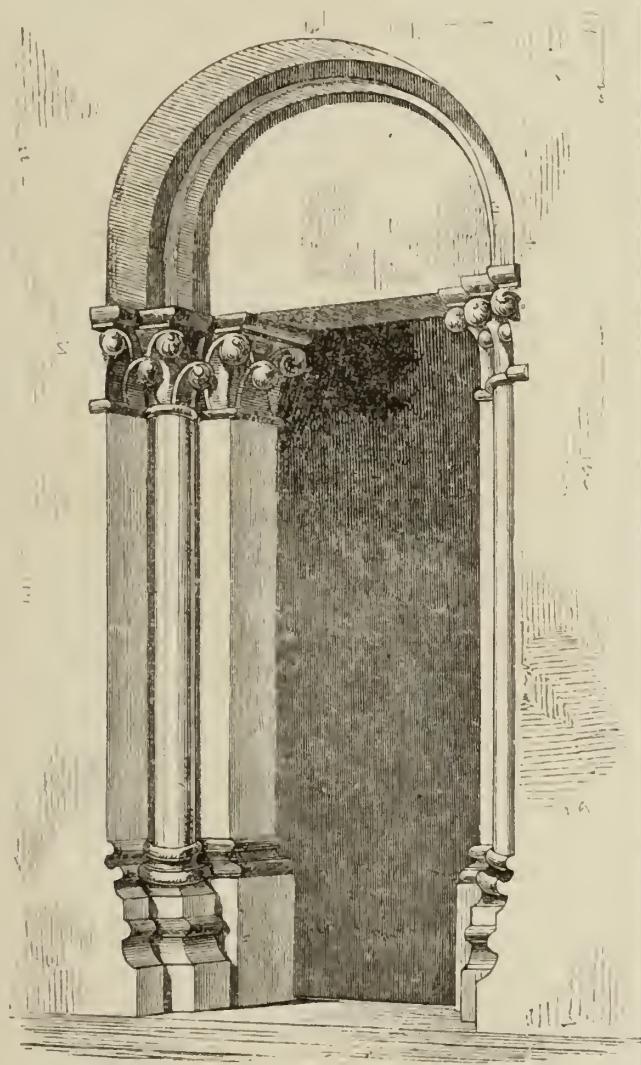
126-dik ábránkon látjuk a pillértő lábát, mely a szokásos attizáló, esakhogy horonyának alakját esetlennek kell mondanunk. Az egész (126. ábra) nem oly meredek ugyan, mint ezt a közönséges román attizáló oszloplábakon látni szoktuk, hanem a horony mintegy metsző, visszatetsző hegygyel bír.

126. ábra.

A régi román stílus templomhoz tartozik északi falát áttörő kapuja is (127. ábra), melynek béléte egy-egy féloszloppal van díszítve. Félkörű mezején sem dombormű, sem festménynek nyoma nem vehető észre.

A nyugati homlokzatnak kapuja gazdagabban van díszítve, midőn bélétenek minden oldalán már két oszlopka áll. Félkörű mezején későbbi kép van festve.

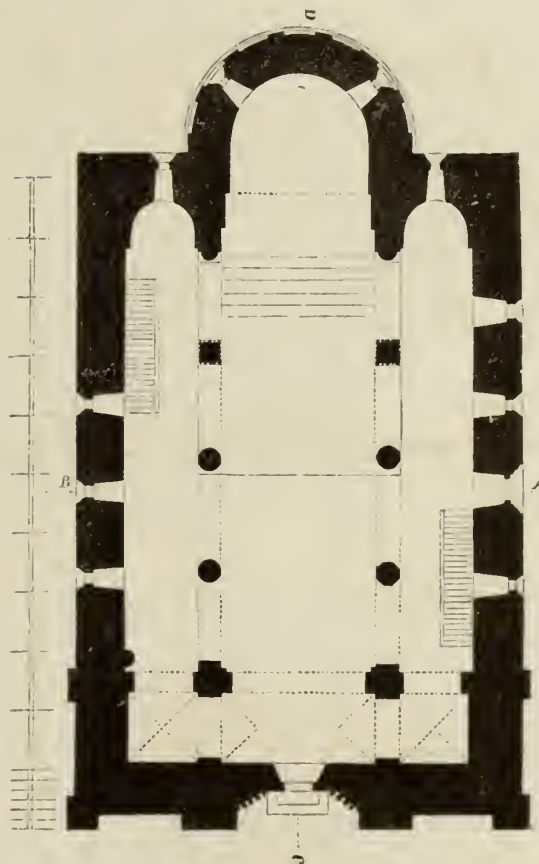
127. ábra.

Igen nevezetes volna a magyar középkori építészet fejlődésére nézve a szepes-váralljai vár is (das Zipserhaus), ha csak nem vesztí el eredeti jellemét későbbi ismételt ujitásai és átépítései által úgy, hogy már inkább csúcs-

ívesnek kell tekintenünk. Robert király korában, a XIV-dik század elején már fennállott, s így igen valószínű, hogy alkalmasint mindjárt a tatárjárás után felépült. A tatárjárás alatt alig létezett, különben a szepesiek inkább ide menekültek volna, mint a pusztá „Lapis refugii-ra.“ Kellett tehát e várnak átmeneti stílus részleteinek lenni, de ezek a későbbi tatározások alatt elpusztultak.

Szerzetesek templomai.

Van két egymáshoz igen hasonló szerzetesi templom hazánkban, melyeket, bár keletkezési korukat nem ismerjük, s nem is tudjuk

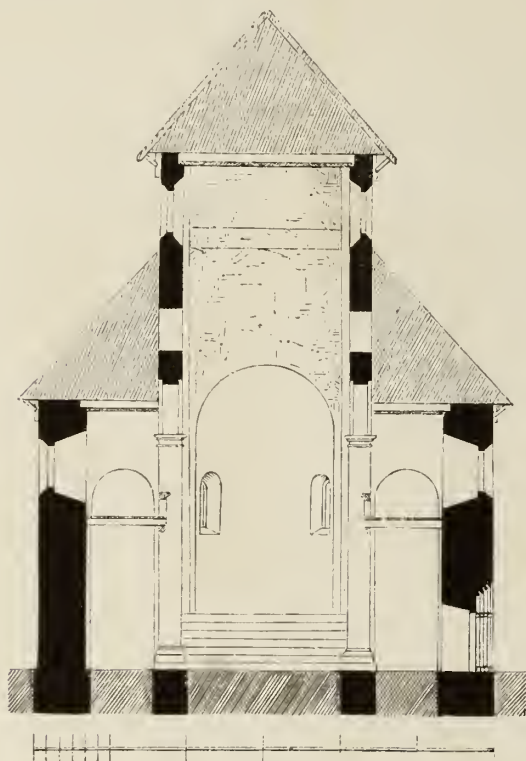

128. ábra.

minő szerzet építette, mégis, stíljök után az ó-román korba kell helyezni.

E két templom az ákosi, Szaboles megyében és a harinai (Münzdorf vagy Mönchs-dorf) Doboka megyében. Az utóbbit öt illus-

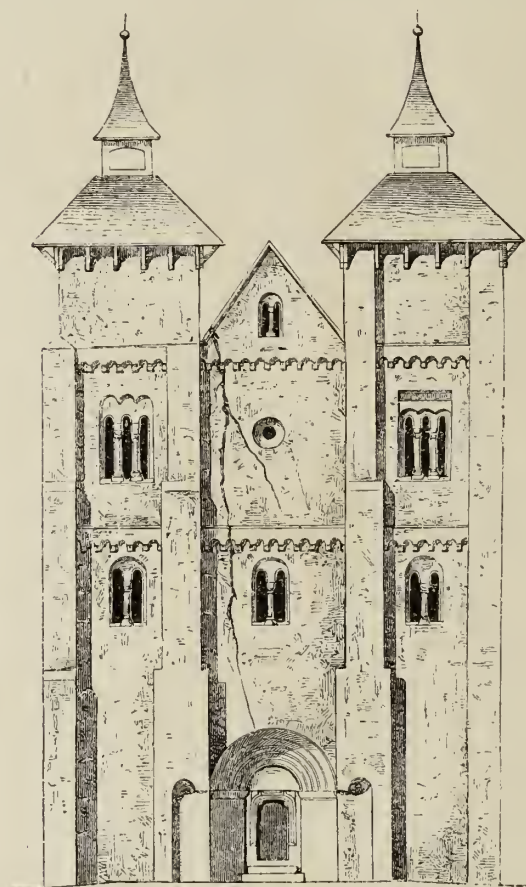
tratio kíséretében, melyett itt adunk, leírta Müller Frigyes a bécsi „Jahrb. d. k. k. Central-Commission III. kötetében (181—185. l.). Harina, egy 1246-ban kelt okmány szerint az erdélyi püspök birtokai közt említetik; Müller véleménye után a templom csakis a tatárjárás után épült; mindazáltal, midőn itt sehol sem jelennek meg átmeneti alakzatok, az egyházat az ó-román típusai közé sorozhatjuk. Ujabb korra egyedül aránylag igen nagy magassága és falszalagainak (Lissenen) az e korban szokásosnál valamivel nagyobb kiszökése mutatna.

129. ábra.

Ha a 128. ábra alaptervét a többi négy ábrával összehasonlítjuk, ki fog tetszeni első pillanatra az aránytalan magasság, midőn az nem csekélyebb a templom hosszajó hosszánál, de egyszersmind ki fog tetszeni a téglafalak nagy vastagsága is, mely annál feltűnőbb, miután nyomát nem találjuk, hogy az egyháznak beboltozása már eredetileg volt-e tervezve: más részt nem áll arányban ezen vastagsággal az elég gyöngye belső támaszok

ereje. Ezeknek három párját látjuk; a szentélyhez legközelebb álló pár négyszögű, de négyszögét kis félhengerek fogják körül, melyeket csak is félhengereknek nevezhetünk; mert az oszlopfőt nélkülözik. A középső pár valóságos oszlop, az utolsó nyolcz oldalu, tehát minden pár más más alakot vesz fel. Különös a kereszt-idomu torony-pillér, mely szintén eltér a falak vastagságától, sőt nevezetes az

130. ábra.

is, hogy a sehol sem kiszökő torornak falvastagsága nem nagyobb a hosszajójánál. Egyébiránt a tornyok alattai csarnok, a magyar provincialismus értelmében, itt is a mellékajók folytatásaként tekintendő. Nevezetes még a szentélynek nagy kiszökése kelet felé, és a mellékajók egyenes zárása kifelé, bár a templom belsejében félkörű apsidiollal bírnak. Sem a mellék-, sem a főhajó ablakai nincsenek elrendezve osztályuk értelmében,

hanem egyenmértvű elosztásuk inkább a külfal elterjedéséhez van mérve. A hat lépesővel magasabb szentély altemplomot, vagy legalább cryptát gyaníthatna alatta, azonban előleges ásatás alkalmával ilyenre nem akadtunk.

A templomnak nyugati homlokzata (130. á.) elég díszes volt, mielőtt a főkapuzat oszlopai kitortek; díszesek a kettős és hármastoronyablakok és a három emeletet elválasztó gyámköveken nyugvó félköríves fries is, mely egészen a pécsi tornyok még díszesebb mellpárkányzatára

emlékeztet. A tornyok nincsenek befejezve.

A déli homlokzaton (132. ábra) szintén csinos oszlop-béltetű kapuzatot találunk, és látjuk, hogy a szentélyt is kívülről ékesíteni törekedtek; de faloszlopok helyett itt csak falszalagot alkalmaztak, mely egymással szintén félköríves friessel van összekötve.

A templom állapota, mint ezt rajzunk is mutatja, igen rossz; a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága tehát segedelmet szavazott annak tatarozására, tekintve, hogy ezen egyház az analog ákosival hazánkban külön typust mutat; másrészt, mert a harinai ág. vallásuak, kik ezen egyház birtokában

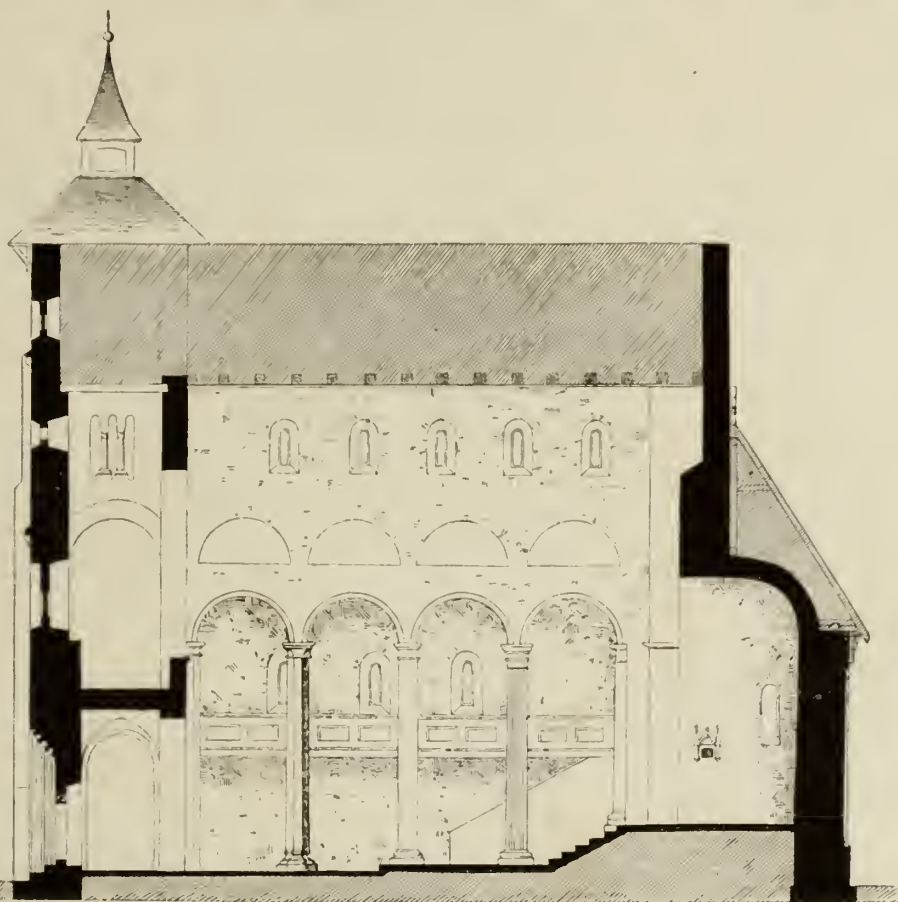
vannak, igen szegények. Az ákosai templom jelenlegi birtokosai reformatusok, kik jobbkarban tartják egyházukat.

A benczés rend hazánkban a legrégibb; e rendet már sz. István apja hívta meg,

és szükségleti épületeknek kellett lennie

Pannonhalmán már a XI-dik század kezdete előtt is; de még meglevő legrégibb benczés rendű maradványt mégsem itt, hanem a tihanyi altemplomban ismertünk fel.

A benczés után Magyarországra jöttek, 1130-ban II. István által meghíva, a

131. ábra.

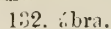
premontreiek, legrégibb nagyváradi perjelségek épületei nem léteznek többé, ugyszintén a Csorna és Jászó főhelyek zárdái is egészen újak.

Tizenkét évvel a premontreiek után érkeztek 1172-ben II. Geyza alatt a cisterciák, későbbben III. Béla nekik ugyanazon kiváltságokat adományozta, melyeket hazájokban, Franciaországban élveztek. Főhelyök a zirczi, pilisi és pásztói főapátságok voltak; a piliszi-keresztesinek csak föld alatti alapzatai léteznek, melyeknek felásatása gazdag eredményt ígér. A zirczi épületek valamennyie új, de emlékül fennhagyták a régi templomnak

lőbb a szerzetes, az apátsági templomnak stíljje fejlődik, és csak későbben a székes-egyházaké: nálunk ellenkezőleg, nemcsak a fejlődés, hanem még az újjáépítés is előbb a székes-egyházaknál áll be, s csak innen megy át a szerzetesek templomaira. Más részt megjegyzendő, hogy legrégibb székes-egyházaink, s ezek közt főképen a pécsi, német; legrégibb apátsági templomaink inkább francia emléket vesznek mintául.

A lébényi apátsági templom.

Ha már most magának a lébenyi egyháznak külföldi mintáit keressük (a zárda egészen elpusztult), ezeket leginkább hasonló alakban Franciaországban fogjuk találni, még pedig legközelebb a Pyrenaeusok vidékén, a „haute Garonne“ nevű megyének „St. Just de Valcabrière“ és „St. Gaudens“ templomai-
ban, mindkettő közel fekszik egymáshoz. Harmadik hasonló templom a „Garonne“ megyé-

132. abra.

ben fennmaradt „St. Aventini“; negyedik szintén déli Franciaországban, a Rhone melletti „Drôme“ megyének „St. Paul trois chateaux“ nevű helységében fennmaradt. Azonban hasonló elrendezésű templomok Franciaországnak más vidékén, habár nem is oly sűrűn fordulnak elő, és hogy csak egyre hivatkozzam, emlitem „Finistère“ megyének „St. Mathieu“ apátsági egyházát. Németországban van ugyan szintén, de már kevésbbé a lébenyihez hasonló templom, s így a miénknek mintáját kizárólag Franciaországban feltekinthetőknek kell mondanunk, még pedig déli Franciaországban.

Nálunk a lébenyi templom typusként tekintendő, azaz oly mintául, melyhez több későbbben épített egyház alkalmazkodott, általános elrendezését elfogadta, ntánozta, habár ezen mintától a részletekben többé-kevésbbé eltért, és korábbi a későbbivel, gyakran a styl követelése ellen, vegyített, ebben követvén korának megváltozott ízlését.

A lébenyi templomot, összeségében, a romanismus, vagyis a kör-íves stylnek második, előhaladt korába kell soroznunk; sőt vannak abban részletek: u. m. a tornyok alatti és közti csarnoknak csúcsíves gerinczes boltjai, a hajóknak nagyon kifejtett tövei, a kiszökésökkel már a támakat megközelítő falszalgok (Lissenen) stb., melyek az átmenet korába utalnak.¹⁾

Egyházunk három-hajós; a középhajó minden oldalán három tövel van elválasztva a mellékajótól; a negyedik tőpár az ikertornyok erősebb pilléreivel forr össze. Keleten rendszeresen a három hajóhoz csatlakozik

három oltárhely, mindegyik félkörben; a középső a tulajdonképi szentély, félkörét apsisnak nevezzük, a mellékajók félkörét apsidiolnak. Nyngaton áll az ikertorony, mely közt a főkapu nyílik a torony közti csarnokba; más, díszes kapu töri át a déli homlokzatnak falát.

Eddig az elrendezés az általános szókásos: de a mi templomunkat külön iskolához tartozónak nyilvánítja, mely még közel áll a basilikához, az, hogy ninesen külön hosszszentélye, azaz, hogy az apsis és a hajó közt ninesen hosszabb négyszög, mely a szentélynek hosszkitérjedését nagyobbitaná; továbbá, hogy ninesen át- vagy kereszthajója, mely a szentély és a hosszhajó közé állván, az utóbbin éjszak és dél felé kiszöknek: végre, hogy a két torony ninesen elkülönítve a két mellékajótól. Az egyik vagy másik momentum, vagy ennek kettese fordul elő a fent idézett francia mintákban, míg nálunk mindhároma együtt mutatkozik. Ezért már többen (Kugler, Lübke és mások) észrevették, miszerint ezt magyar, habár nem iskolának, mégis provincialismusnak kell tartani: a hosszszentélynek és a kereszthajónak távollétét és a tornyok alatti csarnokoknak szakadatlan összekötését a mellékajókkal. Az első két körülmény a teljes, rendszeres fejlődésre hátrányos, az utolsó előnyös; mert a templomnak hosszkitérjedését tetemesen szaporítja; másrészt hosszú tapasztalásra alapított bátorságot mutat, mely a tornyok alját oly nevezetesen meri áttörni.

A templomban nevezetesen kifejlődött töveket (ugy nevezzük az alakzásban haladt pilléreket: pile, pillier, Schaft) találunk. A négy keresztboltnak közepén álló tő fölött emelkedni kell: négy hevederívnek és vagy négy élnek (Grath) vagy gerincznek (Rippe): ebből következik, hogyezen négy ív és négy gerincz hordására szükséges támasz is meglegyen a tövön, a hevederek számára négy erősebb, a gerincekére (Diagonalrippe, ogive)

¹⁾ A lébenyi templomot tüzetesen és jelesen írta le Essenwein, a niürnbergi német museumnak igazgatója, a bécsi „Mittheil. d. k. k. Centr. Comm. II. kötetében (1857. évf.); e bizottság szivességéből származnak fametszeteink is. Essenwein nem említi templomunk francia eredetét, hanem, ugy tetszik, inkább német iskolából valónak tartja.

négy gyöngébb, mi pillérünkben valóban megvan; miért is kitetszik, hogy templomunk már eredetileg is beboltozásra volt tervezve, ám-
bár meglehet, hogy a boltot eleinte nem alkal-
mazták, hanem a hosszahajót, régibb szokás
szerint, csak vizirányos, gerendás famenyezet-
tel fedték be. De a három nyugati csarnok bizo-
nyosan már ere-

detileg is volt bol-
tozva, mit a torony-
csarnoknak 136.
ábra a) alatti ge-
rincz és a torony
közti csarnok b)
alatti gerincznek
már is átmenet-
koru szelvénye két-
ségen kívül helyez.

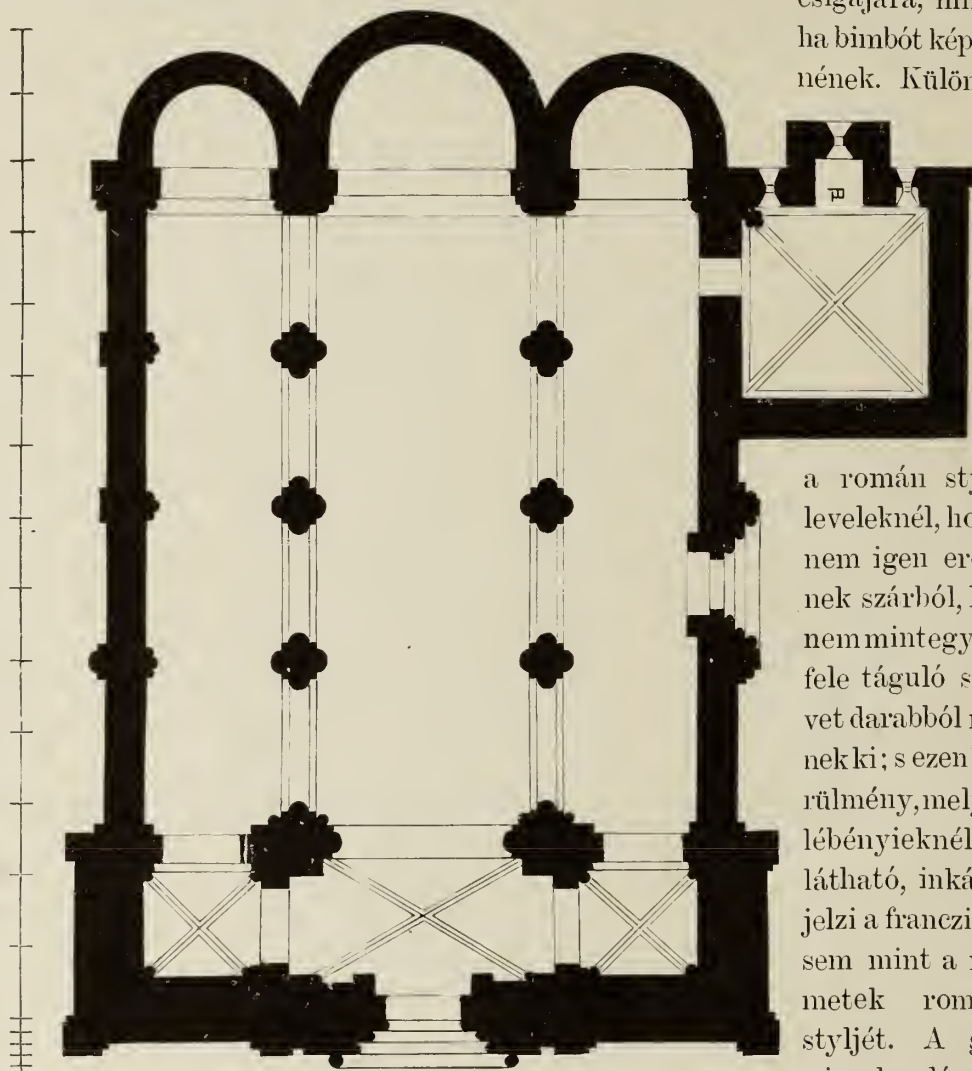
A tövek hen-
geralaku tagjait,
daczára, hogy van
kapitaelök, törzs-
ük és lábuk, nem
tekintik tökéletes
oszlopoknak; mert
nem önálló, hanem
a tövel összeforrt
tagok és mert át-
mérőjük aránya a
többnyire igen ma-
gas törzshöz sem
oszlopszerű; ezért
más nevet kaptak,
midőn a németek,
aránylagos vas-
tagságuk értelmé-

ben „Alte und junge Dinst“ nek nevezik, mi
öreg és kis gerinczhordóknak mondhatjuk, mi-
vel azok fölött emelkednek a boltgerinczek.

A gerinczhordók kapitaeljét teszik: váll-
köve, a tulajdonképi oszlopfő és az ez alatti
gyűrű. A vállkö (Kaempfer) rendszeren a román
stylben nem egyéb megfordított attikai láb-

nál; az oszlopfő áll két sor levélből, az alsó
sűrűbb és kevésbé követi valamely létező nö-
vénynek alakját, stylisálnak nevezzük tehát;
a felső sornak levele ritkább és inkább ragasz-
kodik meglevő természetes növényhez; levelei
tetejökön mindig összezsomósodnak, emlékez-
tetve az antik kapitaelek e helyen előforduló

csigájára, mint-
ha bimbót képez-
nének. Különös

133. ábra.

a román stylü
leveleknél, hogy
nem igen ered-
nek szárból, ha-
nem mintegy le-
fele táguló szö-
vet darabból nö-
nekki; s ezen kö-
rülmény, mely a
lébényieknél is
látható, inkább
jelzi a francziák,
sem mint a né-
metek román
styljét. A ge-
rinczhordónak
törzse egész ki-

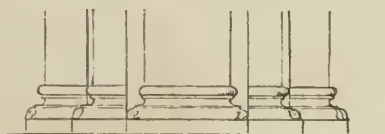
terjedésében sima, a nagyobbaké rendszeren ke-
vésbé szökik ki a fő-testből, mint a kisebbeké.
Kivételt a simaságra nézve sokszor képeznek a
kapuzati bélleteknek díszített, sőt csavart fal-
oszlopkái. Hol a henger össze van kötve pillértest-
tel, ott átmérője nem keskenyedik felfelé, de ezen
eset a szabadon álló oszlopnál elég gyakran áll be.

Gerincezhordóink külön lábon emelkednek (135. ábra); ezen láb az antik attikai láb módosítása, elferdítése, azonban az antik tagok

134. ábra.

egymás közti állását megtartják, úgy a legfelső és legalsó hengertag, mely horonyt foglal

135. ábra.

maga közt. A hengeralakú egész láb épszögű táblán nyugszik; és midőn itt a láb kerék

136. ábra.

peripheriája és tábla sarka közt üres háromszög támad, ezt kitöltendő, ide sarklevelet szoktak alkalmazni, melynek alakja annál durvább, minél régibb. A lébenyi sarklevél (139. ábra) már nevezetesen kifejlődött alakot mutat.

A templom belsejének keresztoszvényét (Querdurchschnitt) mutatja 140. ábra, hosszszelvényének (Längendurchschnitt) részét 141. ábra. Az utóbbiban látjuk az apsis fölötti félkúpot és annak két ablakát (egészben három van), továbbá az alsó félkörű íveket, melyeket, mivel a középhajót a mellékestől elválasztják, választó íveknek „Scheidebogen“ neveznek, magasabb helyen látható a főhajónak későbbi boltja e hajónak tulajdon ablakaival. Keresztoszvényünkön (140. ábra) észrevevesszük,

mily módon emelkedik a középhajó a mellékesek fölött, és hogyan lágy az utóbbiak főteteje maga fölött még helyet a főhajó magas

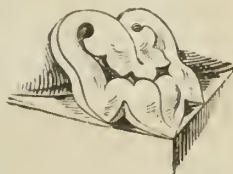
137. ábra.

ablakai számára. A boltok itt projectióban esúcsíveseknek tűnnek fel, ámbar azok tulaj-

138. ábra.

donképen köríves keresztboltok. Csakis a nyugati három csarnoknak boltja esúcsíves.

139. ábra.

Vizsgáljuk templomunk nyugati homlokzatát (142. ábra). Ez három tagozatra oszlik: az iker-torony megfelel a két mellékhajónak, a középső

rész, melyben a főkapu nyílik, a középhajónak. Nevezetese a tornyok támai (Streben); úgy kell azokat nevezni, mert sokkal nagyobb kiszökéssel bírnak, semhogy azokat még fal-szalagoknak tekinthetnők; de különböznek az utóbbiaktól azzal is, hogy emeletes osztályokkal bírnak; felső osztályában a támasz még keskenyedik is; közép helyet foglalnak tehát el a támaszok és

fal-szalagok közt, vagyis átmenetet képeznek a fal-szalagtól a valóságos támhoz. Látjuk a tornyok alján még a félköríves frieset (Kleinbogen-fries), mely hat-hat félköríves kiszökésben az alsó párkányzat alatt fekszik. Ezen tag igen jellemző a román stýlben, ámbar, mint említve volt, nem annak találmánya. Nevezetes az is, hogy a tornyok alján nincsen ablak, mi az erődtornyok jellege, és ez azért van nehogy, a támadó ellenség itt bemenetet találhasson. Ellenben nagy ablakot találunk a tornyok felső kétemeletén, az egyik kettős, a felső épen hármás. Az ostromlottak védje innen történt, és az erődtornyok ezen szerkezete átment a templom építésre.

Az ablakosztályok választékát oszlopok képezik, melyek, mint a temploméi, el vannak látva kapitaellel, nyakgyűrűvel, törzsszel és attizáló lábbal, azonban különböznek vállköveikkel, vagyis nincsen is tulajdonképi vállkövük, hanem van e helyett különös rakvány (Aufsatz), melyre azért van szükségük, hogy e fölött fogad hassák a toronyfalnak nagy vastagságát, melynek közép mélyedésében állanak. A rakványnak tehát a falvatsághoz mérve be- és kifelé kiterjednie, tágulnia kell, mint ezt 144. és 145. ábra mutatja. Ezen oszlopok kapitaeljei különbözők, de egészen oly alakúak, minőt tévesen köbfélének (Würfelkapitael, chapiteau cubique) neveznek; mond-

juk tévesen, mert e kapitaelék nem erednek a köbből, hanem a félgömbnek négy oldalán tett elszelése által, köböt 145. ábránk csak két kapitaelje képez; ez volna tehát köbkapitael a többi gömbszelvényesnek ellenében.

A nyugati homlokzatnak főkapuzata fölött van egy kerek ablak, minő a francia templomokban e helyütt mindennapi, csak-

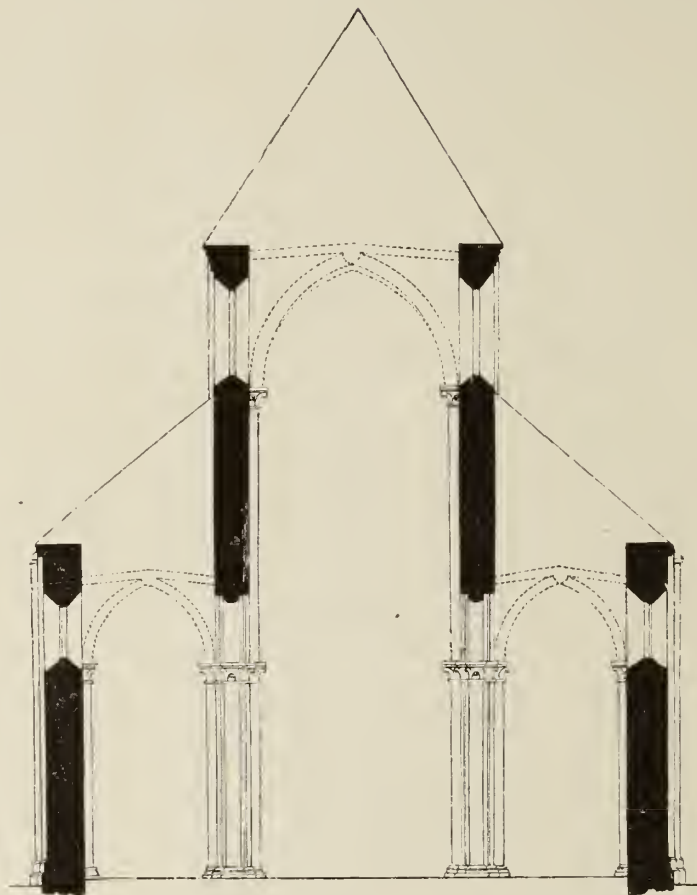
hogy ott sokkal nagyobb szokott lenni. Ezt „rosace-nak“, Rosen- vagy Radfenster-nek nevezik; abban rendszeren küllőt alkalmaznak, mi rózsablaknak nevezhetjük. Később ilyen ablak fölött még súlymentő csúcsívet is vontak, hogy ilyen itt még nem fordul elő, az épület nagyobb régisége mellett tanuskodik. Ezen rózsablak fölött csak szűk falrészek jelennek meg, melyek fölött az elég meredek orom emelkedik, mihez a magas hajó teteje támaszkodik.

A középső osztály

felső részét tulegyszerűnek, csaknem dísztelennek kell mondanunk.

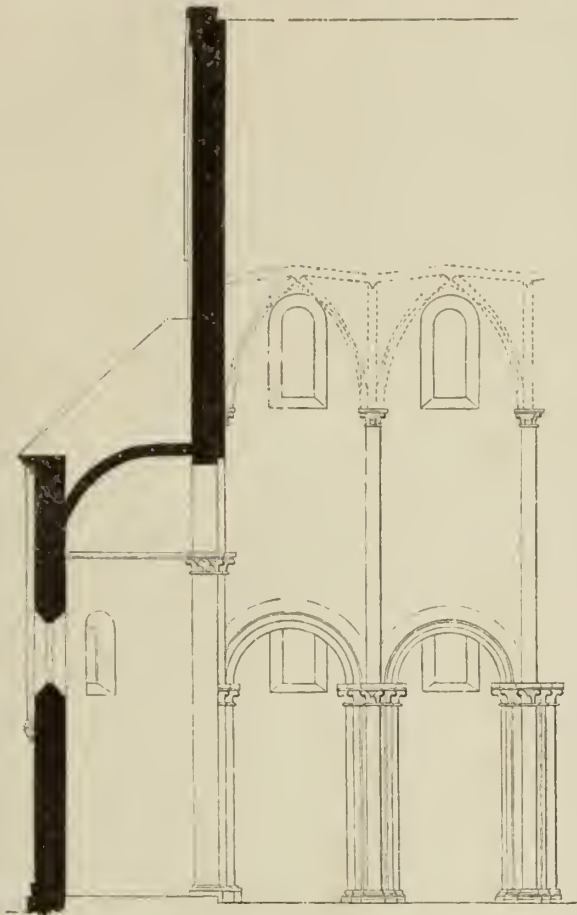
Annál díszesebb a kapuzatnak emelete¹⁾. Minden oldalán van négy-négy oszlopka, mely fölött ugyanannyi tagozott gerincez emelkedik (a francziák ilyféle ívet „Archivolte“-nak neveznek), körülvevén ívezetőkkel az alattok

¹⁾ L. ennek rézmetszetét a „Mittheil. d. k. k. Cent. Comm. II. köt. (1857. évf.) II. tábláján 35. laphoz.

140. ábra.

nyíló egyenes zárású felső köszöböt és ez alatt az ajtó-nyílást. A felső küszöb és az ívet közti van a félkörű mező „tympanum”, mely rendszeren domborműt vagy legalább falképet

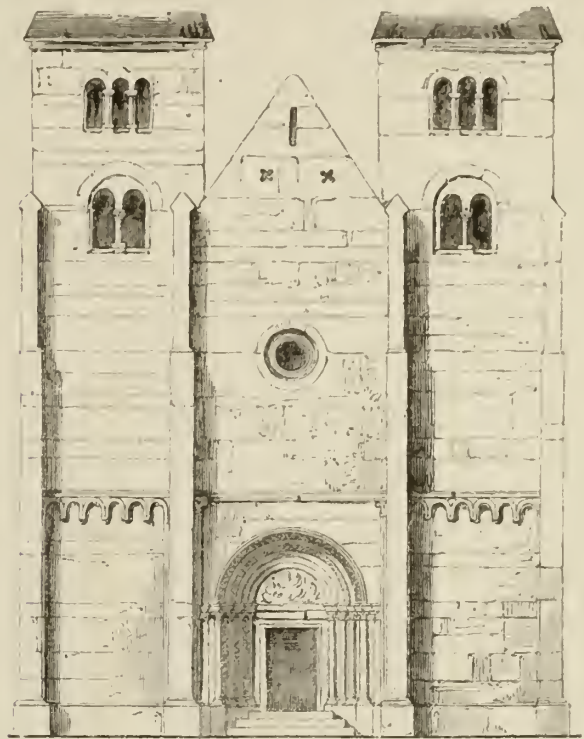

141. ábra.

mutat. Meglehet, hogy ilyen volt Lébényben is, de jelenleg még nyoma sem látható a sima és egyszínű mezőn. Mi itt is francia nemzeti tervező mellett szól az, hogy ezen alsó építkezés ismét körül van véve épszöggel, mely a középső támpók bal oldalán emelkedő fal-oszlopokon nyugszik. Épszögű párkányzata igen keskeny, és a tornyok félköríves friesével ugyanazon magasságban terjed el.

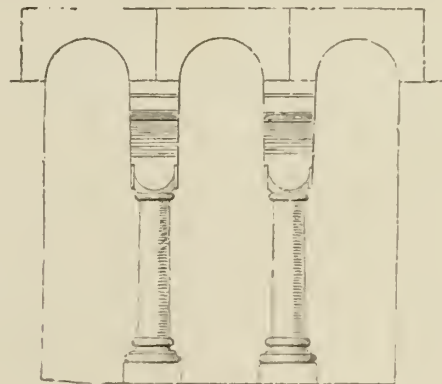
A kapuzat oszlopainak hat törzse, mint ezt a 146. ábra mutatja, egészen sima, csak a legszélső két oszlopnak törzse nyolcszögű. A kapitalek levelei a temploméhoz hasonló nővényleveleket mutatnak: csak hogy a felső sor levelei még sokkal inkább szoknek ki, és

egyik oszloptól a másodikhoz terjednek el. Itt nem volt szükség különös tömörségre; mert itt az egész oszlop összeforr a tömör hátfallal vagyis kapubéllettel. Különös az, hogy a kapitalek felső és alsó levél sora

142. ábra.

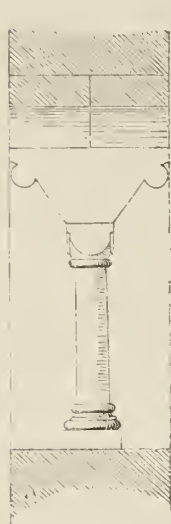
közti levélkoszoru vonul el, mely külön lemezkén nyugszik. Az átmeneti stylyre mutat a kapitalek vállköve; mert ez nem négy, hanem nyolcszögű; főtagozata a megfordított atti-

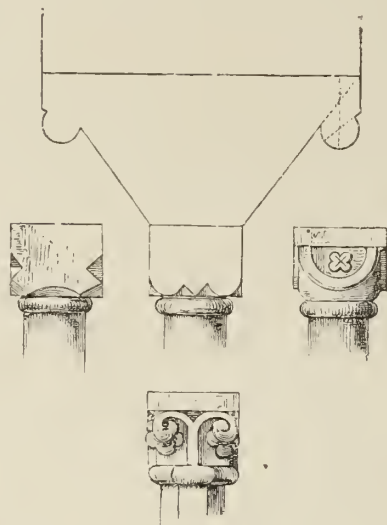
143. ábra.

záló oszlopláb, a törzs alatt a láb rendes állásában látható. De ha sima is az oszloptörzs, annál gazdagabban van díszítve a mellette

levő falfelület, melyen még az antikhoz hasonló volutákat is látunk, szóval az ékítés itt igen ízletes és finom.

144. ábra.

145. ábra.

147. és 148. ábrá nkon látjuk a szélső nyolczszögü kapuoszlopnak két kapitaeljét, s 149-ken azonoszloppét, mely a kapuzat épszögüke-retenékkét oldalán áll.

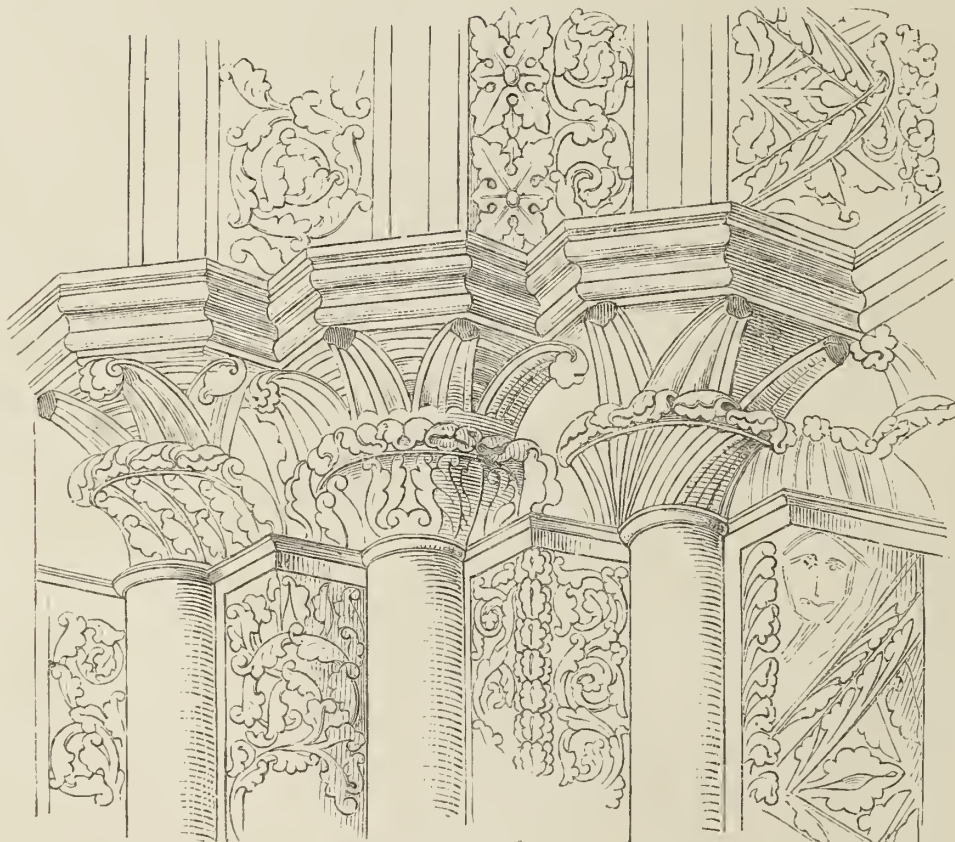
Igen díszes a lébenyi templomnak keletihomlokzata, melyen látjuk: a két kisebb apsidiolközi főapsist, a

sanctuarium külsejét, (Chor, chœur) ; látjuk a középhajónak magasabbra emelkedő egye-

nes falát, melyhez támaszkodik a két mellék-hajónak félteteje (Pultdach); végre látunk két, a mellék-hajón kiszökő tagot, mely, mint a tornyokon előforduló hasonló tag, középhelet tart a fal-szalag és a valóságos tám közt.

A középhajó magas apsisa három ablakának oldalán négy fal-oszlopka szökik ki a félkörű falból (151. ábra). Ezen oszlopok lába, kapitaelje és vállköve styljében egészen hasonló a többi templom oszlopkáinak vagy gerincezhordóinak ugyanazon nevű tagok styljéhez és alakjához. 152. ábránk az apsis-oszlopkának lábát adja, amint ez felemelkedik az ablakok alatti gyámkőként szolgáló párkányzaton. Az oszlopok közt látjuk a román építészetet jellemző félköríves frieset, melynél észreveendő az, hogy nem, mint másutt a kapitaeleken nyugszik, hanem a kapitaelek oldalán egyszerűen el van metszve, s így a kapitaelek

mintegy mélyedésben fekszenek. Más sajátága ezen friesnek az, hogy, mint a) b) c) d) szelvénye mutatja, nevezetesen kiszökik a falon, holott rendszeren laposabbszokott lenni: a mellék-apsisok, vagy apsi-diolok frie-

146. ábra.

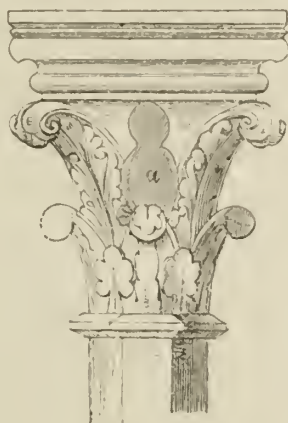
se különbözik a főapsistól, mint ezt ábránk c) d) betűs szelvényén látjuk. Állítják, hogy a fél-

köríves fries, mely allján nem elvágott, hanem szintén félköríves, osztrák provincialismus; azonban ily alaku fries másutt is fordul elő,

147. ábra.

alig mondhatni tehát Austria sajátosságának. Az apsisnak faloszlopai közt nyíló három

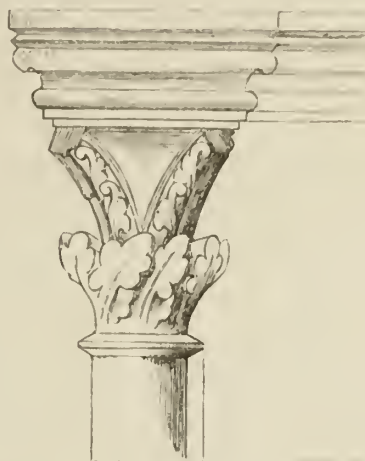

148. ábra.

ablak, valamint számára, úgy alakjára nézve is rendszeres.

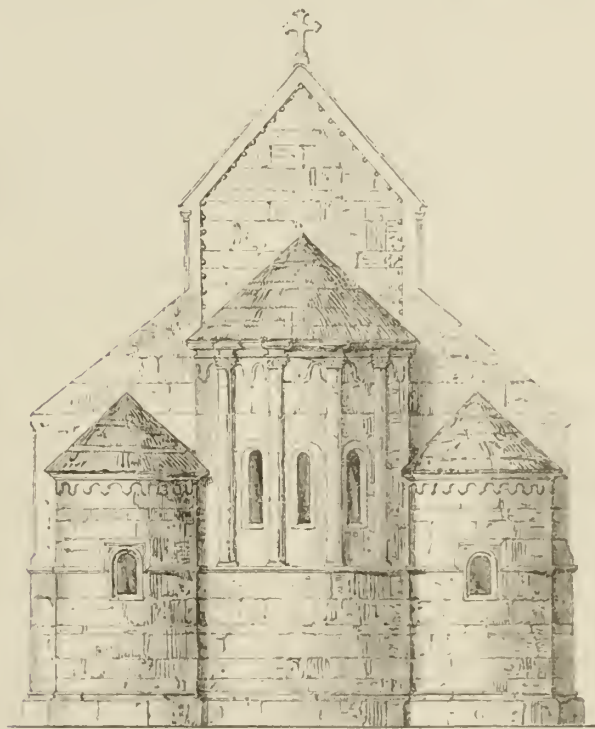
Nevezetesebbek a főapsiséinél az apsi-dioloak ablakai, részint bélletök igen dús tagozata, részint azon mód után, melylyel itt a főapsis oszlopainak alatti párkányzat a kerek zárású ablakot épszögével bekeríti. Törött útján a párkányzat megváltoztatja szelvényét, mint ezt 153. ábránk mutatja. Feltűnő, hogy templomunk igen jó constructiójának és szorgalmas befejezésének daczára, az ablakok ívei, valamint itt, úgy a hajókban sínesenek rendszeresen építve, azaz, hogy azoknak félköreit nem ékkövek (Keilstein) szerkesztik, hanem

két vizirányosan elhelyezett kő találkozik az ürnök zárása helyén, és abba egyszerűen van vágva az ezen ürt elzáró félkör.

149. ábra.

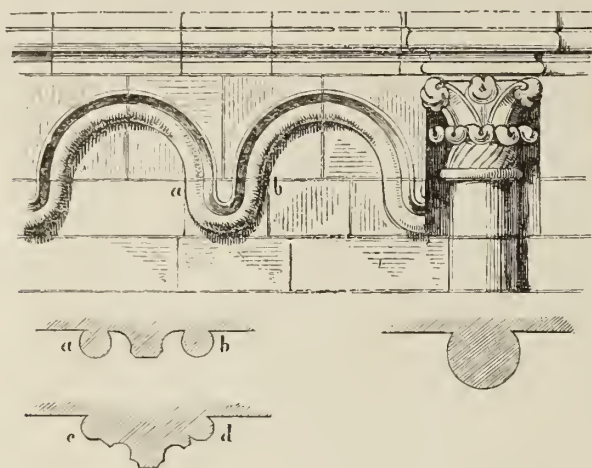
Sajátságosan diszítve van még a főapsison túlemelkedő középhajónak egyenes fala és orma is. Itt látunk szélső párkányza-

150. ábra.

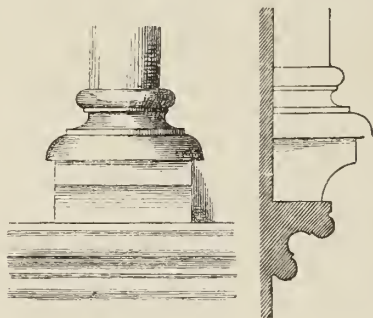
tot, mely lemezből, fél-hengerből és horonyból áll, ez alatt pedig a fal sarkának kivágásában (en creux) faloszlopka jelenik meg. Párhuzamosan ezen párkányzattal az ormon és alatta

egyenesen folytatva van sekély horonymélyedés (Kehlung), melyből sűrűn rakott golyók

151. ábra.

kiemelkednek. Ugyanilyen mélyedéssel találkozunk a templom hosszhomlokzatain is, azon-

152. ábra.

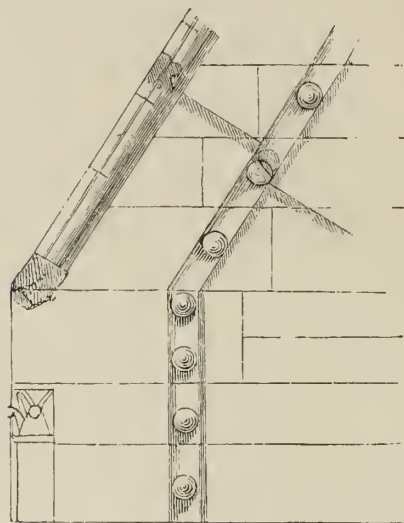
ban itt a golyók csaknem mindnyája kitört. A templom északi és déli, azaz hossz-

153. ábra.

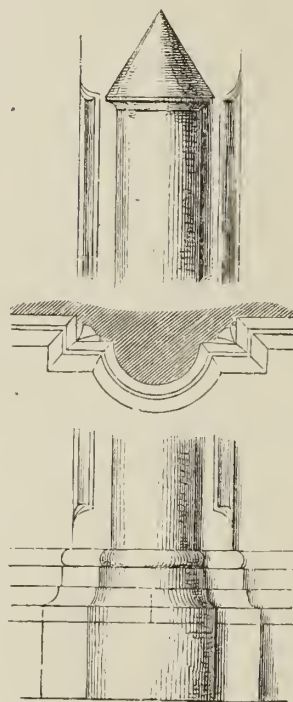
homlokzatán, első sorban nevezetese a táмок és fal-szalagok közt középhelyet tartó kere-

telő tagok, melyekkel körülfogott minden mezőben egy-egy ablak nyilik. Az általános talap párkányzata áll egy hengertagból, le-

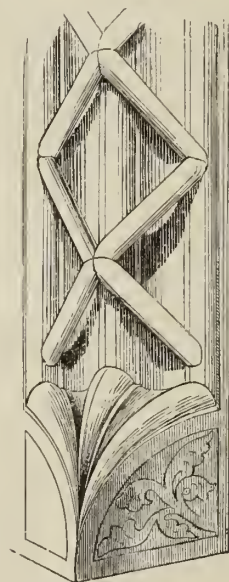

154. ábra.

mezből, félhoronyból és ismét lemezből. Ezen párkányzaton emelkedik az említett keretelő tagozat, állván félhengerből és két oldalmélye-

155. ábra.

156. ábra.

désből, melyből hajdan szintén golyók emelkedtek. A félhenger fent félesűrűk kőtetővel végződik. A fő- vagy koronapárkányzat nem

létezik többé. Az ablakok igen keskenyek, de megvannak a templom északi oldalán is, hol kisebb templomainkban gyakran hiányoznak.

A templom déli oldalán, a nyugatihoz hasonló díszkapuzat látható, egészben egyszerűbb, hanem nevezetes az itt másolt (156. ábra) tagja után. Fülkeféle mélyedésben állanak, s ezt keretelik félhengertagok, melyekhez ismét dőlt négyszögöt (Raute) képező hengerek csatlakozuak. Ezen tagok alól és felül görbitvék, hegyesen végződnek.

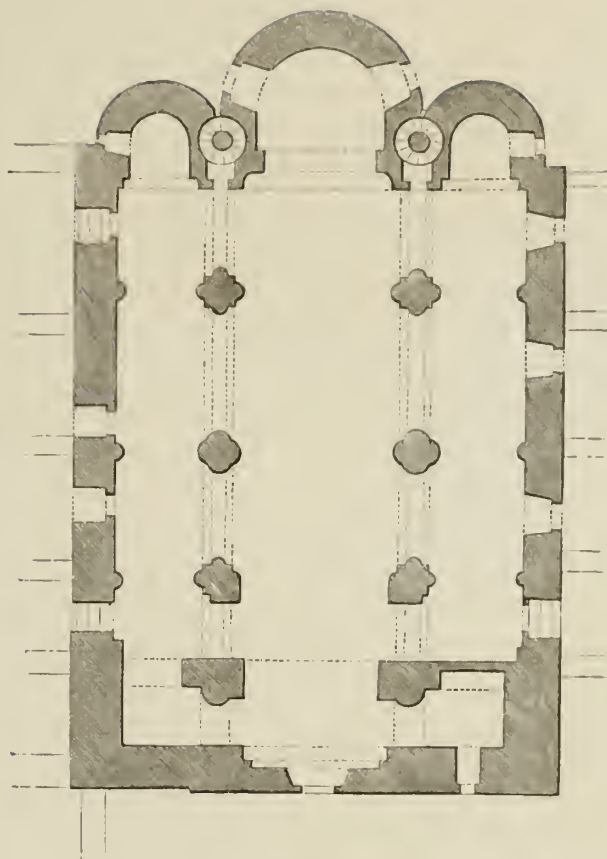
A dőlt négyszögek egészen szabadon vannak kidolgozva, s így hatásos árnyékot vetnek az alattok levő mélyedésbe. Ezen alakzás az átmeneti korban szokott előfordulni, melyet sajátosságának tekinthetünk. Találták ezt a budavári plébánia-templomnak déli kis kapuzatán is, mely századokig volt eltemetve az elfedő falazás alatt, de látunk hasonlókat a bécsi sz. Istvánféle egyháznak ugyevezett óriás kapuzatán és más egykoru templomokon, ugy Francia-, mint Németországban. Kidolgozása igen haladt, ügyes technikát tételez föl, minővel a romanismus csakis legmagasabb polezán birhatott.

Ide esatoljuk néhányát azon magyarországi templomoknak, melyeknek hasonlatossága a lébenyivel, de más részt tudva levő eredete vagy részleteik alkotása a mellett szól, hogy a lébenyi egyház mintája után épültek. Talán a legrégebb ezek közt volt:

A kaplonyi (Szaboles m.).

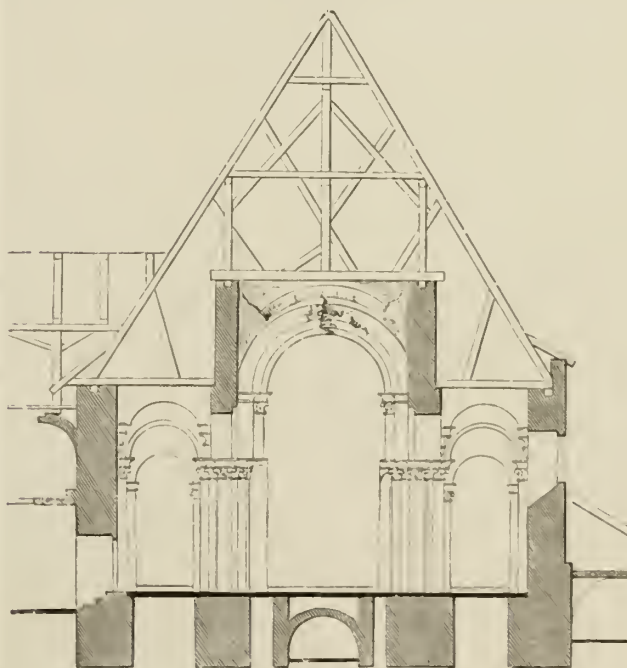
E templomot ¹⁾ legújabb időben, igen rongált állapota miatt, újraépítették, csak körfalai maradtak meg: azonban Ybl építész itt adott rajzát közzétették a „Mitth. der k. k. Centr. Commission első (1856 évf.) kötetében, hol azonban az egyház nem Kaplonyon, hanem tévesen N.-Károlyban létezőnek állittatik. Ha rajzunkat az egynemű lébenyi egyházzal 133.

¹⁾ L. 157. és 158. ábránkat.

157. ábra.

és 140. ábra adott rajzokkal összehasonlítjuk, feltűnő a két épületnek szembeszökő analo-

158. ábra.

giája. Mi azonban a kaplonyit újabbnak tartani kényszerít, az, részint nagyobb távolsága az emlékszerű építészet középpontjaitól, de még inkább a kettős lépesőház a főapsis oldalán, mely egyházunk sajátságai közé tartozik, és azt is gyaníttathatja velünk, hogy az apsidiolok fölött toronyféle emelés legalább tervezve volt, minő hasonló körülmények közt megvolt sz. Adalbert esztergomi metropolisában. Fuxhoffer-Czinárnál a kaplonyit, mint zárdatemplomot nem találjuk említve, mégis elrendezésének hasonlatossága a lébényivel és stíljéből kitetsző régi kora nem hágy semmi kétkedést, hogy e templom is Magyarország három legrégibb rendje egyikének tulajdonítandó.

Az aracsi t. (Torontál m.)

E templomot a Monasteriologia eredetileg a benzéseknek tulajdonítja, és alapítását helyesen a XIII. századba teszi.¹⁾

Ezen alapterv feltűnőleg hasonlít a lébény-i templom alaptervéhez. Lényeges eltérés, melyet különben az alapterven nem vehetni észre, az iker torony hiánya és az egyetlen torony áttétele az éjszaki mellékhajó keleti osztályába; e torony azután, az alatta levő osztály idomának megfelelőleg, nem négyeges, hanem kelettől nyugatra hosszukás, de felső emletén mégis rendszeres nyolcszögbe volt törve. Volt-e analog torony a déli oldalon is? E kérdésre inkább nemmel felelhetni; mert itt a hosszfal fél lábbal gyöngébb, mint az éj-

szaki. Egyébiránt nem tagadhatni, hogy az aracsi építész sokkal bátrabb volt a lébényinél, hogy templomát eredetileg nem csak tervezte, hanem befedte is boltozattal és hogy épülete osztályait sokkal hosszabbakká vagy tágasabbakká tette a lébényieknél. Mindebből kiviláglik, hogy az aracsi templom, alkalmasint több évtizeddel ifjabb a lébényinél, de másrészt mégis hihetőleg még a tatárjárás előtt épült. A vidék kőanyagot nem nyújtván, a templom zömét téglából építették, csak a dísztagok és a tövek ruházata (*Verkleidung*) áll faragott kőből. A tő kétféle, egyszeri octogon (két pár) és díszesebb féloszlopos tőpár az első osztály keleti végén; és ezen tőpár díszesebb voltánál fogva vagy kereszthajót akar legalább jelenteni, vagy pedig hosszszentélyt; mindenesetre e tő-pártól az apsis felé terjedtek el a szerzetesek helyei.

Az apsisokon kívülről, mint Lébényben, féloszlopok voltak díszül alkalmazva, ezen féloszlopok a főapsist öt részre osztották. Másutt a nyugati előminták példájára az apsisok félkúpját esőrök alaku fa-fedellel betetőztették; itt ellenben, keleti szokás szerint, a kőanyag félkúpot fa-födél nélkül hagyták, legalább ily födélnek semmi nyoma ninesen a homlokfalon.

A kapitaelek állapota általán igen megrongált, mindamellett a stílisált növény természeti mintájára még ráismerhetni, és ez vagy a sóska (*rumex acetosella*) vagy a cizinadonia (*chelidonium majus*) levele, hanem úgy átídomítva, hogy a levél végén erős és alkalmasint nagyon kiszökő bimbóvá foglaltatott össze. Azon kapitael, mely a főapsis és déli apsidiol közti faloszlopot koronázza, még emberi alakot is mutat kiemelkedve, a levéldíszén, szétterjesztett karjával a fölötti emelkedő válkövet tartva. Az alak igen megrongált állapotú. Több alakos kapitael nem maradt meg.

Nevezetes a nyugati homlokzat nagy rózsablaka, melyen még béléte nyomai is

¹⁾ Exstittisse Abbatiam de Aracha seculo XIII. post invasionem Tartarorum, indubium est; nam in Synodo Strigoniensi anno 1256., celebrata post Festum S. Martini post paucos alios Abbates subscriptus legitur Nicolaus de Aracha. Quam Abbatiam, cum cuicunque alteri Ordini tribuendi fundamento careamus: eam illi Benedictinorum assignamus; cujus Ecclesia seculo XIV. Fratribus Minoribus collata. (Monaster. I. 294. l.) Leirtam az „Arch. Közl. VIII. k. I. füzetében; hol romjainak tálavti képét is adtam rézmetszetben.

É. Károlyi félt. Budapest, 1880. é. 8.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM.

(nyugati kapu).

1000. évi építés.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM

(éjszaki oldalról).

Fényképezte: Borsos János

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM
(szentély).

láthatók; de nem tudjuk, birt-e valaha küllővel. A főhajó magas ablakai igen keskenyek, és igen magas helyen kezdődnek, faragott körházatu bélletök igen egyszerű. Díszesebb ezeknél a torony két ablaka, kettős osztályuk fölött itt már tompa csúcsívet látunk.

A főkapu egészen eltűnt, csak annyit tudhatunk, hogy béllete nem igen szökhetett ki a homlokfalon; általán véve templomunk kiszökései esekélyek, csak keleti részén volt tám alkuazva.

Mondják, hogy az arasi templom az 1863. év dec. 13-án sokkal jobb karban volt; midőn ugyan is Lueza napján, rendkívüli szél-

vész ledöntötte mellékhajó falait és tornyának felső részét, most a rom elkerülhetlen és tökéletes veszte felé közeleg: mert nincs ahoz közel fekvő helység, melynek számára parochialis templommá lehetne alakítani.

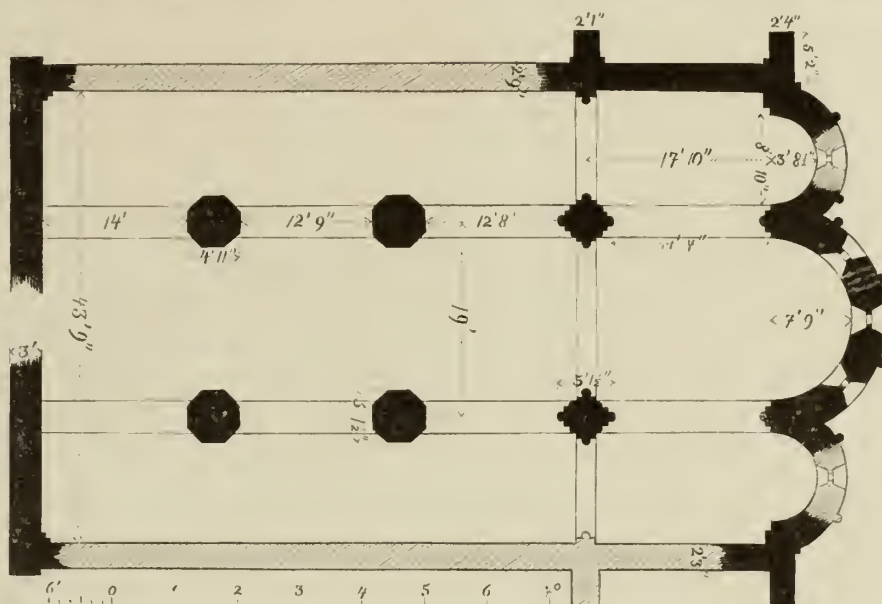
A jáki t. (Vas m.)

Ezen benezés apátsági templom a magyarországi késő-román egyházaknak gyöngye, de megbecsülték is szomszédaink, midőn igen nagy mérvű rézmetszetekkel illusztrálva kiadták a bécsi régészeti bizottság évkönyvei (Jahrbücher) I. kötetében, és jeles réz- és fametszetekkel illusztrálva a „Mittelalt. Kunstdenkmale d. österr. Kaiserstaates“ I. kötetében 1858-ban.

A pompás épületnek keletkezési kora leg-

újabb ideig ismeretlen volt, míg Ráth Károly nem találta fel a „Győri füzetekben“ közzétett azon okmányt, melyben tanukról volt szó, kiket a jáki templomban, 1256-ban ennek ünnepélyes felszentelési napján „in consecratione ipsius monasterii“ felesekettek. A jáki egyház a magyarországi késő-román vagy még inkább átmenet stílus templomok, valamint legdíszesebbje úgy legifjabbja is. Ezen

adat azért is igen érdekes és fontos, mert ismerete előtt hihettük, hogy a tatárjárás 1241-ben hártképezett, melyentulrómán, melyen innen csúcsíves stílusban építettek nálunk. Ezen adat a dömölki tem-

159. ábra.

plomnak 1252. évét, a min ez előtt kételkedni kellett, igazolja és erősíti. Másrészt, ha a jáki templomot a tatárjárás előtt megkezdettnek tesszük fel, a tatárjárás alatt nem enyésztek el régibb templomaink: és valóban fennmaradt ezeknek szép száma. A barbárok az egyházakat csak kifosztották és felgyújtották, hanem sajnálták a munkát, melyet azoknak teljes lerombolása követelt. Ily alapos lerombolás csak a múlt században és a jelennek elején állott be, midőn a régi emlékeket új építkezésre használható kéznél fekvő kőbányaként tekintették.

A jáki templom elrendezésével egészen a lébenyinek rendszerébe tartozik: itt is a hosszajót négy pillérpár elosztja három hajóra, a tornyok alatti két csarnok épen nyílik, mint Lébenyben. a két mellékhajóba,

hiányzik itt is a kiszökő, sőt általában a kereszt-hajó, csak hogy a félkörű apsis előtt hosszszentélyt látunk, és hogy a pillértő egyenlő nyolcz gerinczhordó féloszlopból van szerkesztve.

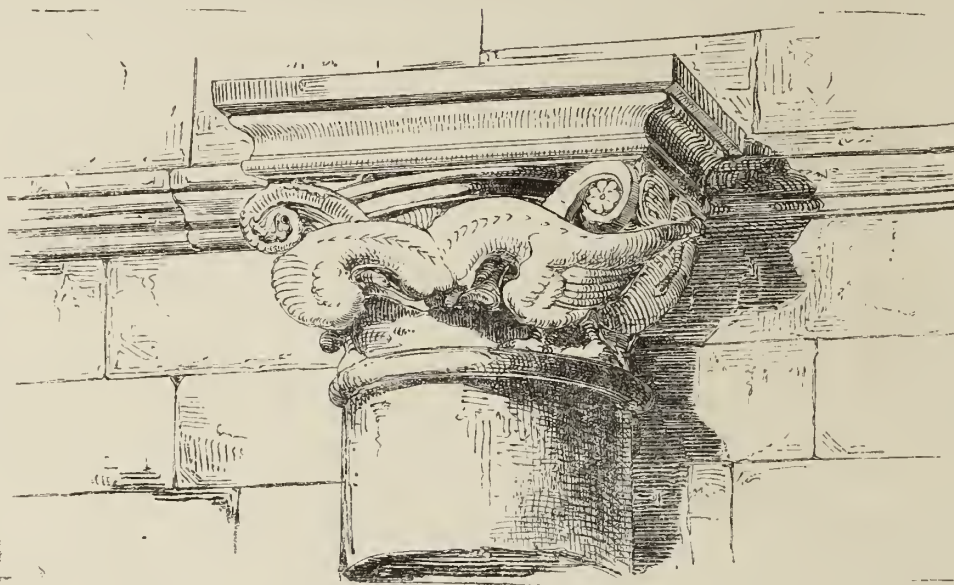
Nemesak a főapsisnak, hanem minden apsidiolnak is van három ablaka. A középhajó magassági aránya, épen úgy mint a lébenyi templomé, megfelel a csúcsíves stylnek, ámbár itt mindenütt csak körívvel találkozunk. Sem a fő- sem az északi mellék-hajónak nincsen ablaka, mi elég meg-

lepő pompás építményünkön, mely már eredetileg boltozásra volt tervezve, ámbár a mostani bolt nem az eredeti; egyik mellék-hajójában még a pillértő is újabb korból származik.

A pillértő kapitaeljei alaesonyak ugyan, hanem igen kies alaknak, vannak alakosak is, az n. n. chapiteaux historiés, mint az itt másolt, melyeken az állatok szabatossgal faragvák. Eitelberger is nagyon dicséri e kapitaeleket, midőn azokat a legszebb románok közé sorolja.¹⁾ A váll-kő új, legalább keceses hajlásában új tagot, a karniest, mutatja, és az oszloplábon is a mély franczia horonyt vesszük észre.

¹⁾ Ein deutliches Bild der Kapitaelbildung gibt die Halbsäule, welche an dem Pfeiler des nördlichen Thurmes erhalten ist, sie zeigt ein vortreffliches Thierornament, das in seiner technischen Ausführung zu den schönsten romanischen Ornamenten gehört. (Mittelalt. Kunstlecken I. S. 84.)

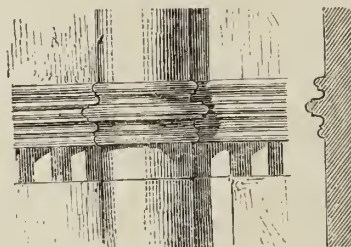
Pompásnak mondható a templom keleti homlokzata dúsan feldisztat három apsis félkörével. A középső nem emelkedik ugyan a főhajó magasságáig, hanem mégis sokkal magasabb a két mellék-hajó apsidiolainál úgy, hogy magassága két részre van osztva közbeeső közép párkányzattal (161. ábra). E pár-

160. ábra.

kányzat mintegy kettős at-tizáló lábat képez, melyben a gyöngébb hengertag allján ismételtetik. Körülveszi a falból kiszökő oszlopkát, mely az apsist

magasságában öt részre osztja, és gyűrűt képez ezen oszlopkán, minő igen jellemző a kifejlődött román stylben. Az oszlopkák lába is keceses alaku, és nevezetes arról, hogy talapja canellirozva van, mi burgundi eredetre mutat;

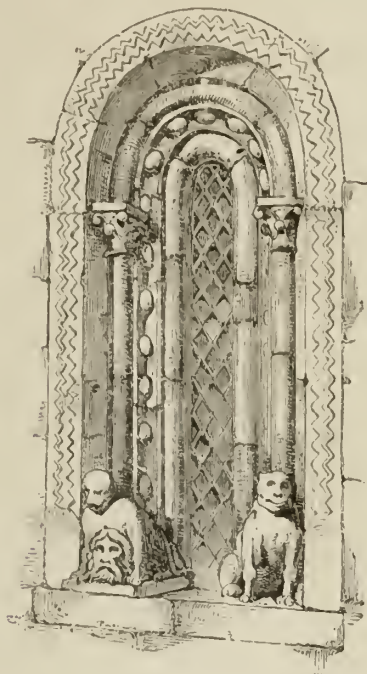
161. ábra.

mert Burgundiában látjuk folytatva az antik oszlopcanellirozásnak gyakorlatát. Egy némely oszloptő alatt az ugynevezett gyémánt-dísz is fordul elő, melyet az átmeneti styl különösen kedvelt.

Az apsis osztályában, a közép párkányzat alatt, sekély fülkét látunk, melyekben haj-

dan dombormivű alakok voltak elhelyezve, ma csak töredékeikben léteznek.

Az apsisnak felső osztályába van törve a szentélynek három ablaka, melynek középső-

162. ábra.

jét 162. ábra mutatja. Első helyen nevezetes a két majomféle alak, melyeknek egyike ember-

főt tart előlábai közt, mi jelképes értelmű és nem csupa ékesítés: rendszeren a gonosznak erejét az ember fölött jelenti. A keretelés fölötté gazdag, és soktagságá-

val összeszorítja az ablak tulajdonképi ívét: van itt hengertag, horony golyódíszszel, belső fal-oszlopka és zigzaggal ékesített szalag vagy lemez. Az egész ablak ismét a már érin-

tett két külső fal-oszloppal van összefogva, melyek három gyámkövön emelkedő lóheríveeskét foglalnak maguk közt: végre ezek fölött következik a dísgazdag koronapárkányzat.

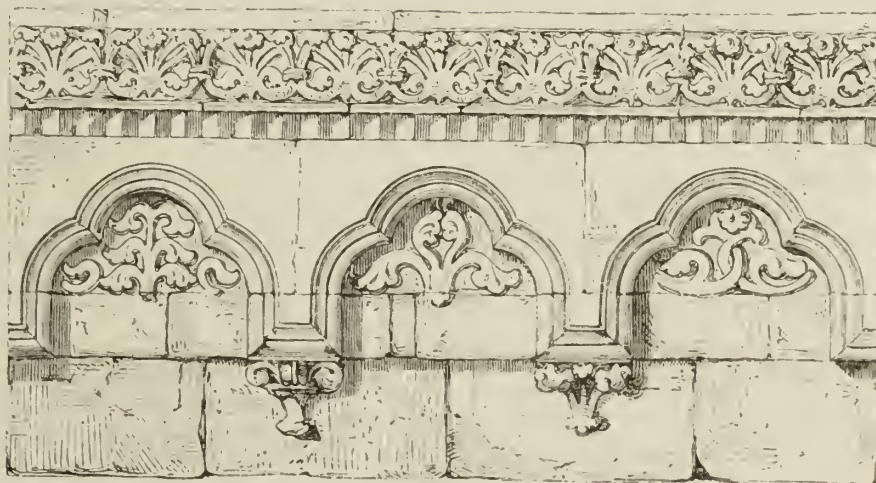
163. ábránk adja e lóheríveeskéket, változó díszeivel és azok fölött először a fűrészfrieset, e fölött a karniest kitűnő keeses lombékesítésével, a legfelsőbb tag egyszerű lemez. A 30 és fél láb magas apsison tulemelkedő főhajónak homlokán látunk rózsablakot, s e fölött öt félkört lépesözetes emelkedéssel; tehát itt is díszes elrendezést.

Az apsidiolok magassága csak 17 és fél lábnyi, mintegy a főapsis középső párkányzatáig érő.

164. és 165. ábra az apsidiolok két fal-oszlopait adja; ezek felülete is oszlopok által mezőkre van osztva, melyek közt mindegyiknek három, valamivel egyszerűbb, hanem mégis igen díszes ablaka nyílik.

166. és 167. számban látjuk a faloszlopok lábát szemközt és szelvényét; erről is mondhatjuk, hogy inkább a Francia, semmint a német iskola teremtményei.

Az apsidiolok koronapárkányzata (168.

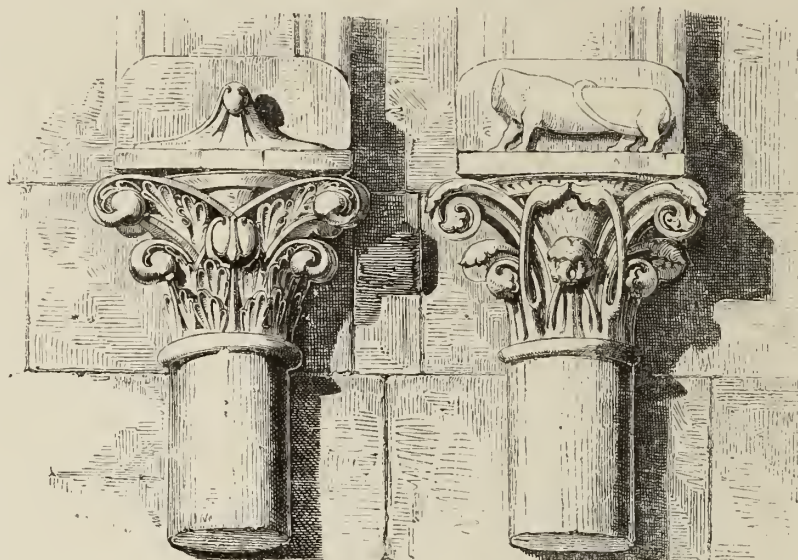
163. ábra.

ábra) csak keveset egyszerűbb a főapsisénél: legfelsőbb tagja lemez, ez alatt van törött páleza a felső és alsó sorban, a középsőben saktábla, következik a rendszeres fűrész-

fries és ez alatt a félköríves, melynek minden félkörében más-más növénydísz mutatkozik. Az egyik apsidiolnak bemélyedt fülkéjében az itt adott dombormivű mellkép látható: szakállas

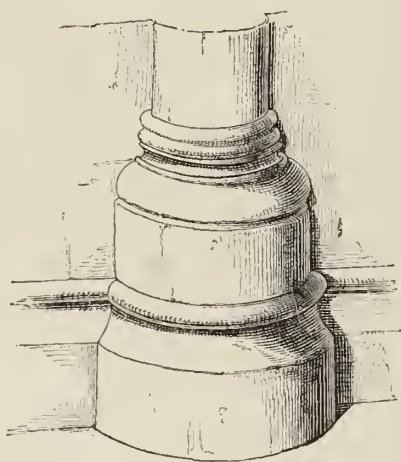
férfit, ki balkezében liliumhegyes sceptrumot tart, jobbával felemeli ruháját, mely alatt két béka kikandikál;¹⁾ jelképes ábra, melynek határozott értelmét megmagyarázni eddig nem sikerült; ámbar hasonló képek igen számosan fordulnak elő a középkor egyházain.

A templomnak hosszoldalai is díszesen vannak mezőkre osztva a keleti homlokzatához hasonló fal-oszlopokkal. Az északi hosszoldalnak egyik nagyobb mezeje ismét kisebb mezőre van osztva, melyben 170. számnak

164. ábra.

165. ábra.

166. ábra.

domborműve látható: ismét szakállas férfit, ki növénylevélbe végződő két sárkányféle állatnak nyakát szorítja. Ezen előadás analog az előbbivel, és pontos jelképes magyarázata szintén foglaltatja a középkori régészeket.

¹⁾ Lásd 169. ábránkat.

A nyugati homlokzat díszes volta megfelel a keletiének. Templomunk igen tömör ikertornya közt nevezetesen kiszökik a főkapuzat, melyet sok tekintetben a bécsi sz. István

székes-egyházának u. n. óriási kapuzatával összehasonlíthatni.¹⁾ Rendszeren a két torony apróbb részletei különböznek egymástól, Jákon egyenlők; négy osztályra van osztva az ikertorony, az osztályok fűrész-félgörbes-fries-

párkányzattal elválasztva: az alsó emeleten csak résféle szűk ablak töri át a tömör falat; a második emeleten van ugyan nagy rózsza, hanem keskeny nyílásokkal, melyek a rendes küllő közti réseket pótolják; a harmadik és negyedik emeleten egyaránt oszlopkával két részre osztott keskeny ablakot látunk; a csűröktől uj.

Legdusabb minden tekintetben a nagy kapuzat, melyen észrevehető a meszternek törekvése tömörebb román ékesítő tagoktól átmenni könnyebbekre,

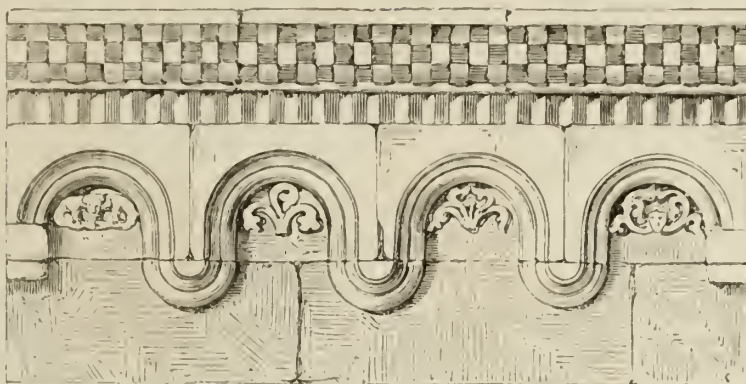

167. ábra.

¹⁾ Díszes, Hieser építész rajzai után készült rész-metszetben adják a „Mittelalt. Bandenk.„ a jáki templom külsejét; jelen munka pedig ugyan e külsőt photographiai képekben mutatja IV. V. VI. és VII. tábláján. A photographiát Beszédes készítette Esztergomban.

a miut ezek inkább s inkább a templomot és a tulajdonképi ajtónyílást megközelítik: kívülről megjelenik vastag, egyszerű maeander, arra következik a még a falba faragott zizzag, melyet követi a könnyű, egészen szabadon kiszökő zizzag, megváltozott alakban, minőt az ujonnan felföldözött budai vár parochialis templomának déli kapuján is látunk. A kapubélletet, — minden oldalán, — hat oszlop képezi, melynek külsője phantastikus négylábon emelkedik, töve díszes, de a leg-

Krisztusnak mellképe. Maga a kapuzat ívezete részben félkörű, részben igen tompa csúcsívvű. Kapuzatunk ívezete fölött van, mi nálunk elég ritka, épszögű orom és ennek és az ívezet (archivolte) hegye közt kettős kisablak, és ez alatt tizenegy, egymástól oszlopkával elválasztott fülke. A legmagasabban Krisztus áll, jobb-jával áldva, baljában könyvet tartva, jobbra-balra Krisztustól öt-öt, szintén könyvvel ellátott apostol, a tizenegyedik és tizenkettedik, helyszűke miatt, a

168. ábra.

169. ábra.

170. ábra.

közelebbi párnak töve ismét sima és a tödíszesítés ismét csak a belső oszlopoknál foglal helyet. A kapitalek fölött az ó-kereszttyén építészetben szokásos, a doriai echinustól elkoresosodott nehézkes rakványt látunk, melyet az erős ívezet fogadására szükségesnek tartottak. Az egyenes zárású osztatlan ajtó fölötti félkör-mezőben, mandorlában, melyet két angyal tart, megjelenik az áldását osztó

két toronyba mélyedett fülkébe jutott. Az orom fölött látunk két kettős szűk ablakot, és ezek fölött a toronyénál kisebb, hanem hasonló áttörésekkel ellátott rózsablakot. A magas orom, tatározása alkalmával, elvesztette koronapárkányzatát, de megtartotta a keleti orommal analog félköríves fries díszét. Valamint a bécsi óriási kapuzat és az e melletti homlokfalon, ugy Jákön is előfordul-

nak majd fülkékben, majd szabadon álló szoborművek: embermellképek, négylábuak, különösen oroszánok, szóval itt mindenütt minél gazdagabb díszítés után törekedett a mester, és talán az utána következő építészek is úgy, hogy a jáki templomban a késő román és átmeneti kor stíljének egyik legpompásabb példányával birunk.

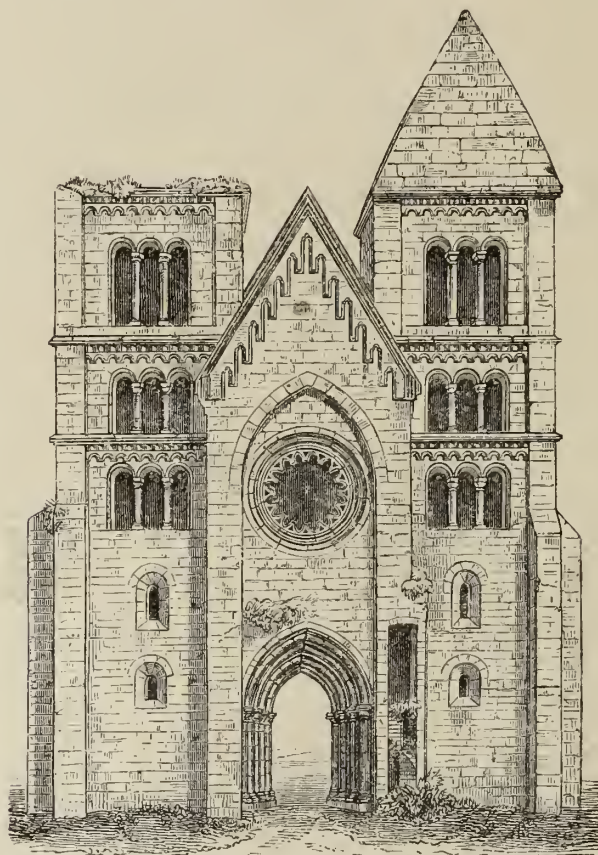
Zsámbék. (Pest m.)

Zsámbékon van igen nevezetes templomunk, mely egy premontrei zárdához tartozott.

Itt a lébenyi általános elrendezés és köríves-alakzás mellett már is oly idomokat látnunk, melyek a teljesen kifejlődött csúcsíves stílnak sajátjai; e templom tehát az átmeneti kort igen jellemzőleg képviseli; midőn a jákinál több lépéssel közelíti meg a középkornak legkiválóbb építészetét. Építkezési ideje ismeretlen; a „Monasteriologiából“ csak annyit tudunk, hogy 1258-ban a premontreiek e nevezetes birtokadományt nyertek,¹⁾ meglehet tehát hogy ennek folytán zárdájukban rendkívüli változtatások történtek. Francziaországban hasonló stílű építmények már a XII. században fordulnak elő, a Rajnán a XIII. első évtizedeiben; ha a stíl hazánkban fejlődött volna, a zsámbéki templomot ifjabbnak kellene tekintenünk a jákinál, de tudván, hogy hazánkban a kora-román alakzatokat használták egyidejűleg a késő románokkal és az átmenetiekkel, a zsámbéki templomnak építési évét a XIII. század csaknem első hat évtizedében kereshet-

¹⁾ Ad Ecclesiae dotem pertinebant praedia : Pátka Szerdahely, alias Kenezrekezy ; Répás, circa Hathalom ; tertia pars terrae Samboch, et medietas silvae eiusdem, per praedecessores Comitum Cynardi de Zolga-Győr (Geur), Magistri Smaragdi Praepositi Albensis electi Colocensis, et Gyleti fratris eorum anno 1258. consentiente Bela IV. Rege donata. (Monaster. II. p. 58.) A templomról szól Eitelberger a „Mittel. Denkm. I. kötetében, honnan 168. és 169. ábráinkat vettem.

jük, még pedig, ha a zárdá lakosai közvetlenül Francziaországból jöttek, korábban, ha Németországból jöttek, később.

171. ábra.

A lébenyi és jáki egyházak fölötti haladás, a zsámbékinál mutatkozik, legalább kívülről polygonnal zárt szentélyében, az osztályok határai közt jól elhelyezett, és nevezetesen kiszökő támain, de főképen az ikertorony alljának mesteri elrendezésén, és a két torony közti kapuzatnak igen nevezetes kiszökésén.

172. ábránk adja ezen nevezetes templomnak romját Feszli Frigyes építész egyik¹⁾

¹⁾ Feszli Frigyesnek különös kedvelt tárgya volt a zsámbéki rom ; ő ezt igen sok és igen csinos aquarellekben lefestette, melyek egyike az 1873-dik bécsi világtárlaton is szerepelt. Magam Gerster építésszel több ízben felmértem az egyházat, és annak és a kassai Erzsébet-templom méreteiből sikerült a középkori mesterek arányosítási törvényét és alkalmazási módját megtalálnom.

igen sikerült rajza után, melyből látjuk, hogy az egyház belsejében már mindenütt a esúcsív

van alkalmazva, de a közép-hajó magas ablakai még megtartják a félkör-zárást; az egyik toronynak megmaradt siskája itt hívebben van adva, mint 171. ábránkon, mindket-

től látjuk, hogy itt még nem bontakoztak ki

őreg gerinczhordóból, és két kisebb oszlopból, mint gyöngébb gerinczhordóból áll. Itt is még

a román styl az uralkodó.

Igen nevezetesnek mondhatjuk a 171. ábránkon rajzolt nyugati homlokzatot. Az ikertorony, mint érintém, még a nehézkes alaku román, mindnégy emeletén

172. ábra.

171. ábra.

173. ábra.

173. és 174. ábránk előadja a tőpillér oszlopai kapitaelseinek mostani állapotát: nagyon megrongált ugyan, hanem azon mégis meglátszik a francia iskola, ugy szintén a 175. sz. oszlop- vagy pillérlábon is.

176. ábránk a fal-pillérek vagy pilasterek alaptervét mutatja, mely nagyobb vagy

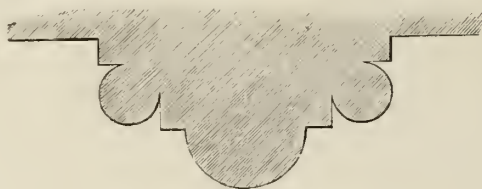
megtartja a tömött négyszögöt és nem török

még a könnyebb nyolczszögbe. Alsó emeletének két egymás fölötti ablaka, tág ugyan kívülről, de belső üre csak lörésféle keskeny ürrel bír.

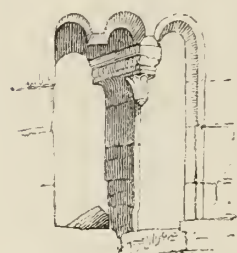
175. ábra.

A többi emeleten két oszlopkával elosztott hármasként ablakot látunk. Mint ezt 175. ábránkon láthatni, a torony oldal-ablakai egyszerűbbek, csak kettősek. Itt észrevehetjük azt is, mint tudták megegyeztetni a tornyok igen vastag falait az ablakot osztó oszlopkák gyöngeségével: állították egy középső, a fal vastagságát ke-

176. ábra.

resztü metsző keskeny falnak két végére egy-egy oszlopkát, mely körülbelül az antik u. n.

177. ábra.

„Ante-aknak“ megfelel. Az emeletek fűrész- és félköríves friesszel vannak elválasztva egymástól; a tornyoknak már nem csekély támasza csakis a második emeletig e-

melkedik. Az ikertorony közti osztály ismét inkább közelíti meg a csúcsíves styl szellemét. Nagy kapuzatának oszlopbéltől hordott ívezete tompa bár, hanem mégis csúcsíves; kár, hogy amnyira meg van rongálva. E kapuzat fölött látunk nagy rózsza-ablakot, melyet jobban kereknek (Radfenster) nevezhetünk, midőn itt küllőt kell feltennünk, mely

idővel letört, de még nevezetesebb ezen alakzásnál az, hogy ezen rózsza-ablak fölött súlymentő csúcsív emelkedik. Az örmönak dísze hasonló a jákiéhez, csak hogy itt nem egyszerű félkörök, hanem lóherívek fordulnak elő, melyek sűrűen állnak, és zárásukkal már inkább a csúcsíves styl ebbeli tagjainak megfelelnek.

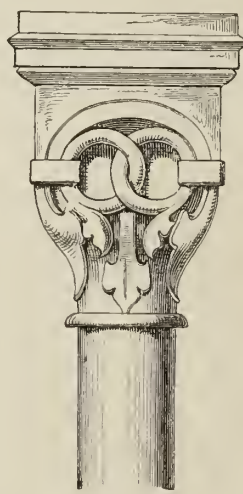
Horpács. (Sopron m.)

Horpácsen, a régi premontrei zárda-templomnak zöme fennmaradt, azonban maga a templom több nevezetes tatarozáson ment keresztül úgy, hogy jelenleg csak néhány oszlopai, belsejében, külsejében pedig az elég ép, dúsgazdag kapuzat tanuskodnak régi fényéről. A Monasterológiában (II. k. 21. l.) olvassuk, hogy a perjelséget a XIV. század végén alapították „Fundata dicitur Praepositura haec ad finem saeculi XIV.“ Azonban ennek világosan ellentmond az átmenet korát eláruló, fennmaradt kapuzat, mely megközelíti a lébényit és jákit. Röviden leírta az itt adott rézmet-szetek kíséretében Eitelberger a „Mittelalt. Denkm.“ I. köt. 90. és 91. l.

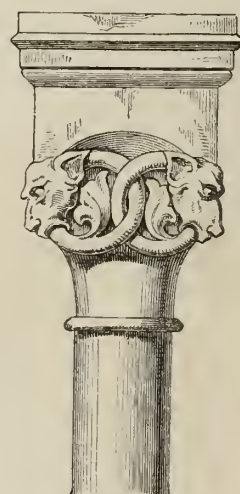
E három kapitael¹⁾ a templom belsejéből van véve; alakja kecses és könnyűded, sőt az egyikben megjelenő két állatfőről joggal el-

178. ábra.

179. ábra.

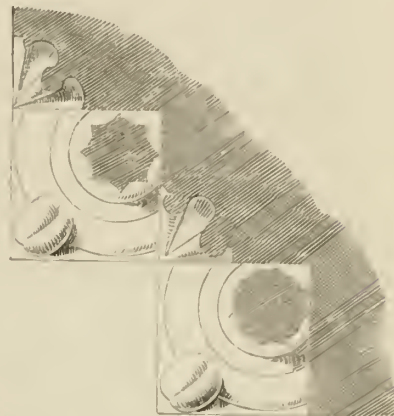
180. ábra.

¹⁾ Lásd 178. 179. és 180. ábránkat.

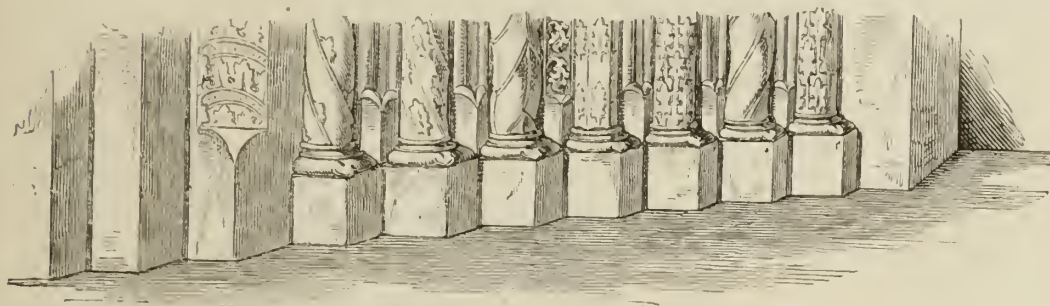
mondhatni hogy kitűnő, valamint felfogása, úgy technikája által is.

Íme a még elég ép kapuzatnak felrajza

A jáki kapubéllet hát oszlopa itt még egy hetedikkel van szaporítva, mindnyája szabadon áll a fal épszögű lépcsőzetes fülkéjében,

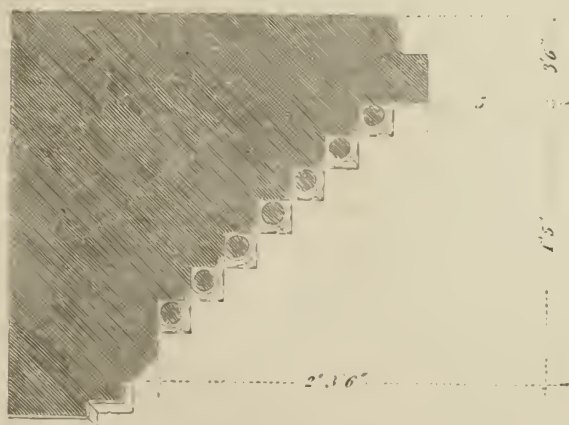

183. ábra.

181. ábra.

és 182. és 183. ábránkon alapterve és két oszlopláb terve.

182. ábra.

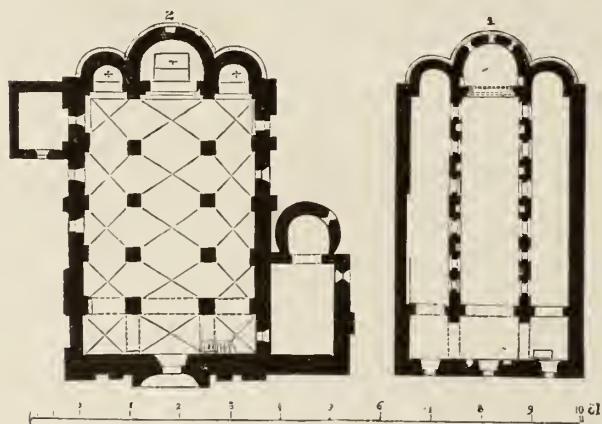
mutat az oszloplábnak durvának nevezhető sarklevele is, mi fölötté feltűnő a többi talán tulterheltnek nevezhető ékesítés mellett, és az oszlopból kies franciai izlésű alakzása oldalán. A béllet szerkezeti háromszöge egyenlő szárú, melynek hypotenusáját érintik a lépcsőzetes bélletkiszökéseknek hegyei. Eitelberger a kapuzatot kitűnőnek mondja. „Es wird wenig Bauten geben, die sich einer solchen Eleganz der Formen rühmen dürfen.“ Ha ezen kapuzatot, a zsámbéki templomot, sőt még a kisbényit is tekintjük; látandjuk, hogy a magyarországi premontreiek a XIII. század dereka körül sokat tartottak templomaik ékességére,

és hogy a kivitelben is szorgalmasan örködtek a szabatosságra. „Domine, dilexi decorem domus tuae.“

Visszatérünk a benczés rendhez, és tekintsük azoknak kisebb mérvű templomait, valamint azon nagyobbakat is, melyek a lébenyi mintától eltérnek; amazok közt pedig első helyen áll a deákmonostori templomka.

Deákmonostor. (Pozsony m.)

E templomkáról jeles monographiát írt Ipolyi „A deákmonostori XIII. századi román basilika. Pest 1860.“ cím alatt. A rajzokat hat táblán adta. Ha csakis a csekély mérvet tekintjük, az épületet inkább két emeletes kápolnának kellene neveznünk; de ily elnevezésnek másrészt ellenmond a felosztás három hajóra, és a nyugati homlokzaton emelkedő ikertorony. Ipolyi az építkezést 1228-ra teszi; másoltatta is igen megrongált falképeit, melyek azonban mégis, mint Magyarországnak talán legrégebbi középkori falképei, nem cse-

184. ábra.

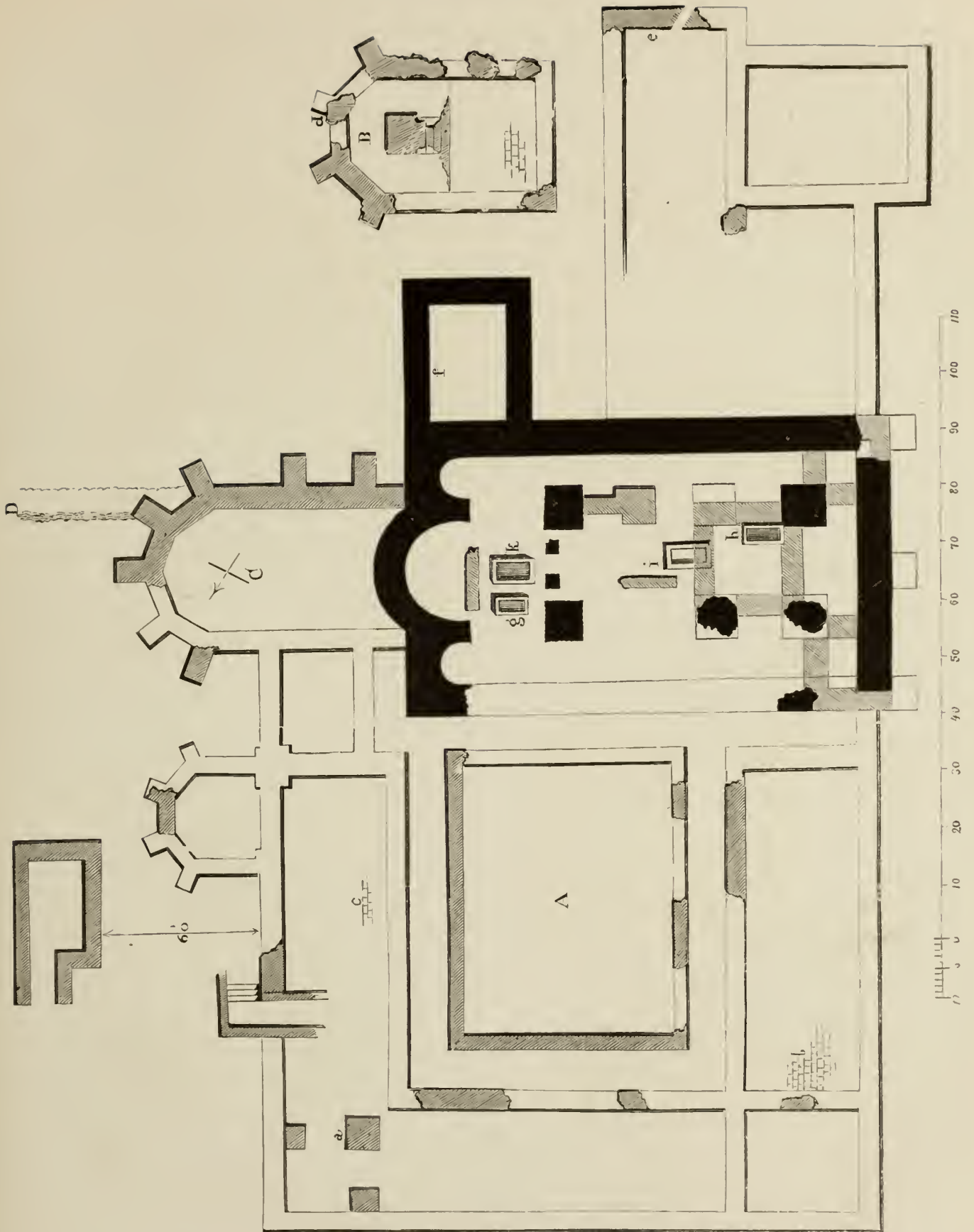
kély érdekléssel bírnak. De mi mindezeknél nevezetesebb, az, hogy Ipolyi ezen két emeletes épület alsó emeletében rendes templomkára ráismer, ellenben a felső templom-részből csak a középhajót tartja isteni tiszteletre szenteltnek, míg a két, attól fallal elrekesztett mellék-hajó a szerzeteseknek háló-helyül szolgált, dor-

mitorium volt. Ipolyi érvei, nézetem szerint, kényszerűek, és igen jól férnek össze a középkori benczések grangiaival, azaz: a szerzetesek, kivált a benczések mezőgazdasági telepítvényeivel, melyeken a templomon kívül alig volt falazott, lakásra való hely. Deákmonostoron a templomkán kívül még csak a déli oldalán emelkedő épület, melyet refectoriumnak tarthatunk, tartósabb anyagból volt szerkesztve, a többi, hihetőleg faépítmény, utolsó nyomig eltűnt. Miután e templomkán is nevezetes változtatások történtek, egyedül alaptervét hasonlíthatjuk össze a lébenyivel, de itten a legnagyobb analogiát fogjuk találni: három félkörű apsisal zárt három hajót, kereszthajó nélkül, az elválasztó, itt sokkal durvább, pillérpárok ugyanazon számát, a mellék-hajók folytatását a torony alatti csarnokba, és a négyeges ikertornyot a közte való kiszökő főkapuzattal. Legújabb időben a templomkát tágitották Schulek tanár terve szerint, melyet a bizottsági építész a pannonhalmiak és bizottságunk felszólítására stílszerűleg elkészített. Deákmonostor ma is pannonhalmi birtok, de maga a templomka jelenleg parochialis, nem pedig benczés zárdája vagy gazdasági telep.

A báthmonostori grangia-templom. (Bács m.)

A deákmonostoréhoz igen hasonló intézménye volt a benczéseknek Báthmonostoron; itt is eleinte csak grangia-templom épült, hanem sokkal nagyobb, mint a minő a deákmonostori. Az előbbinek alapzatát 1871-ben a kalocsai érsek, Dr. Haynald Lajos felszólítására és költségén felástam és úgy találtam, hogy a XIII. századbéli grangia-templomot később hosszú csúcsíves szentély hozzáadásával tágitották, úgy szintén egész apátsági zárdát hozzásatoltak.

Száz nyolczvanötödik ábránk adja a báthmonostori építménynek legrégebbi állapotát

185. ábra.

186. ábra.

és későbbi csatolványait; amaz fekete színnel van kitüntetve.

Az eredeti báthmonostori grangia-templom nagyon hasonlított a deákmonostorihoz, és kivált az igen erős tőpillérek és feltűnőleg vastag hosszfalak megerősítették oly véleményben, mely szerint itt is volt felső emelet midőn az egész környéken semmi más román építménynek nyomát nem találtam, ugyancsak hinni kellett, hogy itt is a gazdaságra felügyelő szerzetesek a felső emelet mellékhajójában lakhattak. Nevezetes volt a fő oltár alatti két sarcophag, az egyik téglából falazva, a második még a római kornak maradványa, az utóbbi jelenleg Báthmonostoron a templom előtt látható. Ugyan a templom előtt áll az itt adott, régebben talált dombormű is.

A dombormű alkalmasint az eredeti templom egyik oldalajtaja fölött elterjedvén, annak mezejét, tympanumát díszítette. A kő hátán római felirat, igen megrongált állapotban látható; de Torma Károly barátom ezt mégis szerencsésen elolvasta s ebből kiderült, hogy a követ Ó-Budáról, vagyis a régi Aquincumból hozták ide.

Építészeti tagok igen csekély számmal és igen rongált állapotban találtattak, de ezek közt mégis oly gerincztöredékek, melyek keletkezésüket (a XIII. század első felében) elárulták.

Találtunk még e két érzlemez is.

187. ábra.

188. ábra.

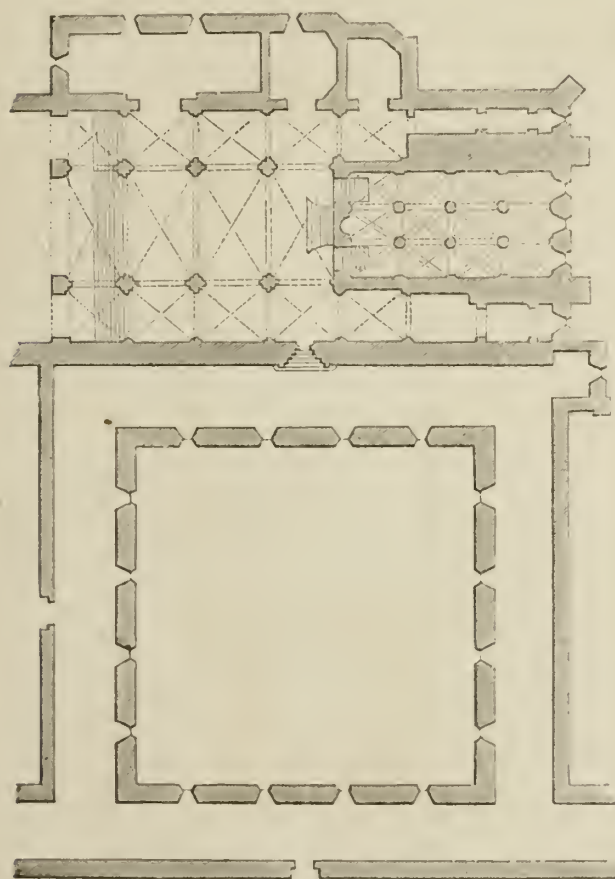
Az egyik felugró (rampant) oroszlánt, a másik sast ábrázol a középkor címerszerű stíljében, a sas régebb zamatu az oroszlánnál.

Tüzetesebben leírtam a báthmonostori ásatások eredményét többször id. „Grabungen” ezümű munkámban.

Tárgyaltam röviden a lébényi templommal többé-kevésbbé rokon szerzetesi egyházakat: átmegyek a többi inkább ismertekre, melyek a lébényi typustól távoznak, még pedig első helyen a benézések főtemplomára, a

Pannonhalmira.

A pannonhalmi vagy sz. mártoni főapátság templomát másod ízben (mint nagy részben ma is áll) építette Uros főapát (1206—1244) 1225 táján (Monast. I. köt. 69. s k. I.), még pedig saját költségén, melyhez II. András király nem járult.

189. ábra.

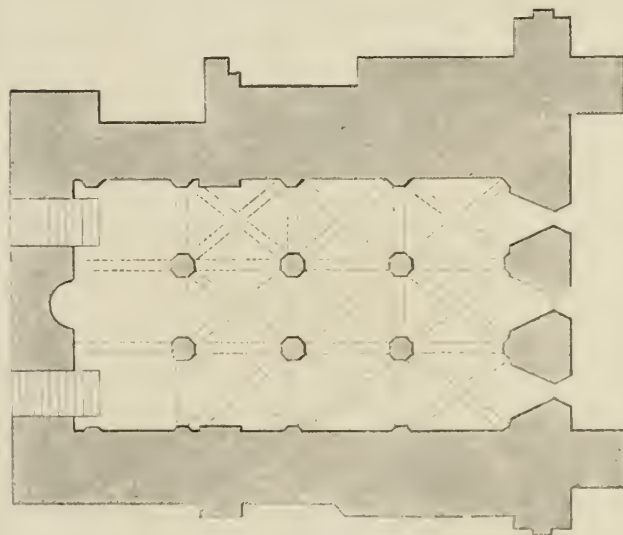
E templomnak elrendezése különbözik a lébényiétől: három hajóra osztott négyszög van előttünk (189. ábra), melynek ninesen

sem négyzete (Vierung), sem kereszthajója, hanem van egyenes fallal zárt szentélye, mely nevezetesen felemelkedik az alatta levő altemplom fölött; ehhez a főhajóban két lépcső ve-

190. ábra.

zet, a magas szentélybe pedig egy, az előbbiektől emelkedő lépcső. A hajókat pillértől választja el egymástól; az ntolsótól nyugatra minden építkezés új. A pillértől idoma az át-

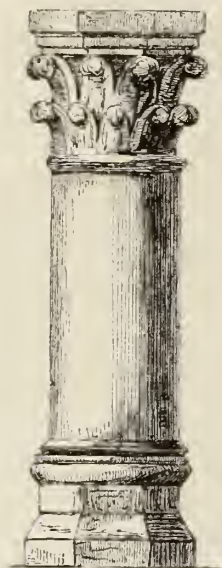

191. ábra.

meneti koré, négyeg, melynek oldalán négy öreg és sarkán négy kisebb gerinczhordó szökik ki, azonban a középhajó tengelye felé fordított öreg-gerinczhordó nem lent, hanem csak nagyobb magasságban szökik ki külön gyámkövön állva, a pillértől, nehogy a főhajó szűk területét még inkább megszorítsa. A szentélynek hálóboltja új, 189. rajzunkon

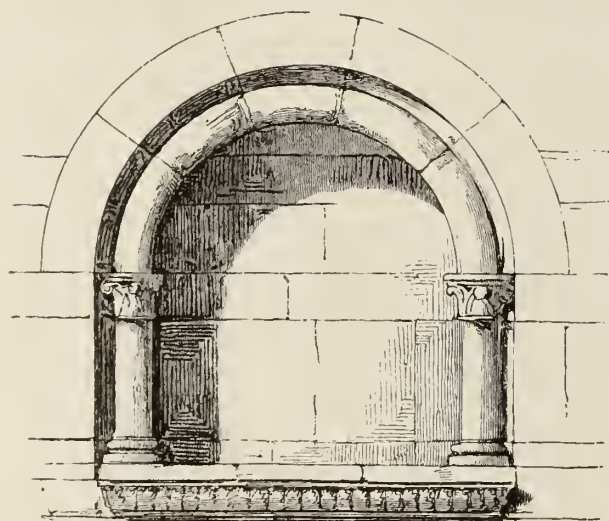
nem látszik; mert itt az altemplomnak boltja van adva; a többi bolt keresztalakú, négyeges a mellékhajókban, hosszukás négyszögű a főhajóban.

191. ábra adja az altemplomot, ez szokás szerint oszlopokkal (egyikét 192. ábra adja)

192. ábra.

három egyenlő, szűk hajóra van elosztva. Nyugati oldalán látunk két a templomból levezető lépcsőt, keleten három kis ablakot. A két lépcső közt van márványszék vagy trón, melyet sz. István korából felmaradtnak mondanak; azonban egész idoma későbbi korra mutat. A hat oszlop alakja igen jól felel meg rendeltetésének, tömör lába úgy, valamint kapitaelje is, melynek vállköve már is csúcsíves boltozatot hord. Az altemplom déli falába van bemélyedve a 193. sz. a. fülke, melyet minden egyszerűsége mellett mégis díszesnek

193. ábra.

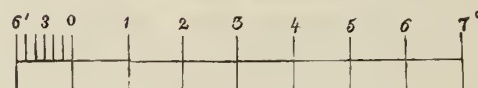
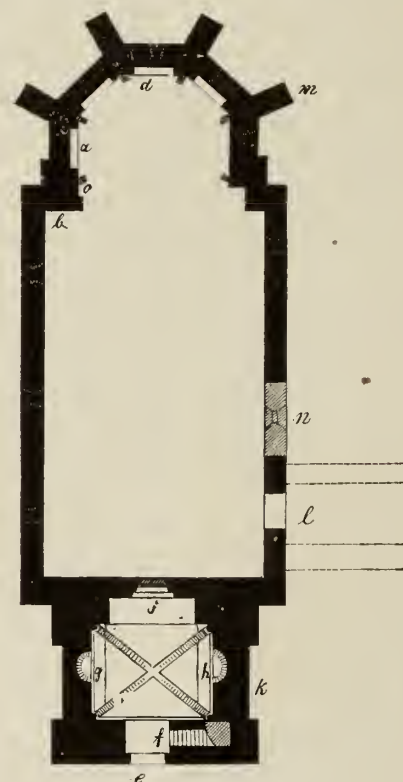
mondhatni; ezen fülke előtt, nyugat felé száll le az altemplomba a felső templomnak pilastere, mely régibb tekintettel bír, mint az altemplomnak akármely részlete, s ez az, mi megint

visszaemlékeztet arra, hogy nálunk nem igen szorosan választottak a részletek közt.

A lépcsőzetet Karner főapát (1699—1708) restauralta; úgy szintén a pompás vörösmárványkapuzatot is, mely a keresztfolyósóból a templom déli falán keresztülvezet. Maga a keresztfolyosó uj (Karner idejéből való?), hihetőleg csak általános elrendezését és pusztá falait tartották meg. A mostani főapát, Kruesz Chrysostom, Storno Ferencz által oly stílszerűleg kiigazította az egyházat, hogy ez a XIII. század stíljé külön példányaként díszlik hazánkban.

Dömölk. (Vas m.)

Ezen benzés apátságot és falképeit tárgyalja Römer a „Magyarorsz. Rég. Emlékek“

194. ábra.

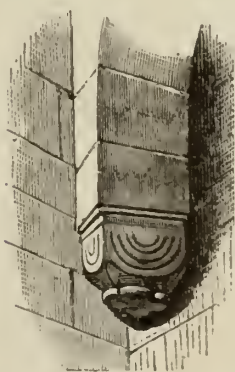
III. köt. I. részében, hol helyesen megjegyzi, hogy fenálló temploma részben még a XIII.

századnak mive, ezt különösen állíthatjuk toronyáról, melynek hosszszelvényét 195. ábra mutatja. Az eredeti félkörű apsist később lebontották, és csúcsíves polygon-szentélylyel helyettesítették.

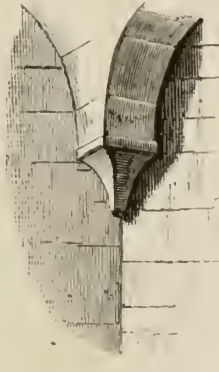

195. ábra.

A torony román kora mellett tanuskodik nemcsak tömör fala és boltja, hanem 196. és 197. ábránk is, melyen a román styl világosan megjelenik. Az épület, rongált állapotában nem szolgál többé isteni tiszteletnek, hanem egyszerű pajta. Nevezetes ezen építmény régi, alkalmasint XIV. századbéli falképeiről,

196. ábra.

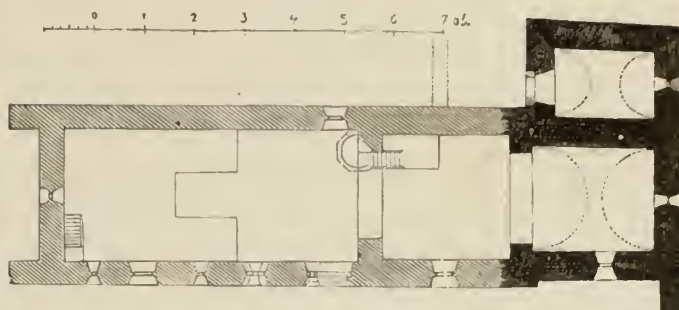

197. ábra.

melyek négyét Rómer id. m. II. T. chromolithographiában adja: sz. Bertalan, ki lenyűzött bőrét boton hordja vállán, medaillon valamely igen megrongált szentnek mellképével, az angyali üdvözet és egy friesféle dísz.

Pécsöl. (Zala m.)

A pécsöli, hajdan benczés templomot, 1861-ben a reformatusok, kiknek birtokában

198. ábra.

volt. lebontották; már bontása közben Hencz és Bergh építészek az épületet felmérték.

199. ábra.

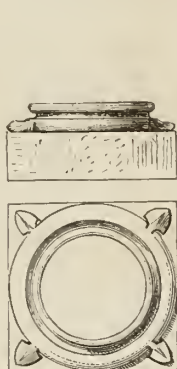
198. ábra adja alaptervét, 199. hosszoldlat és 200. tornyát a még fenálló szentélylyel.

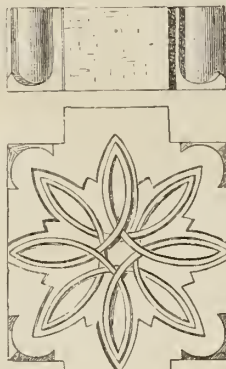
200. ábra.

201. ábrán látunk egy igen elegáns oszloplábat; 202., 203. és 204. a lebontás után

fennmaradt egyes építészeti részletet; 205. a toronyajtót; mi minden az átmeneti korra mutat. Rómer e templomot is tárgyalja id. munkájában. Pöciel (Pechul villa) mint a vesz-

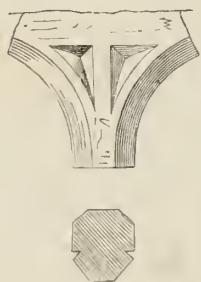
201. ábra.

202. ábra.

prémi egyház birtoka, már 1082-ben említettik, s később az 1222-dik évben, melyben II. Endre király hat helységet ad cserébe az egyház más helységeiért.

Fölötte nevezetesek voltak ezen templomnak falképei, melyeket Rómer 1 tábláján chro-

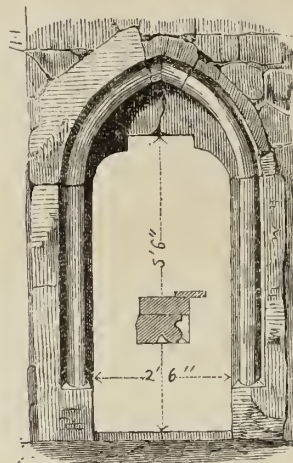
203. ábra.

204. ábra.

molitographiában közöl és magyaráz. Ritka, nálunk páratlan előadás az itt előfordult menygyei mise, „liturgie divine“ melyben maga Krisztus az áldozó; e mellett látjuk jobbján a keskeny ablak alatt egy nimbusos nőt, keresztel kezében, arcza le volt dörzsölve és annak jobbján, egy képnek csak allját, melyen egymás fölött felfelé kisebbedő három lábpár jelenik meg. Rómer a gyakran előforduló „Mertertianak“ magyarázza, azaz sz. Annának, ki Máriát s ez ismét a gyermek Krisztust tartja

ölében. Ennek ellenében megjegyzendő, hogy a lábak nem ülökké, hanem lépdelőkké, és

205. ábra.

206. ábra.

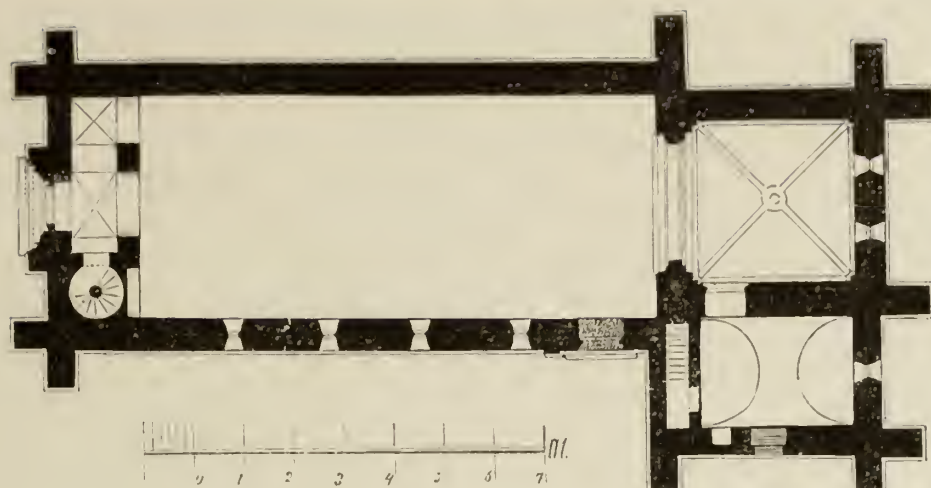
hogy meztelenek mi Anna- és Máriánál nem szokásos. Az ablak béléten 206. ábránk hat-szögű díszje látható.

A már tárgyalt horpácsi és zsámbéki premontrei templomon kívül nevezetesek még e rendnek következő egyházai: az árpási, a kispényi, az ócsai és a turgyei.

Árpás. (Győr m.)

Az árpási, vagy is móríczhidai sz. Jakab-ról címzett prépostságról tüzetesebben írt Rómer a „Győri tört. és rég. füzetek“ II. és III. kötetében. Árpás legrégebben említettik egy 1086-ban kelt okmányban; de a prépostság alapító-levele csak 1251-ből származik, melyet „Mórícz Mester nyitrai főispán a rábai, azaz: móríczhidai prépostság számára kiadott, s hol pons vetus magni Mauritií Comitis-nek neveztetik“ a helység.

Mint 207. sz. alaprajzunk mutatja, e templom csak egy-hajós, de bir mégis iker-toronymyal, keleten egyenes zárásu, a hajónál keskenyebb szentély végzi az egyházat; ily egyenes vonallal zárt szentélyt már a pécsöli templomban is látunk, ez kevésbé költséges, mint akár a román félkörű apsis, akár a

207. ábra.

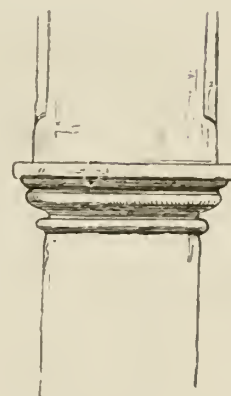
esúcsíves polygon-zárás; eltekintve az előbbi | árpási négyeges szentély fölött a legegysze-
kupjának nehezebb előállításától, mely sokkal | rűbb keresztbolttal beérhették; a hosszahajó

208. ábra.

210. ábra.

209. ábra.

erősebb falat követel, és eltekintve a polygon- | eredetileg alig volt boltozva. Rómer helyesen
nak csillagalaku bonyolódottabb boltjától. Az | az átmeneti korba teszi az építkezést: mert

e kor mellett hangosan szólnak kifejtett tá-
mai, míg 208. és 209. ábráink mindenesetre
még a román *style*-re utalnak.

Az itt adott főkapu arányai szintén mindkét stylben részesülnek; román stylű inkább a szélesség irányában kiterjedő, mondhatni, nyomott kapunyílás és az azt körülvevő félkör-ívzet, mely fölött a súlymentő hegyes ív már is a csúcsíves stylnek teremtménye.

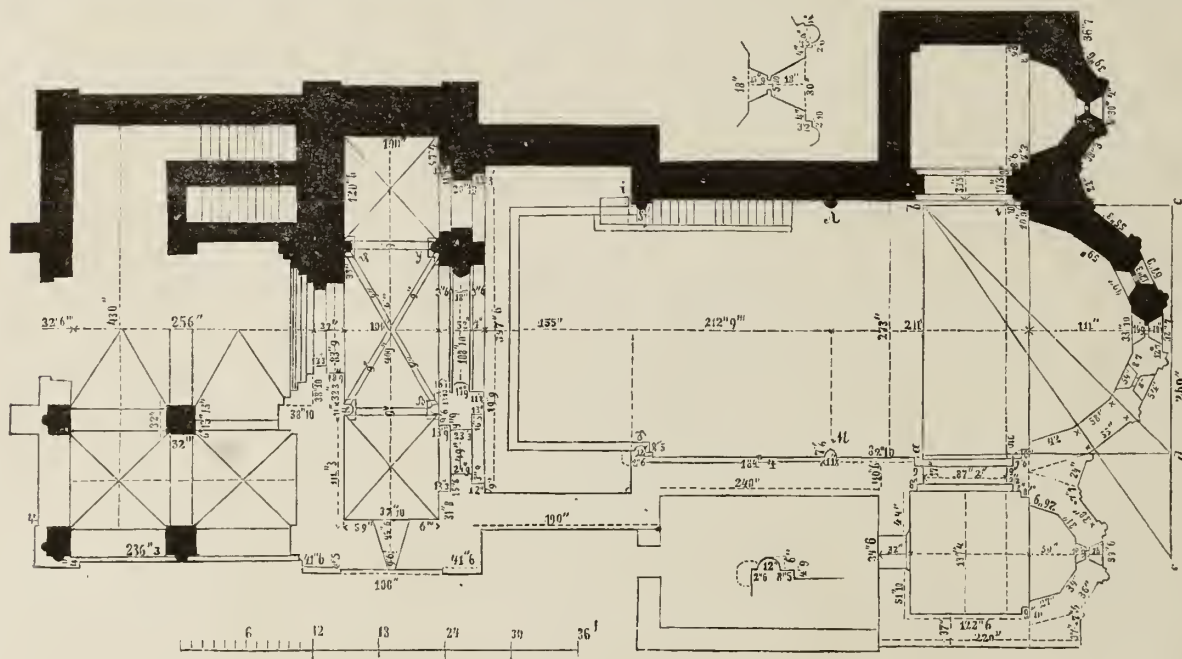
Kis-Bény. (Esztergom m.)

Valamint az előbbi, úgy a kis-bényi templom is jelenleg parochialis; az utóbbiról szóltam „Arch. Közlemények“ III. kötete (1862. évf.) I. füzetében. Építkezése az 1217. évre esik.

Alapterve nálunk egyetlen. Keleten látunk nagy, a tizennégyszög felével zárt apsist,

kapu előtt van egy, a templom legnagyobb szélességét elfoglaló előcsarnok, mely hajdan nyitva volt, mire legelőször Ipolyi figyelmeztetett, és mi szintén nálunk csak itt fordul elő. Alaptervünk egyik oldalán a nyitott előcsarnokot mutatja, a másik a mai állapotot, mely a m. tud. akadémia régészeti bizottsága óvásának daczára az 1862-dik évi restaurációnak sajnos eredménye. A főkapu két oldalán emelkedik, a nyugati karzat fölött, az ikertorony.

Magyarországon a bényihez hasonló alap-
terv, tudtommal, több nem létezik; és Német-
országban is ehez hasonló csak oly altemplom-
okban fordul elő, hol az altemplomnak hossz-
hajója keskenyülve a felső egyház főhajója alá
nyulik. Ellenben Franciaországban van számtal-
an a bényihez analog alapterv; még pedig ezen
ország minden megyéjében; ilyen, hogy csak

211. ábra.

és annak oldalán a tízszög felével zárt két apsidiot, mely két apsidiol nagy kiszökésével mintegy kereszthajót képez. Következik az osztatlan hosszhajó, mely nyugat felé, épszög alatt kiszökvén, kétszer tágul, először a nyugati karzat (Querempore) előtt, és ezután még egyszer e karzat alatt. Az igen díszes fő-

pár példát hozzak fel, az Allier megyének cognati, a Bouche du Rhône megyének montmajouri, a Charante megyének moushiersi templomái stb. stb. csak hogy a francia templomokban, mint a bényi, osztatlan hosszajók mellett három hajósak is fordulnak elő és hogy a főapsis előtti négyzet fölött többnyire nagy

középponti torony emelkedik. A bényit, de még más premontrei templomokat tekintve nem kételkedhetünk, hogy e rendnek tagjai leginkább Franciaországból jöttek hazánkba, mi épen nem feltűnő, midőn királyaink a XII. század végén és a XIII. első felében nekik adományozott szabadalmait szem előtt tartjuk. Azonban Bényben még így is sajátos marad hosszajójának kettős tágitása és a nyílt narthexféle előcsarnok.

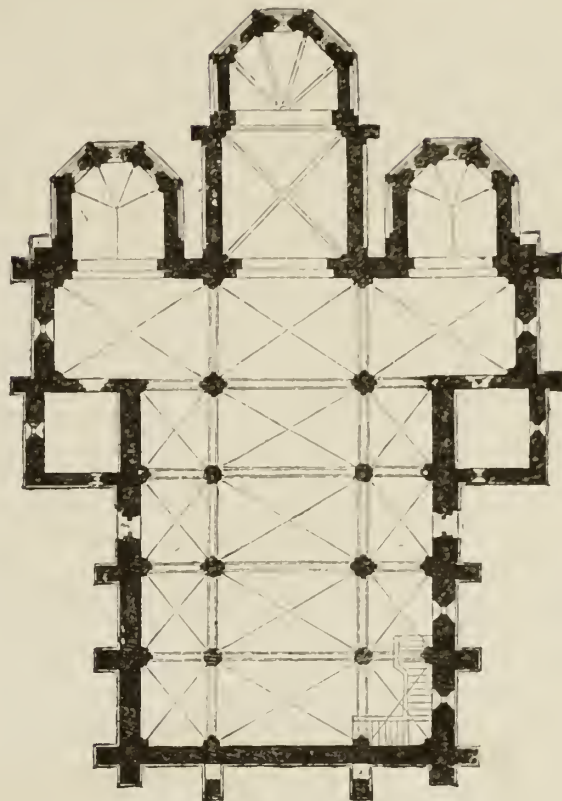
Nevezetesek a bényi kapitaelek is; egyiken talán a legrégibb ránk jutott magyar öltönyt látunk két vadászon; bő, térden alól érő zekét; álló gallérral és nemez (?) sark nélküli eszmát; az arcz beretvált, csak a bajusz van meghagyva.

A templom előtt van egy sírkerti kerek kápolna, de ezt annyira elferdítették, hogy eredeti állapotára többé nem ismerhetni. A bényi sínczokról volt szó a bevezetésben.

Ócsa. (Pest m.)

Az ócsai templom keletkezési idejét pontosan nem ismerjük, de stylje ezt a XIII. század dereka körül helyezi; irtak erről (a m.

még külföldön is meglehetősen gyöngye lábou állott.

212. ábra.

212. ábránk előadja az ócsai templomnak alaptervét a 213. déli homlokzatát. Az elrende-

213. ábra.

tud. akademia évkönyvében is), hanem oly időben, mikor a középkori építészet ismerete

zést illetőleg Francia- és Németországban egyaránt ez szokásos, nálunk nem; mert eddigi pél-

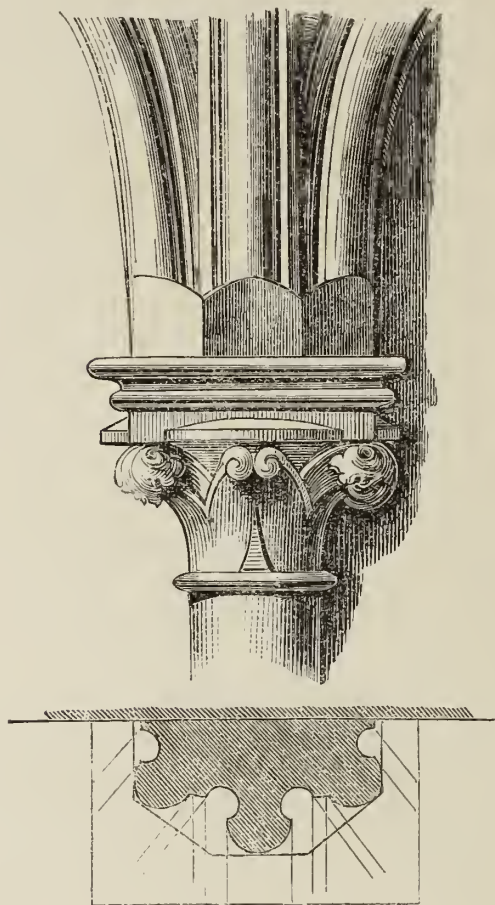
dányaink közt csak három, kereszthajóval ellátott templomot találunk: a gyulafehérvárit, a kalocsait és a bényit, a többi mindnyájában hiányzik az áthajó, mely az ócsai egyházban egész határozottságban jelenik meg, sőt az ahhoz csatolt függelékekkel még némileg nyugat felé is kiterjeszkedik; de másképen ezen egyház is részt vesz nagy, nyitott-torony alatti csarnokaival a magyar provincialismusban. Az apsis és apidiolok mind belül, mind kívül polygon általi zárása és a tának nevezetes kiszökése elég késő korra mutatnak; ellenben a tömör, csak igen szűk ablakkal ellátott torony, a templom ablakainak szűk volta és zárása félkörben, a mindenütt alkalmazott félköríves fries, a kapuzatnak elrendezése, mindez még a romanismus korába tartozik, s így az ócsai templomot Magyarország legujabb átmenetkoru templomai közé kell számitanunk. Hibájának tekinthetjük, hogy a főszentélynek és a két mellékszentélynek nincsen közös fala, hanem van e két osztály közt igen szűk tér vagy sikátor. Rajzunk is, melyet a „Mittelalt. Kunstdenkmale“ I. kötetéből átveszünk, annyiban hibás, hogy mindenütt keresztboltot mutat, holott a hosszahajó csak vízirányos falmennyezettel bír. A szentély külfalán még sz. Kristófnak óriási, hanem igen elhalványodott képe látható. Jelenleg a templom a reformatusok birtokában van.

Türgye. (Zala m.)

A türgyei praepositurát épen a tatárjárás évében 1241-ben alapította Dénes bán (Dionysus Banus de S. Gerardo. L. Monasteriol. II. 62.), tehát az építkezés a XIII. század dereka körül esik. 1699-ben a praepositurát visszanyerték a premonstreiek; a régi elenyészett zárda helyett újat építettek.

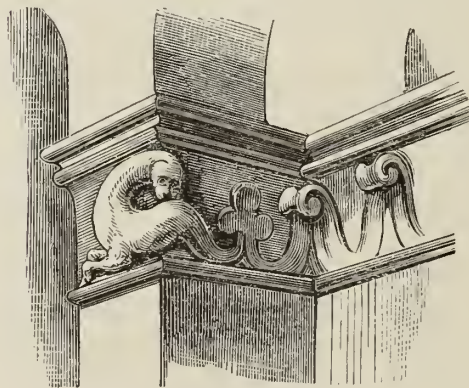
A régi templom alapterve nem mutat különöst: három-hajós, hosszukás négyszögű, alól egészen nyílt ikertoronynyal. A középhajó

jónak megfelel a valamivel keskenyebb szentély, melynek egyenes zárása a múlt század beálltakor épült fel.

214. ábra.

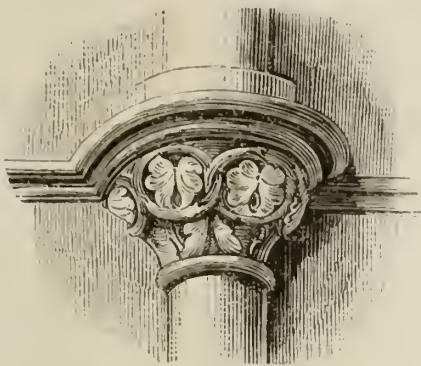
A tőpillérek egyszerűen nyolcszögűek, de a magasban emelkednek azokból gerincz-

215. ábra.

hordók, melyek valamint kecses alakzásukkal, úgy levéldíszökkel is francia mintákra utal-

nak. 214. ábra kapitaelje csak egy sorlevelet mutat, de kelyhe kies hajlásu. 215. ábránkon phantastikai állat jelenik meg, és e mellett valóságos francia módra stylisált levelek; míg

216. ábra.

216. ábránk gyűrükbe foglalt levelei emlékeztetnek az analog, szintén egymásba font horpácsi gyűrűkre, és tudjuk, hogy a horpácsi templom is premontrei volt.

A cisterci rendnek még egy nevezetes fennálló, és egy romba dőlt templomát ismerjük, mely átmeneti stylü: amaz az apátfalvi, ez a ezikádori.

Apátfalva. (Borsod m.)

Az apátfalvi vagy bél-három-kuti zárda történetét, az illető okmányok hozzácsatolásával tüzetesen írta meg Ipolyi az „Arch. Közlemények” VI. k. I. füz. (1866. évf.); leírta továbbá a zárdának még fennálló, ma parochialis templomát; és magam hozzácsatoltam építészeti arányainak taglalását.

Villard d'Honnecourt XIII. században élt francia építész, ki Magyarországon is tartózkodott, rajzalbumot hagyott maga után, melyben az apátfalviéhoz igen hasonló alapterv fordul elő: (l. a „Közlemények” 49-dik lapját) ¹⁾ ezt pedig a cisterciák egyházainak mintaterveként tekinthetjük, mint azt sz. Ber-

nát egyszerűsítve kívánta, ki a rendet ismét szigorubb szabályok alá foglalni egész életén át törekedett. Igaz ugyan, hogy a cisterciák nem mindenütt követték példáját, és hogy vannak a pompás, benczés-templomokkal vetélkedő egyházaik is; de épületeik nagy többsége, és ezek közt az apátfalvi is, követi az egyszerűsítés szabályát. Ez pedig egyszerű egyenes zárású szentélyt és mellék szentélyt kíván, kizárja a nyugati ikertornyot, és általában csak kis fatornyot (Dachreiter) enged meg; a templom belsejét szintén egyszerűsíti, és ellenzi kivált a symboliens falképeket és az alakos mosaikféle padolatot.

Ezen tekintetekben példány az 1237-ben IV. Béla által építtetett apátfalvi templom, mely jelenleg az egri seminárium birtokához tartozván, elég jó karban áll előttünk. Példá-nyainkban ez az ötödik templom, mely határozott, az emelkedésben is megjelenő keresztthajóval van ellátva, s így valóságos latin keresztet képez, midőn a főhajó, a keresztthajó és a szentély a többi részek fölött felemelkedik. A hajókat elválasztó pillérek is igen egyszerűek, négyszögű prismák, melyek sarkai kissé levannak szelve, a bolt hevederei és gerincei pedig csak a pillér felső részén, vagy éppen csak a magas falból kiszökő gyámköveken nyugosznak. Ezen gyámkövek is egyszerűek, nem vesznek fel növénydíszet, mely csakis a kevés féloszlopok kapitaeljein, hanem itt elég díszesen jelenik meg. Ezen oszlopok lába a szokásos attizáló, a francia iskolának sajátos, az alsó hengertagba bemélyedő horony-nyal; a pillérek talapja még egyszerűbb. A választó íveken és magas boltokon már is tompa csúcsív jelenik meg, de az egyszerű béllettel ellátott ablak valamennyie még fél-körívvel záródik, vagy felveszi az egészen kerek alakot; ily kerek vagy rózsaalakot látunk nemcsak a főhomlokzaton (ez még küllővel is van ellátva) és a keresztthajó ormai alatt, hanem még a szentély orma alatt is. Igen díszes a

¹⁾ A „Közlemények” idézett füzetében a leírás-hoz hét igen csinos réztábla van mellékelve, melyet Párisban Soudain és Doby metszett.

főkapuzat, mely minden oldalán három nagyobb és több kisebb hengerekkel van ékesítve; félkörű mezejét lombvoluta kereteli, mely alatt sima helyen lehetőleg falkép létezett, de ennek semmi nyoma többé. A béllet oszlopainak kapitaeljei szintén emlékeztetnek franczia mintára, kivált felső sor-leveleikkel, melyek egyik kapitaeltől átszöknek a szomszédra, s így folytonos lánczot képeznek. A templom, mi nálunk ritka, szabályosan faragott kőből van építve; a főkapuzaton a zöldes és vöröses homokkő szabályos felváltásával polychromia idéztetik elő, s ez a kalocsai székes-egyház mellett hazánkban a termés kőből előállított többszínűségnek második példánya. A tompa csúcsívek mellett a templom keleti részén előforduló támok is épületünket az átmeneti korba helyezik.

Czikador. (Tolna m.)

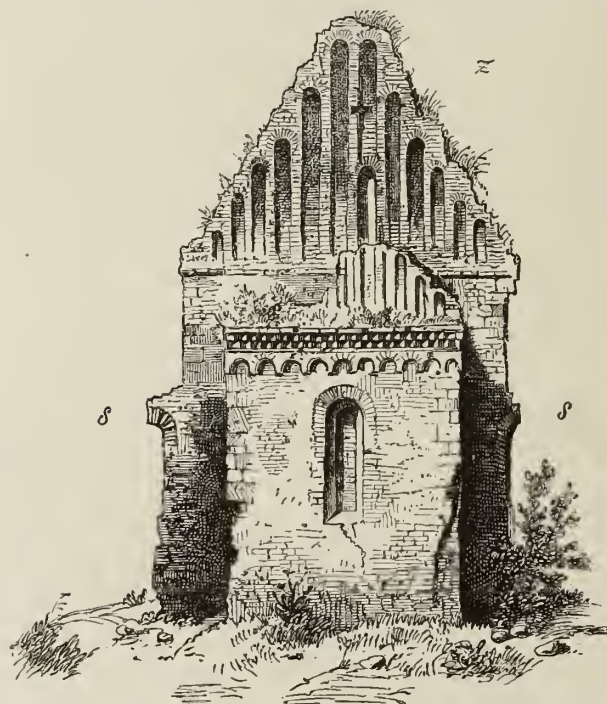
Myskovszky Victor az „Archaeol. Közlemények“ IX. köt. V. füzetében az itt adott ábrákat közli, mint nézete szerint, a hajdani cisterci czikadori zárdatemplom romjainak maradványait, melyek a Tolna megyei Czikó falu mellett még ma is bucsujáróktól látogattnak. A czikadori zárdát, az osztrák sz. keresztí (Heiligen Kreuz) leányaként 1142-ben alapították; azonban a rajzunkban előadott rom sehogy sem származhatik ezen évből. Egyébaránt tudjuk, hogy rögtön az alapítás után nem építettek maradandó épületeket; hihető tehát, miszerint, midőn III. Béla is szaporította az apátság jövedelmeit, a tartós épületek, egyidejűleg a többi magyarországi szerzetes épületekkel, itt is csak a XIII. században emelkedtek. De még kérdéses, vajjon a czikadori apátsághoz tartoznak-e a Czikó helység melletti maradványok? Midőn Koller az e nevű apátságot Bátaszéken keresi, és Fuxhoffer-Czinár is e tekintetben Kollerrel egyetért. A romok minden esetre románkorúak; a

fűrész- és félköríves fries, az ablakok köríves zárása, az alkalmasint bolt nélküli hosszhajó még a kora-román styldre is utalhatnak; mig

217. ábra.

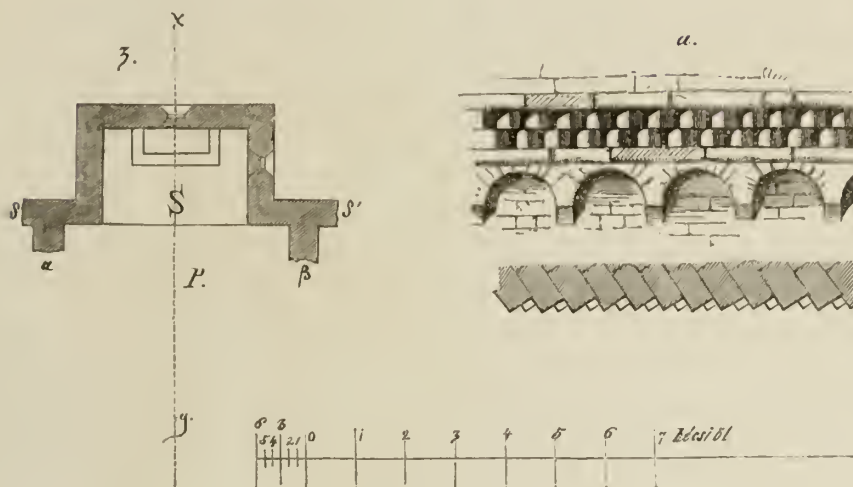
valamivel későbbi időre mutat az oromnak dísze. Némileg a cisterci rend szokását bizo-

218. ábra.

nyitja a szentélynek és mellék-szentélyek egyenvonalu zárása is (219. ábra). Itt határozottabb választ csak rendszeres ásatás szolgál-

olasz, semmint a francia vagy német architektúrának befolyását gondoljuk észrevenni. Amarra látszanak mutatni a kapu és az ab-

219. ábra.

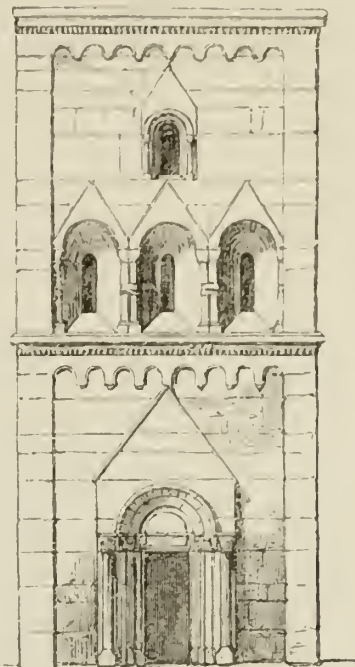
tathatna, és ez könnyen eszközölhető; mert a hajdani épület falai, több helyütt, még a földfelepe felett is láthatók, és bizonyosan megvannak a föld alatt.

Felső-Eörs. (Zala m.)

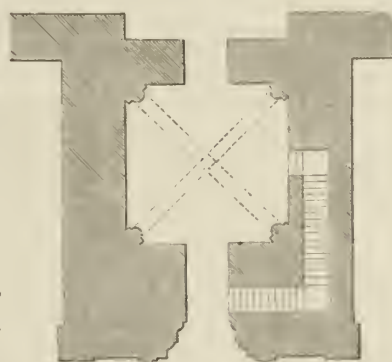
Van Felső-Eörsön, a Balaton partján egy átmenet-korú prépostsági templom, melyet még ma is isteniszteletre használnak: közep-teste, azaz hosszahajója új, hanem a félkörű apsis és a torony még az eredeti. A legrégibb e templomra vonatkozó feljegyzett év az 1258-dik, melyben az eörsi prépost és más papja a veszprémi egyház sz. Mihály oltárának felszentelésénél jelenvoltaknak mondatnak.

E templomnak legnevezetesebb része tornya, mely nem mint ikertorony a mellék-hajók nyugati végén, hanem mint egyetlen torony, a főhajó végén áll, és nem szökik ki a templom nyugati homlokzatán, hanem egész testével a templom belsejében áll. Hasonló toronyépítés nálunk elég ritka, Németországban legnevezetesebb példányát Gelnhausenben ismerjük. Mind a mellett templomunk stíljén inkább az

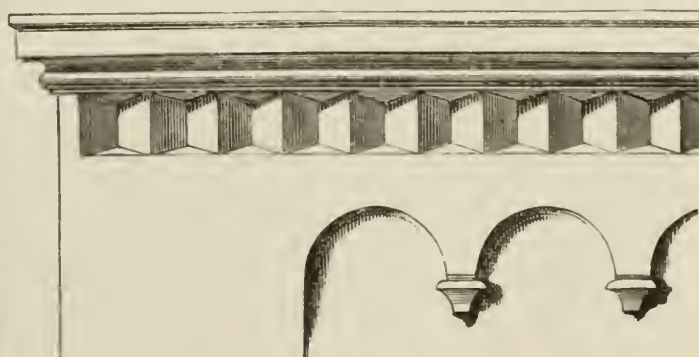
lakok fölötti különös alaku tompa esúcsos ormok és a második emelet hármashablaka közötti oszlopok különös, úgy szólván összefont tövei; sőt ide tartoznék a 222. sz. a. adott párkányzat is, mely a fűrész- és félköríves fries fölött elterül.

220. ábra.

221. ábra.

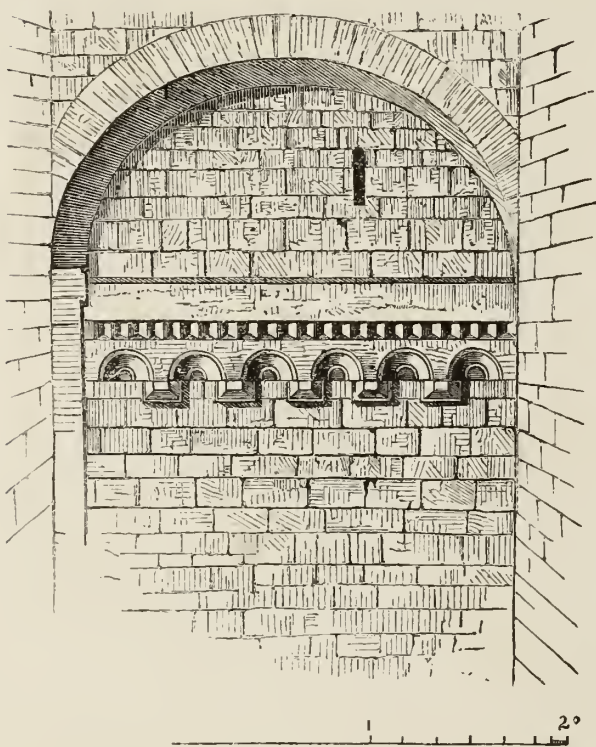

222. ábra.

A főajtó fölött, a felső küszöbön, még egykét, csaknem egészen ledörzsölt álló-alak közt áldó és püspöki botot tartó férfinak maradványa látható: míg a félkörű mezőben domborműnek vagy festménynek legkisebb nyomát sem vehetni észre.

Városi parochialis templomok.

A középkorban a polgári, a városi élet leginkább háromféle középpont körül csoportosult: az egyház, azaz a zárdák és püspöki székek, azon helyek körül, melyekben a királyok és országfőnökök udvartartása volt, és végre a kereskedelemre alkalmas vidéken.

223. ábra.

Nálunk kevésbé fontos a középpontnak harmadik neme. Azonban van ilyen is, ez pedig Pest, melynek hihetőleg még a tatárjárás előtt megkezdett parochialis templomának déli tornyában az ide másolt fűrész- és félköríves-fries látható.

E fries egyszerű alakjával még a régibb iskolába tartozik. Az építkező nagyobb vagyonnosságára nemcsak ezen dísztag, hanem a falnak szerkezete szabályosan faragott kőből és a toronynak nagy mérve mutat, mely szerint a templom terve is nagy mérvű volt. Nem hallgathatom el azon körülményt sem, hogy a budai vár későbbi Pest városa keletkezésénél, mint ezt többféle régi neve: „castrum Pestienae, castrum in monte Pestienae, novus mons Pestiensis“ tanúsítja. Végre Pestnek régi kereskedelmi fejlődése mellett tanuskodnak a „forum castrum Pestiensis és a portus vagy rév név is.¹⁾

A székes-egyházzal ellátott városok műemlékeit éppen a székes-egyházakban látjuk, melyek mellett külön régi parochialis templomokat alig ismerünk. Hazánkban a zárdák körül nem igen keletkeztek jelentékenyebb helységek vagy éppen városok; mert nálunk a szerzetesek nem emelkedtek fel annyira, mint más országokban, főfoglalatoságuk hihetőleg a mezőgazdaság volt.

Végre királyaink lakhelyöket gyakran változtatván, a királyi székvárosok sem fejlődtek ki oly gyorsan és fényesen, mint másutt. Általán véve mondhatni, hogy városaink kifejlődése nevezetessé csakis a tatárjárás után válik, midőn a külföldről meghívott telepítvényesek vagy a régi, még alig fejlődött városokat újra népesítették, vagy éppen új városokat alapítottak, és azokat, előbbi hazájok szokása szerint, védfalakkal körülvették.

De Magyarországon, ezen ugynevezett szabad királyi városok mellett különös figyelmet érdemelnek a bányavárosok, ez utóbbiaknál régibb voltak miatt. Érzékincesünket már első királyaink is kibányáztatták külföldi, többnyire szász munkásokkal; de eleinte nem a későbbben nevéssé lett bányavárosokban, ha-

¹⁾ L. Rómer „Régi Pest“ czimű, 1873-ban megjelent könyvét.

nem, mint ezt ódonabb templomai támasztják, ama kisebbekben, melyeknek érzékesei azóta elfogytak. Egyetlen kivételt, nagy tetszik, itt Máramaros-Sziget képez, melynek csak korunkban lebontott temploma még román részlettel bírt.

Az említett kisebb régi bányavárosok, melyeknek parochialis templomai fennmaradtak, közzé tartoznak Börsöny (Pilsen), Szász (Német-Pelsőcz), Dobroniva, Karpona (Karpfen) és Hajnik.

Börsöny. (Hont m.)

A börsönyi plébánia-templomot felmérte, lerajzolta és kiadta aradi Lippert József építész a bécsi Közleményekben (Mitth. der k. k. Central-Commission Jahrg. 1869, LXXII—LXXVI. I.), s ezt, maga korában, a kisebb parochialisoknak típusaként tekintjük, bár nem helyezhetjük keletkezését Lipperttel a XI. század elejére. „ein uralt romanisches Kirchlein, das als Zeuge längst verschwundener Zeiträume wohl schon im Beginne des XI. Jahrhundert entstanden“, hanem helyezzük, stíljénél, ezt a többi egykorú s jól datált

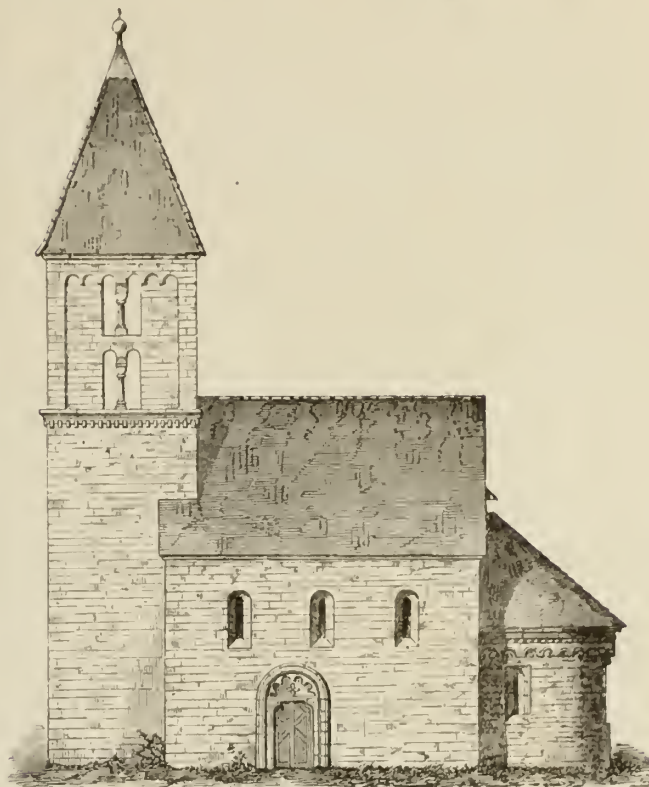

224. ábra.

magyarországi templomokéhoz hasonlítva, a XIII. század első felébe.

Tekintve alaptervét, ez a lehető legegyszerűbb: osztatlan, fennemnyezettal fődött hosszahajó, melyhez keleten kis hosszszentélylyel ellátott, félkörrel végzett apsis, nyugaton négyeg-torony csatlakozik, a bejárás a templomka déli falában nyílik.

225. ábra mutatja déli homlokzatának rajzát; a kapuzat fölött három egyszerű, fél-

225. ábra.

körbe zárt ablakot, a tornyot, melynek alsó emeletét tömör, át nem tört fal képezi, míg második és harmadik emeletén egy-egy kettős ablak nyílik; apsisa díszes párkányzattal bír. Itt még az átmenetnek alig van nyoma, de az alakzás, mely egészben egyöntetű, mégis már a német iskolának későbbi román stíljét árulja el, és épen ezen egyöntetősége miatt tér el azon

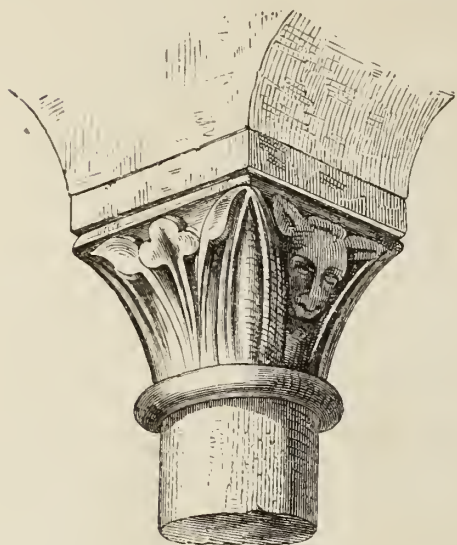
székes- és zárda-egyházaktól, melyekben korai és késő részleteket vegyesen alkalmazva látnk.

E három (226., 227., 228. ábra) kapitael a torony ablakoszlopokainak kapitaelje, két szélsőjének silhouetteje emlékeztet a korinthusra, míg a durvább középső a doriai echinus elköresodásának tekinthető.

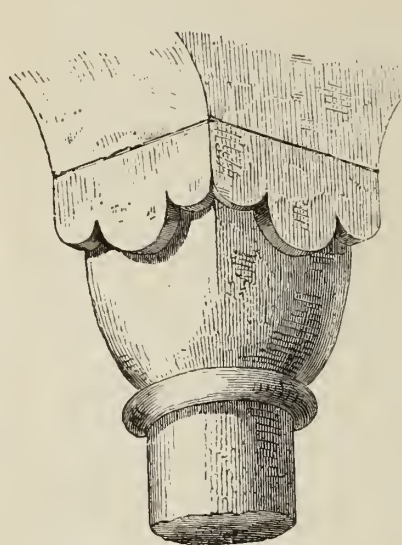
Nevezetes ezen oszlopokák igen különös

lába (229. ábra) eredetisége miatt, bár kecses vagy czélszerű alaknak nem mondhatjuk.

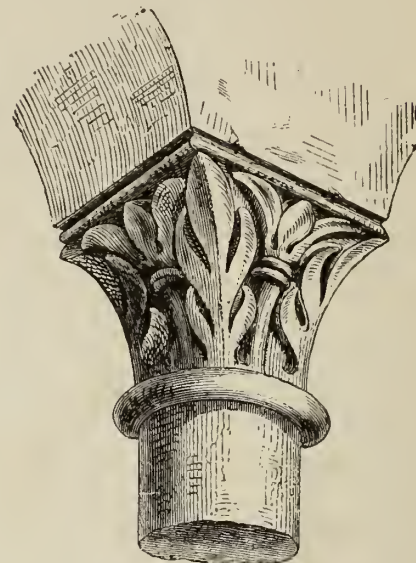
rára mutat. Franciaországban az élőnek a növényzettel ily vegyítése leginkább a XII.

226. ábra.

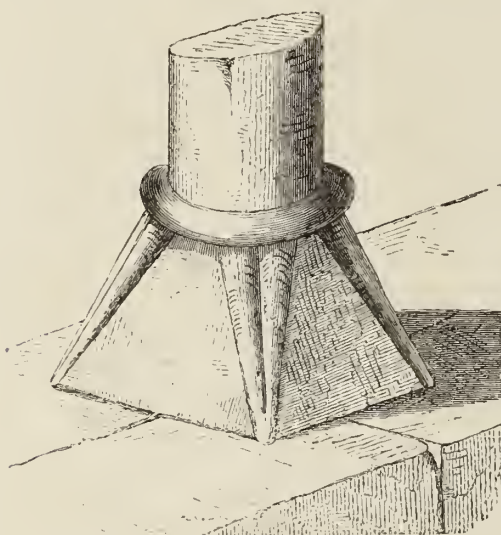
227. ábra.

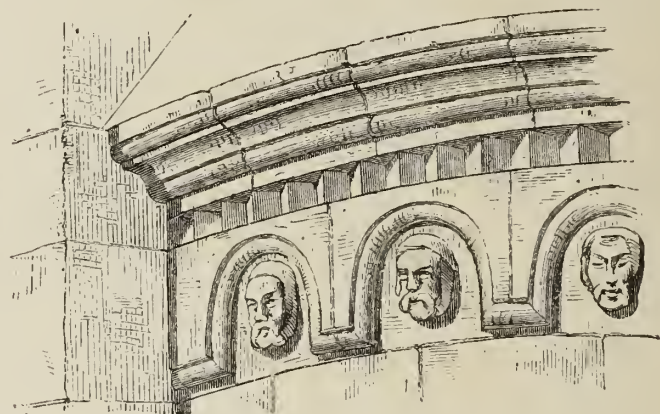
228. ábra.

Dúsnak és díszesnek kell kinyilatkoztatnunk az apsis koronapárkányzatát, mely a megfordított attizáló láb alatt először a fűrészfriest, azután a félkörívest mutatja. Minden fél-

században volt szokásos, és a kapitaeleket, melyeken vagy egyes friesek, vagy élő csoportok

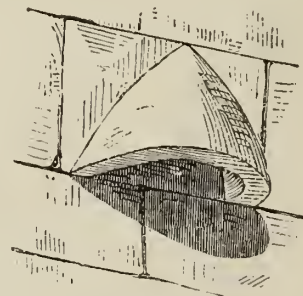
229. ábra.

230. ábra.

kör egy emberfőt foglal magába, valamint 226. ábránkon borju-fejet látunk a levelek közt kikandikálni. Elnézve a kapitaelek lombozatának és a 230. ábra koronapárkány tagozásának szabatos befejezésétől, magok az állatfők alkalmazása is a romanismus kifejlett ko-

fordulnak elő, „chapiteaux historiék”-nek nevezik. Igen különös az apsis csűrök tetejének hegye fölötti kandalódél alaku kő is, mely a tető csúcsának védül szolgál, nehogy a magasabb födélről lecsurgó esővíz a résbe beszívárogván, ezt könnyen megronthassa.

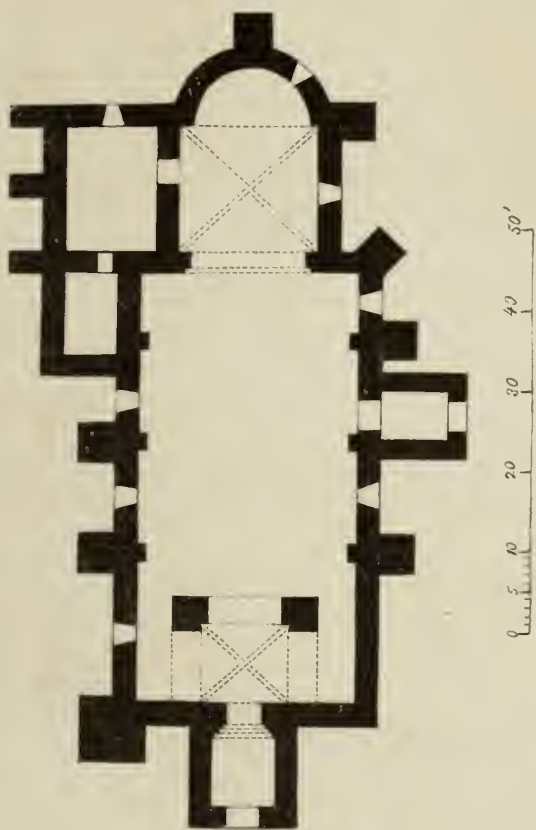

231. ábra.

Szász, Dobroniva, Karpona.

(Zólyom m.)

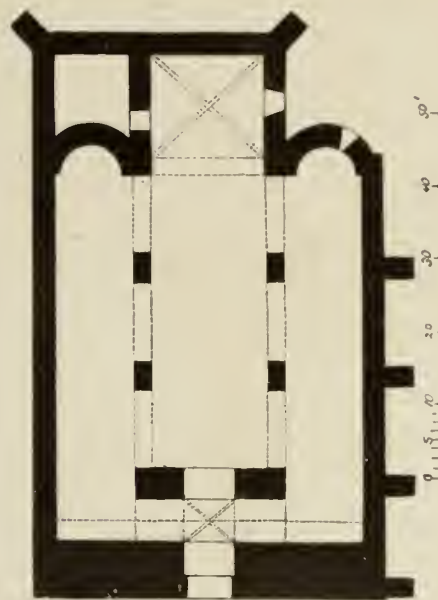
E három régi, zólyommegyei bányaváros templomának rajzát és leírását közölte ifj. Kubinyi Ferenc az „Archaeologiai Közlemények” IV. köt. (1864. évf.) I. füzetében. Mind a három egyház sokféle későbbi módosításon esett át, de román korra utalnak, eltekintve a ezekhez mellékelt két réztábla világosan késő román stílus részleteitől, már is azon félkör-

232. ábra. Szász.

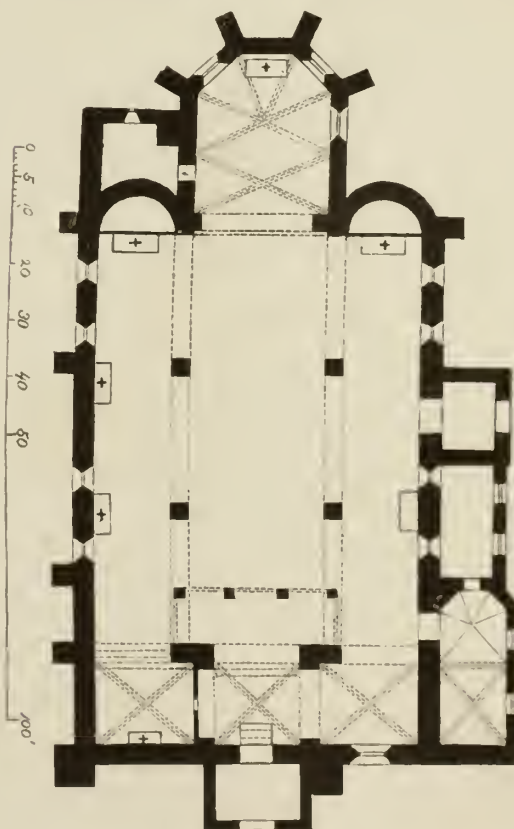
ívek, melyekben Szászon az apsis, Dobroniván és Karponában az apsidiolok végződnek. Mind a három egyháznak közös, magában a templomban álló, és a középhajónak megfelelő torony, minőt példányaink közt, legelőször Felső-Eörsön (l. 220. és 221. ábra) találtunk, és minő gyakran fordul elő Németország különféle szász tartományaiban, nevezetesen a Harczhegysége körül. Itt tehát kétségünk nem

lehet három templomaink mintái iránt. Nevezetesen, hogy a három hajóra osztott dobronivai

233. ábra. Dobroniva.

és karponai egyház hosszahajójában ugyanannyi, igen egyszerű pillér fordul elő, ámbár

234. ábra. Karpona.

a dobronivai templom sokkal kurtább a karponainál. Legnagyobb a különbség a szentély zárására nézve; midőn Szászott félkört, Dobroniván egyenes vonalat, Karponán pedig csúcsíves stylű polygont látunk. A részleteket illetőleg, vannak gömbszelvényes és korinthiai kasalaku kapitaelek, erős bimbókkal vagy esomókkal a levelek végén, vannak az oszlop-lábakon sarklevelek és a gömbszelvényes kapitaelek ismétlései megfordított állásban, vannak ódonszerű gyámkövek, sőt régi tekintetű keresztelő-medenczék is. Ily részletek értelmében három templomaink keletkezési korát még a tatárjárás előtti időbe helyezhetjük, és lihetjük, hogy a még tüzetesen nem vizsgált Zólyom megye emlékei közt talán még találunk olyanokat, melyek három templomaink egyikének vagy másikának mintájára lettek építve.

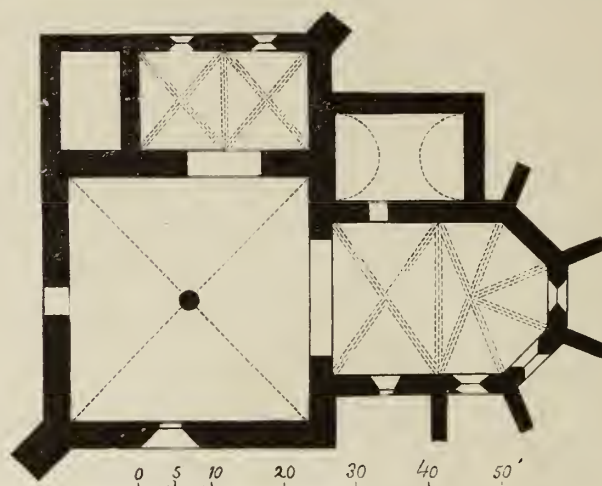
Hajnik.

Ámbár a hajniki templomka első pillanatra egészen a csúcsíves styl korába tartozóként jelenik meg; mégis későbbben át nem idomított részei az átmeneti időszakot árulják el; miért is valamint ifj. Knbinyi Ferencz ¹⁾, úgy Ipolyi schematismusa is ²⁾ ezen templomka eredetét egyaránt e korba helyezik. Mindkét leírásban oly okmányok hozatnak fel, melyek Hajniknak, mint erdészeti laknak igen régi létéről (1250-ben, Fejér IV. 2. 60.) tanuskodnak, és a templom alapítását Beatrix királynénak, II. András nejének tulajdonítják, sőt bizonyos, mondja Kubinyi, hogy a XIII. század közepén Hajniknak plébániája már nem

¹⁾ „A templom hajója egy régibb román építménynek felmaradt részét képezi, mely egyéb részeiben később a góth és késő góth időszakban átváltoztatva, részben pedig még bővitve lett. (Arch. Közl. IV. k. I. füz. 42. l.)

²⁾ „Styli antiqui romanensis transeuntis in gothicum“ (Schem. histor. dioecesis Neosoliensis. 1876. 102. l.).

csupán létezett, de jelentékeny földterületnek is volt birtokában, mely IV. Béla király 1263. oklevelében „terra ecclesie S. Nicolai“ nevezet alatt fordul elő (a mai Lezsiak nevű pusztá), s melynek az egyház jelenleg is birtokában

235. ábra.

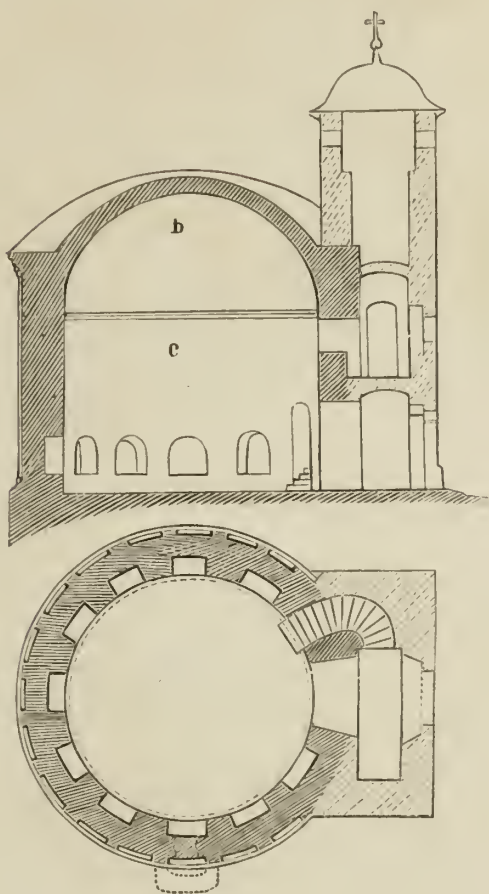
van. A templomkának legrégibb része a középhajó, mely eredetileg osztatlan és boltozatlan volt, de az itt, Kubinyi rajza szerint adott alapterve után, csak későbbben boltoztatott be egy, a közepére helyezett oszlop segítségével. A jelenlegi szentély, polygon zárásával kétségtelen későbbi, de az ehez csatlakozó dongaboltoz, jelenleg sekrestyének használt mellékkamra alkalmasint még az eredeti épületnek maradványa.

Mezővárosi és falusi templomok.

A magyarországi kisebb falusi vagy mezővárosi román templomokat nagyjában feloszthatni kerek és épszög-alakuakra; egészben elég gyérek ezen templomkák; mivel, úgy tesszik, nálunk kisebb helyiségekben sokáig csak is fa, és más nem tartós anyagot használtak az építkezésnél; miért is kisebb templomkánk majdnem mindnyája, miután az emlékszerű vagy csak tartós anyaggal való építkezés kora beállott, ismételt átídomításnak lett alávetve. Tekintsük néhányát, amint azok földrajzi viszonyban csoportosulnak.

Tótlak. (Vas m.)

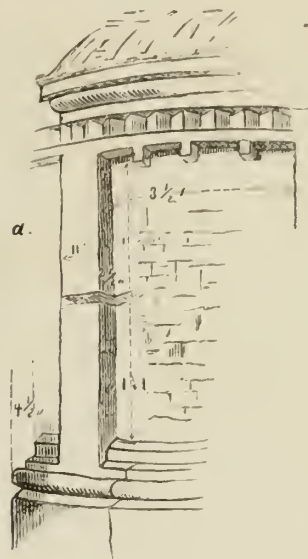
A tótlaki templomot és érdekes falképeit Römer fődözte fel, és mindkettőt leírta a „M. rég. Emlékek“ III. köt. I. rész 54. s k. 1. E templomka két részből áll: a régi átmenet-korú rotundából, és a későbben ehhez épített toronyból; amaz igen erős fallal van körül-

236. ábra.

véve, melybe hajdan, a falnak könnyebbé tétele végett, tízenkét fülkét alkalmaztak, de midőn a déli oldalon nyíló ajtót befalazták, és e helyett nagyobbat törtek a torony alatt, úgy szintén egy fülkét a torony lépcsőzete számára felhasználtak, jelenleg még csak tíz fülke látható. A kup tömör és vastag. E templomka hazánk kerek egyházainak egyik legnevezetesebb példánya, és a szomszédságában fennmaradt, több kifestett csúcsíves, a XIV. századból

keltezett templom is tanúsítja, hogy itt az emlékszerű építészet elég korán még a falusi templomokban is működött; mit mindenesetre a közel fekvő német tartományok befolyásának kell tulajdonítanunk. A tótlaki emlék keletkezését a XIII. század első felében keresni, javasolja, egész elrendezésén kívül, főképen

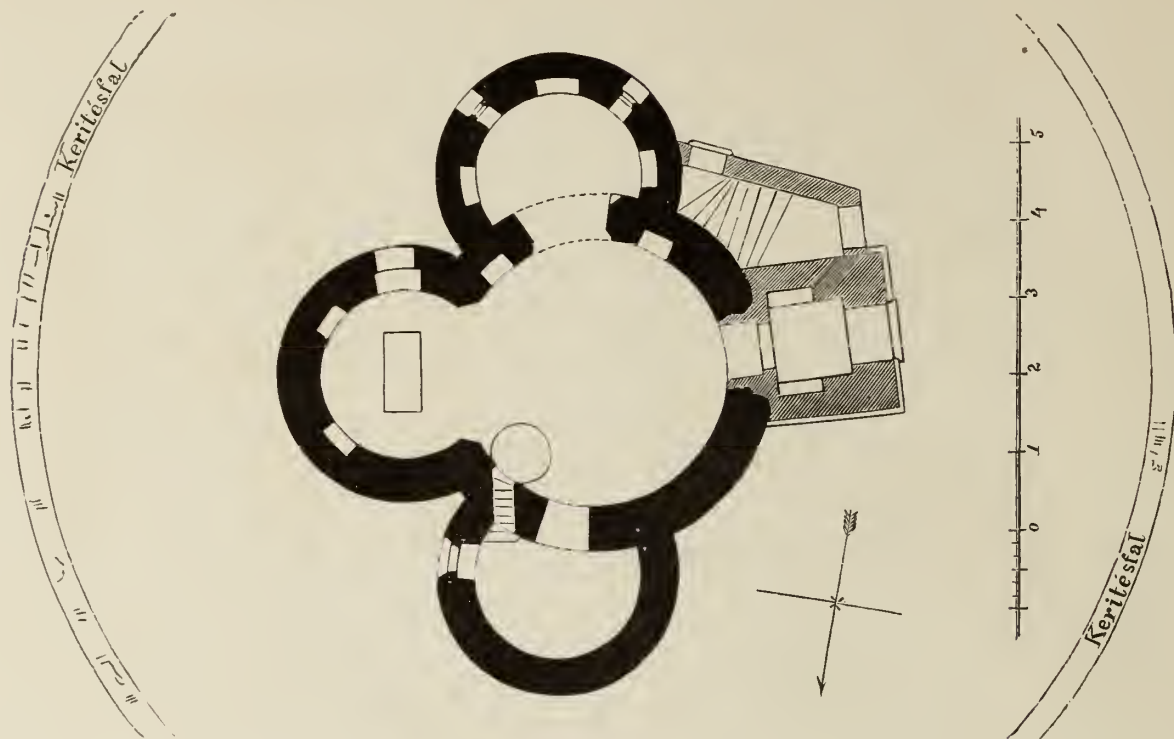
237. ábra.

koronapárkányzata; itt látjuk a szokásos fűrészfrieset, de ez alatt egy, az antik fogrovathoz hasonló tagot is, mely a különben itt előforduló félköríves friesnek helyét elfoglalja. Az egész templomka falképekkel volt díszítve, a kúpnek későbbi képei megmaradtak, de hengerfalát bemeszelték; az utóbbiak némelyeiről Römerrel lehámoztam a vakolatot, és előtűntek a passionak és martyr-legendáknak ábrái; stylők régibb a kúpkepei styljénél, azonban még sem tetszik egykorának a templom építésével; alkalmasint már a XIV. században festettek.

Rába-Sz.-Miklós. (Győr m.)

Kerek templomka a rába- vagy kerek-sz.-miklósi egyház is, de közép rotundájából három több, mint félkörű fülke szökik ki. Ráth Károly, ki ezen emléket az „Arch. Közlem.“

VIII. köt. I. füzetében leírta a három fülkét; egyébaránt itt beható vizsgálatra van szükség, csak ilyen döntheti el a három apsisféle későbbieknek hiszi az eredeti rotundánál.

228. ábra.

Ezen nagyobb fülkékben vannak ismét kisebbek, melyek a tótlakiakra emlékeztetnek; csatolmány viszonyát a közép rotundához. Ide is, mint Tótlakon, később tornyot építettek

239. ábra.

az eredeti épülethez, az előbbi alatt van a bejárás. Kívülről a templomka nélkülöz minden díszet, nincsen sem talapja, sem párkányzata, és a falazás is igen hanyag. Kerítőfal veszi körül az épületet. Ráth a helységet, mint a püspök birtokához tartozót, okiratilag leg-regebben, 1591-ben találja megemlítettnék: daczára, hogy templomkája a XIII. század építészet stíljét ekárlja.

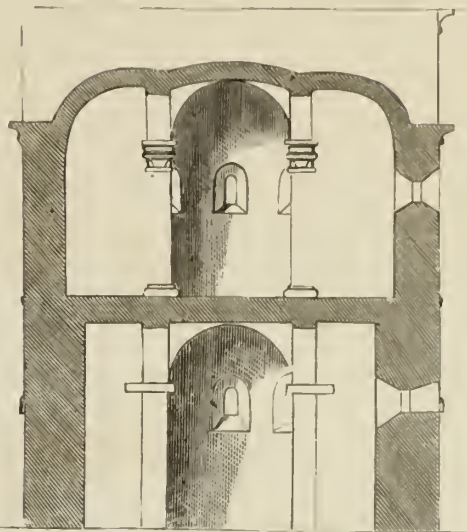
Eger táján több kisebb parochialis a XIII. századból származó templom maradt fenn: Szomolyán, Sz.-Márián és Feldebrón egy alttemplom: ezek közül nevezetes a két utóbbi.

Sz.-Mária. (Heves m.)

Sz.-Máriában a kismérvű (falusi), hazánk kettős templomainak egyik legrégibb példányát találjuk. Erre Ipolyi figyelmeztetett, kivel is odarándultam, és a templomkát felmértem.

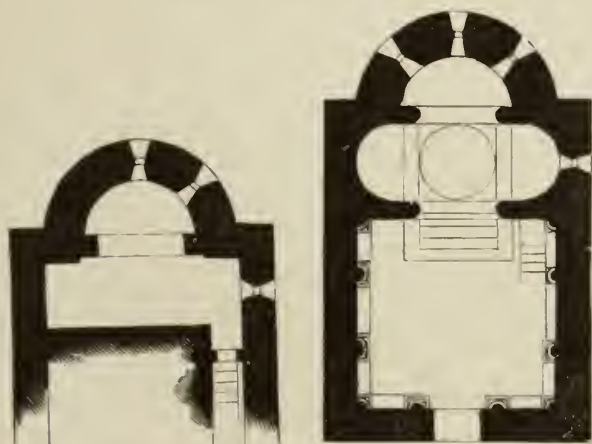
240. ábránk adja az alttemplomnak, 241. a felsőnek alaptervét, 242. mindkettő kereszt-

magasabb közép kúpot. A két oldalnak fél-körü zárása külföldi, nevezetesen Rajna-vidéki

242. ábra.

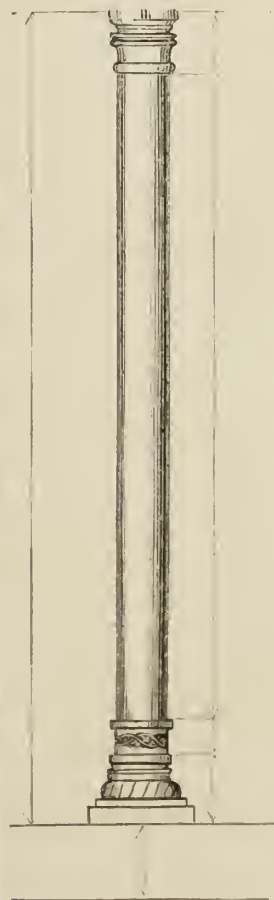
templomoknál kereszthajó végeként szokott megjelenni: azonban példányunkban, csekély

240. ábra.

241. ábra.

szelvényének rajzát. Az osztatlan hajó csaknem tökéletes négyeg, melyből hat lépcső a magasabban fekvő szentélybe, őt az altemplomba vezet. A szentélynek eddigi példányainkban még elő nem fordult alakja van: a félkörű apsis alatt mindkét oldalán félkörű záradékot látunk, mely azonban az egyenes külfalon nem szökik ki, mindhárom félkör pedig maga közé foglalja a félkúpoknál alig

243. ábra.

244. ábra.

245. ábra.

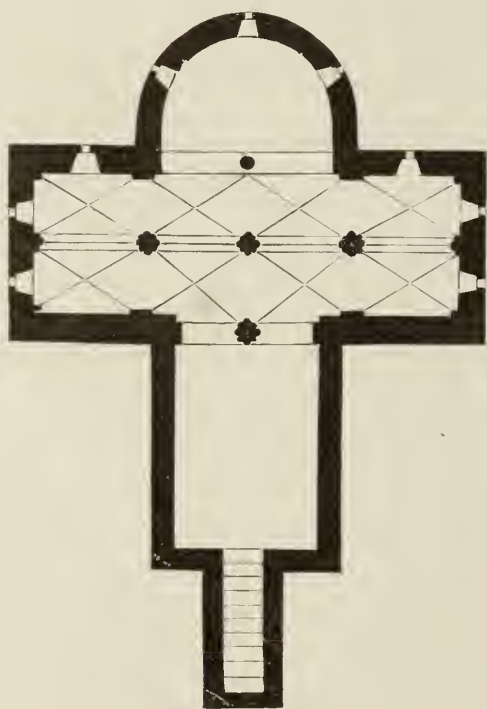
246. ábra.

kiterjedése miatt alig szólhatunk kereszthajóról. Az atemplom elrendezése (240. ábra) sokkal egyszerűbb: mert itt az oldal félkörei egészen hiányoznak, oszlopfélék nincsenek, mint a felső templomban, végre a főapsis itt csak két-ablakos. Az atemplom. lejárátán kívül, csak is a szentély alatt terül el.

Templomkánk hajójában látunk tíz fal-oszlopot (243. ábra), melyek kapitaeljét és lábát sok keskeny tag díszíti, magassága 11' 9", átmérője csak 10", tehát az oszlopka fölötte karesu, és inkább csak díszítésre szolgál. 244. és 245. ábránk fries-ékesítést mutat, melynek szalagain az ugynevezett gyémánt, és azokon kívül eső növény-díszet látunk, valamint két egybenőtt madárfőt is. 246. ábra esinos gyémántot ábrázol. Az ajtó uj.

Feldebrő.

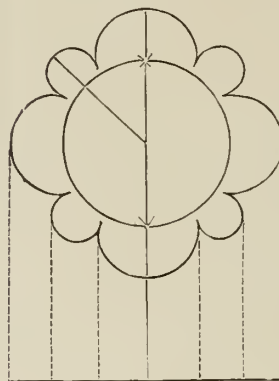
Feldebrőn a mostani uj templom alatt XIII. századbeli atemplom terül el, melybe a

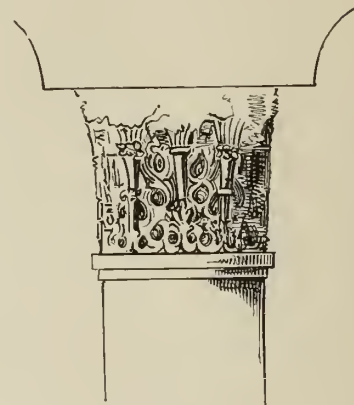
247. ábra.

hajó közepén levő lépcső vezet; de a mostani templom tágasabb levén a középkorinál, ennek

atemploma egészen el van temetve úgy, hogy kilencz ablakai nem nyillhatnak a szabadba. Az alapterv, kivéve négy oszlopát, hasonlít a bényi alaptervhez. A lerombolt felső egyház három-hajós volt 17' 2"-nyi szélességgel. Különös a három tőnek alakzása (248. ábra),

248. ábra.

249. ábra.

mely négy nagyobb vagy öreg-gerincezhordóból és négy kisebbből áll, az utóbbin emelkednek a kapuboltnak egyszerű élei (die Grathe). A tőnek lába nem egyéb alig kiszökő alacsony táblánál, a kapitael is igen durva,

250. ábra.

251. ábra.

éktelen megfordított gula, melyen épen oly éktelen abacus-tábla fekszik; csakis azon oszlopnak van külön díszes kapitaelje, mely az apsis

közepén áll (249. ábra), de ez is az időtől sokat szenvedett. Az atemplomot temető helynek használják, hová a koporsókat egyszerűen

leteszik, mi még a felső templom látogatóira is ártalmasan hat.

Nevezetesen ezen altemplomnak falképei, melyeket az építkezéssel egykorúaknak tekintetünk, s így hazánk legrégibb középkori falfestvényei közé sorolhatjuk. Ezekből fennmaradt a boltozat kezdetén két tő fölött: az egyik Kainnak (250. ábra), a másikon Abelnek (251. ábra) áldozata: Kainnak megvan egész alakja, Abelé csak félig ép, sőt arcának csak alsó része látható. Az előbbi három kalászt, az utóbbi báránnyt tart, a középkorban szokásos módon. ruhájával eltakart kezében. Képeinkéhez igen hasonló kép van vésvé a wilteni kehely egyik medailonában (l. „Der romanische Speisekehl des Stiftes Wilten in Tirol“ I. tábláját a bécsi „Jahrb. d. k. k. Centr. Comm.“ IV. kötetében). A ruha csaknem ugyanaz, épen úgy, mint a két alaknak egész elhelyezése, csak hogy Kain a wilteni kehelyen szakállas és hogy nem egyes kalászt, hanem egész kévét tart kezében: a wilteni kehely is, mint etetési kehely (Speisekehl), még a XIII. századba tartozik. Ha már most nem lehetünk teljesen megelégedve a fejek kerekded, mintegy golyós körvonalával, a tulaj nagy szemmel és szájjal és a lábakkal, nem tagadhatjuk el dicséretünket a ruhák valóban remek és természetes redőzetétől, minél jobbat alig fogunk találni nemcsak e korban,

252. ábra.

hanem későbbben sem; joggal tehát hazánk legsikerültebb, XIII. századbeli falképei közé sorozzuk a fellebrőieket. Van itt ellentét a színekben is; midőn Abelnek köpenye kék, alsó ruhája vörös, ellenben Kainnak köpenye vörös, tunikája pedig kék. Nevezetes az is, hogy Kainnak vonásait a mester nem, mint későbbben a gonoszoknak hitteknél történt, készakarva elrútította, csak haját festette vörösre, de a bárány is vörösös.

Az egyik ablak béléten a 252. sz. a. lát-

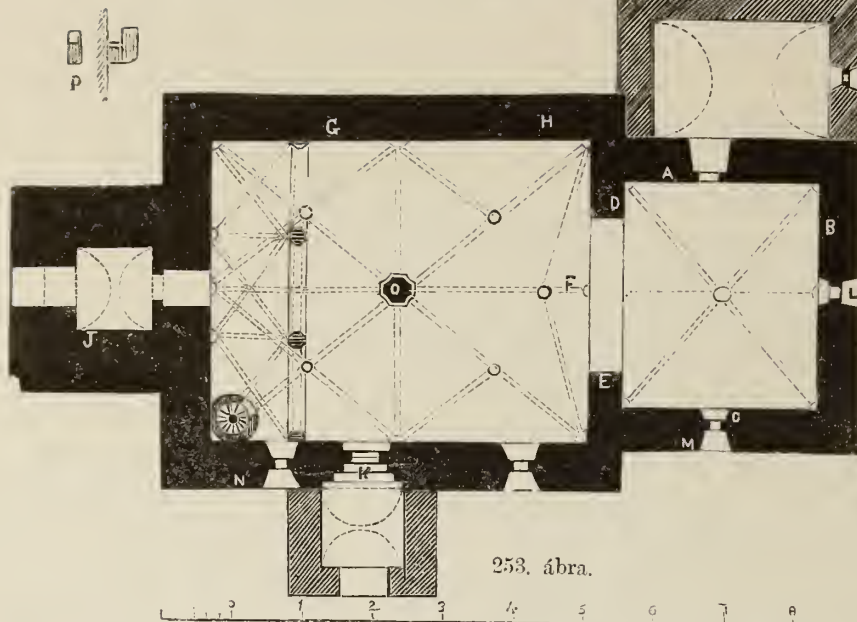
ható díszkeret fordul elő. Van itt a legegyszerűbb antik fogas-maeander, mire szélesebb szalagon következik a hét osztályú levél, melynek ketteje maga közt foglal egyegy keskenyebb öt osztályú levelet. E dísszel már a byzantiak is éltek, kiktől átment a román építészetbe.

A román és átmeneti styl tekintetében Szepesmegyének legjelentékenyebb vidéke a szepesváralljai (Kirchdrauf). Itt van a fentebb röviden tárgyalt székes-egyház, itt az alább említendő nagy szepesi vár, itt a zsegrai templomka; három XIII. századbeli emlék alig egy órányi távolságban egymástól. A középkor legnevezetesebb felföldi városai, Lőcse és Kassa még nem, vagy az utóbbi csak csirában létezett, mikor a szepesi székes-egyház felépült. Ama régi időkben az egyháziak, mint egyedül mivelte egyének, abban is tűnnek ki, hogy letelepedési helyüket igen jól tudták választani, s ez itt is történt; midőn ezen vidék a megyének legtermékenyebbje, s jelesen dicsérik arról, hogy termése igen egyenlő, s alig ismernek itt egészen rossz évet. Mielőtt Lőcse polgárosodásával és iparával elsőbbséget nyert a szepesváralljaikon, itt kellett lennie a fentemlített kelet-indiai szárazföldi út egyik csomópontjának. Azonban a dicsőség sokáig nem tarthatott; mert rövid idő múlva felemelkedtek, és virágzásnak indultak Kassa és Lőcse, mely városok építkezéseik számára már is a csúcsíves stylt elfogadták.

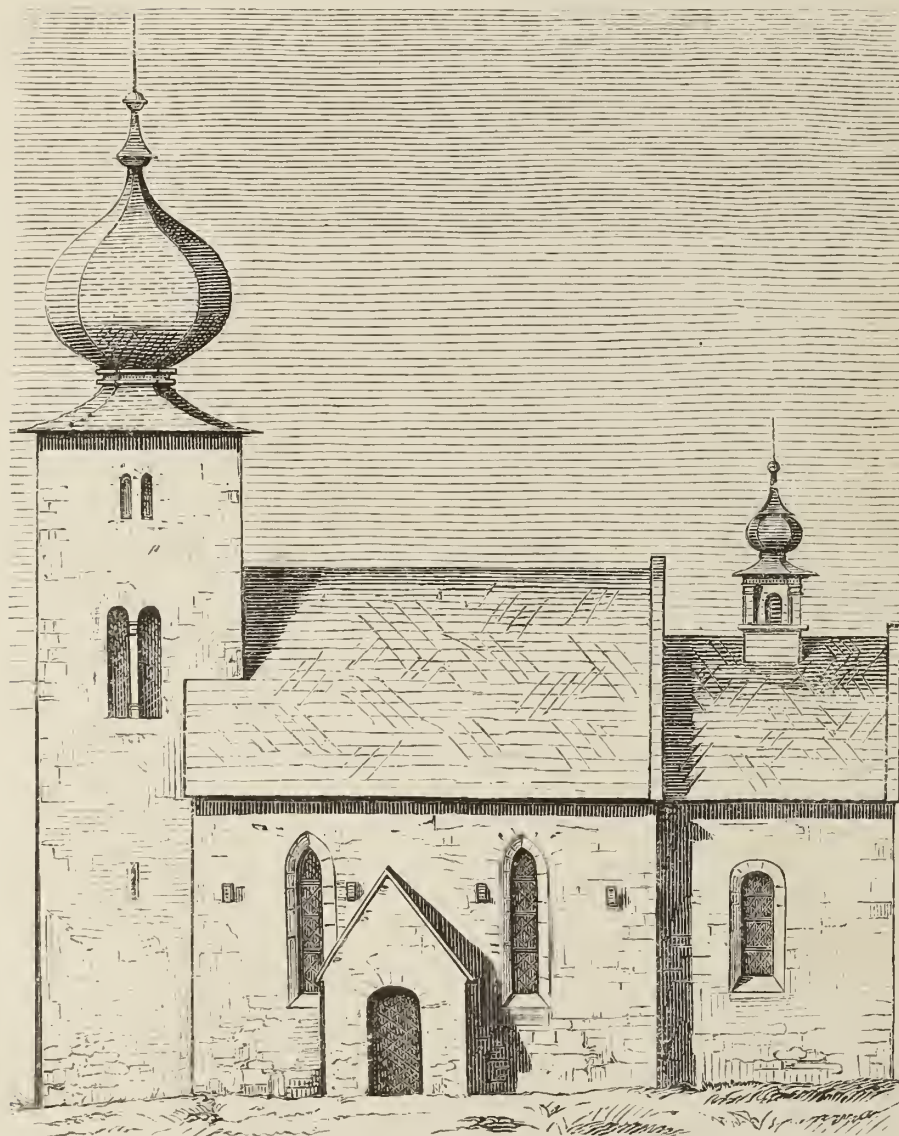
Zsegra.

Zsegra, ma kis falucska, mely a Szepes-Olasziból Szepesvárallja vezető úton fekszik.

A templomka a falusi templomkák legegyszerűbb típusát mutatja: hosszukás négyszög osztatlan hajót, aránylag nagy, egyenesen zárt szentélyvel és erős nyugati toronnyal; van két kapuja, a torony alatti egyszerű, díszesebb a déli oldalé. Két-két nagyobb oszlop

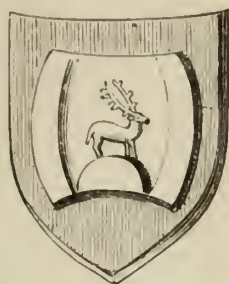
253. ábra.

254. ábra.

és két, az ívetbe átmenő, kapitálnélküli hengertag tesz belletét, az oszlopok fölött emelkedő csúcsíves mezején festve látszik a feszület, oldalán a szűz és János evangelista, Mária mögött térdelve a templom alapítója; az alakok mögött rovátkos erődfal, mintegy emlékeztetve a templom háttérén emelkedő szepesi várra. Jobbra, balra a déli kaputól egyegy meglehetősen nagy csúcsíves ablak, míg a szentély ablaka még félkörrel záródik. A torony alja tömör, második emeletén kettős, harmadikán két keskeny ablakot látnunk, mely fölött a rutító, hagymaalaku tető emelkedik. A hajó közepén nyolcz oldalú oszlop áll, tanuságául, hogy már eredetileg e hajót be akarták boltozni; azonban mostani boltozata későbbi. Ezen egész templomka tele van rakva falképpel, a szentélyei, melyek a passiót ábrázolják, régiek a hajóéimál; ezeken más legendák közt a kun háborúból vett sz. Lászlóét is látjuk. A szentély képeit még a XIV., a hosszahajóit a XV. századba tehetjük. E képeket leírta Rómer a „Magyarorsz. régészeti eml.” III. k.

I. részében. A templomkát igen valószínűleg a Zsegraiak családja alapította, kiknek czímere abban többször fordul elő. (255. ábra.) Duhony

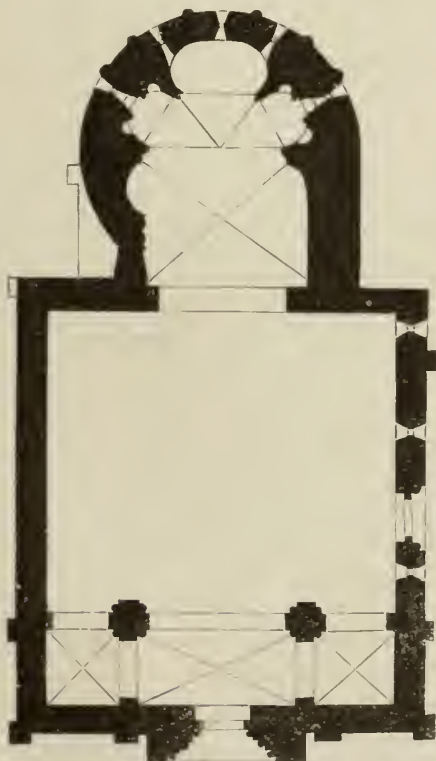

255. ábra.

János, zsegrai plébános már több nyáron át, nagy óvatossággal és esodálatos türelemmel dolgozik a falképeket elfedő mészréteg lehámozolásán.

Karesa.

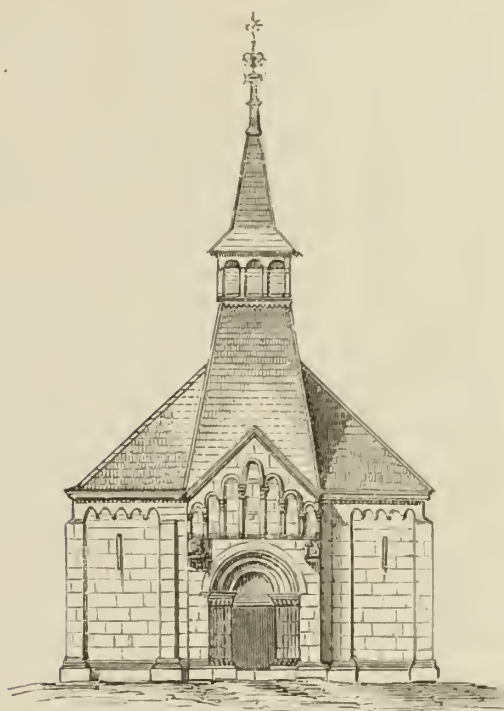
A felső-magyarországi, Erdélyen keresztül keletre vezető uton találunk, Zemplén me-

256. ábra.

gyében, egy igen érdekes átmenetkorú templomkát, a karesait.

Ugy tetszik, mintha eleinte csak kerek kápolnát (temetőit?) akartak volna építeni, de a szándékot megváltoztatván, csakhamar nagyobb hajót építettek ahhoz. Ily eset, melyben a temetői kerek kápolnák nyugati falát lerombolván, ahhoz négyszög hajót csatoltak, nálunk többször fordul elő; azonban e tágitás rendesen csak elég későn történik. Ellenben Karesán a kerek szentélynek szabálytalan alakja, de melynek díszei megegyeznek a hajóéival, a csaknem egykorú tágitást árulja

257. ábra.

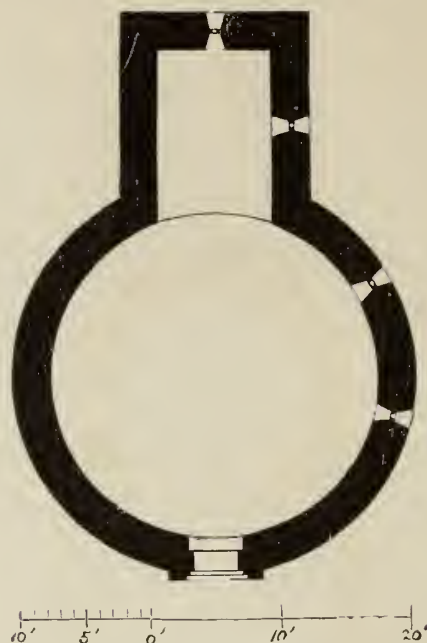
el. Egykorú továbbá a hajóval, a hazánkban nem közönséges nyugati karzat (Querempore), melynek tövei az átmeneti alakzást követik, állván ágai közé féloszlopkákat fogadó keresztből. Igen díszes a nyugati homlokzat három-három oszlopos bélletű kapuzatával, mely fölött a nálunk igen ritka kis ívű karzat (Kleinbogen-Gallerie) a tompa szögű oromba csúcsosodik. A karzat vak, nem nyitott; áll hét faloszlopon félkörű ívből, két vége gyámkőként alkalmazott oroszlánon nyugszik. Párkányzatát teszi a megfordított attizáló láb,

s ez alatt fűrész- és íves-fries, csak hogy az utóbbinak gyámkövecskéken emelkedő ívei nem félkörűek, hanem már is esúcsosak. Ilyeneket látunk a hajó oldalfalain is, míg a szentélynek ívecskéi még félkörűek. 257. ábránk Schulleck, bizottsági építésznek, restaurationalis tervét mutatja, melyen a hosszú vízirányos homlokzatot, közepén egy, hazánk kelet-északi vidékén gyakran előforduló fa-torony, festőileg megszakasztja: e nélkül a szükségképen igen magas tető is kirívólag hatott volna. A déli homlokzatnak kis kapuja is elég díszes, de sem ennek, sem a főkapunak mezején nem látható sem dombormű, sem festett kép. Az ablakok mindnyája még félkörrel van zárva. A falkiszökések még szalagszerűek, de azzal mégis távoznak a rendes falszalagtól, hogy mielőtt a fries íveibe átmennének, kissé visszavonulnak, kurtábbakká válnak. E templomkát jelenleg a reformáltak birják.

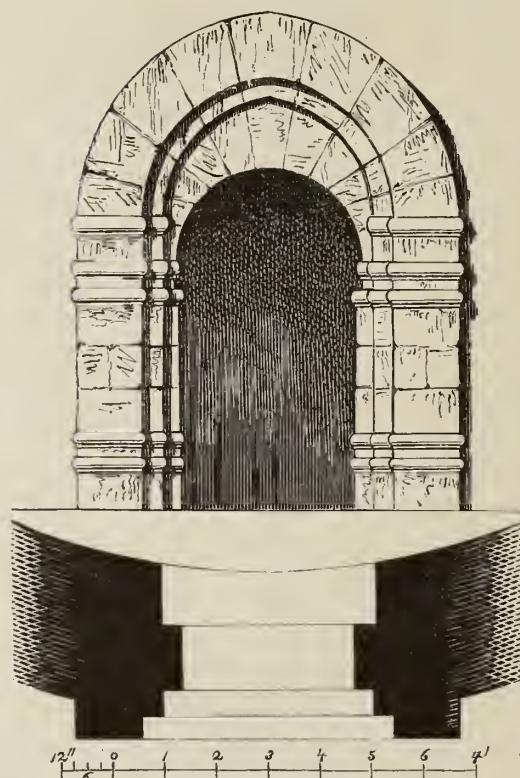
Nevezetes vagyonság uralkodhatott a XIV. és XV. században Szathmármegyében, különösen a Szamos mentében: mivel itt leg-sűrűbben állanak még e két századnak falusi templomai; de ezen építkezési munkásság mutatkozik némely, már a XIII. században, vagy legalább ennek átmenet-stylű templomkaiban is. minő: a kis-peleskei, a simai a fekete-ardói. A szathmári emlékeket, Rómerrel együtt, 1864-ben vizsgáltam. (l. az ezen évi „Arch. Közl. IV. köt. III. füz.).

Kis-Peleske.

A kerek templomkához donga-bolttal födött, egyenes zárású szentély van csatolva, melynek éjszaki falában igen egyszerű félkörben szentségfülke látható. A szűk ablak szintén félkörzárású, a kapu béllete épszögű (259. ábra), alsó íve félkörű, a két felső tompaesúcsos: e béllet nélkülözi a szokásos faloszlopokát, és e helyett sajátoságos párkányzatféle elosztással bír.

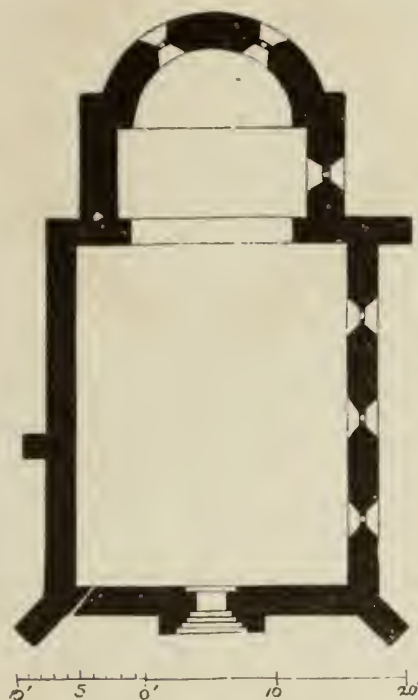
258. ábra.

259. ábra.

S i m a.

Épen oly egyszerű, mint a peleskeinek, a simai templomkának elrendezése is, csak hogy itt megfordítva, a szentély van félkörben zárva, és a hajó képez négyszöget. Itt is az

260. ábra.

ajtóbéllet épszögű tagozással bír, mindkettő pedig egyaránt nélküli a tornyot, melyet hihetőleg fa-harangláb pótol.

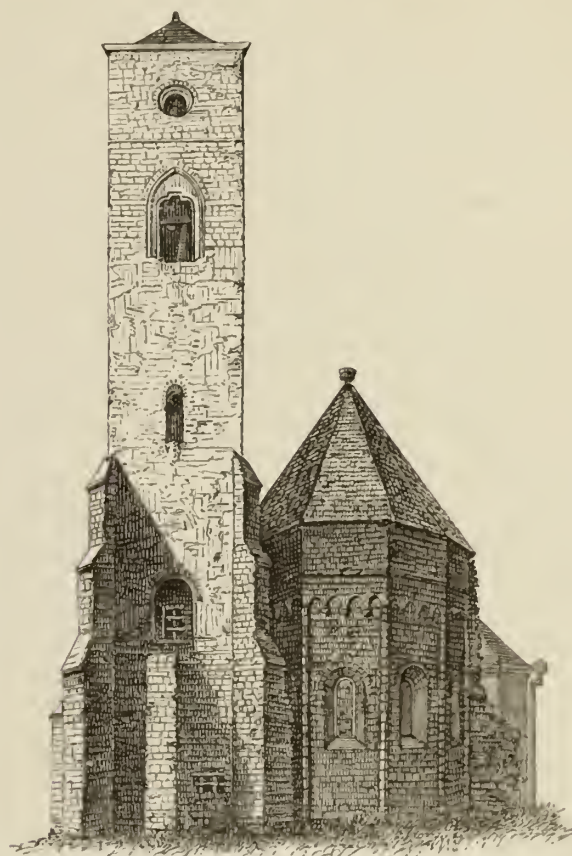
Fekete-Ardó. (Ugocsa m.)

Fekete-Ardón csak a félkörben zárt szentély maradt meg a régebbi átmenet-stylű templomból. Nevezetes e templomka meglehetősen épen maradt falképeiről, melyek egész északi falát elfoglalják. E falképek nehezen készültek a XV. század vége előtt. Tüzetesen leírta a templomot és falképeit Römer a „Magyar. régészeti emlékek“ III. köt. I. rész 74. s k. l.

Magyarország nagy síkján csak igen kevés XIII. századbeli emlék maradt fenn, s ezt

is többnyire csak alapzatában a föld alatt kell keresnünk, s e tekintetben a kalocsai érsek régészeti buzgósága és bőkezősége nagyon segített.

Nevezetesebb még fenálló átmenetkoru templomot találunk Bácsban, melyről mondatik, hogy a templomosok építették, de mely 1301-ben a minoritáknak adatott át; jelenleg a ferencziek birják. Hajóját egészen moder-

261. ábra.

nisálták, kivéve némely keresztboltját, míg keleti része, a szentély és az ehhez épített torony még az átmenet styljének bélyegét viselik magukon. A templom 120'-nyi hosszával és 40'-nyi szélességével több, mint közepes szerzetes egyházaink sorába tartozik. Fala zöme téglából van építve, egyedül az építészeti tagozatok kőből. Korát, valamint a szentély befalazott, így a torony ablakai is félkörű záródásaikkal tanúsítják, csak a torony

negyedik emeletének ablaka fölött látunk csücsívet; az átmenetkorra mutatnak továbbá e toronynak nevezetesen kiszökő támai, végre aránylag nagy magassága, melyről mondják, hogy nem régen még nagyobb volt, de felső részét veszélyes volta miatt le kellett bontani. Azonban ezen torony egész magasságában megtartott négyszög alakja, és emeleteinek meglehetősen egyenlő felosztása miatt, még a román elrendezést elárulja, mire a torony talapja és a szentélynek félköríves friese is mutat; egyébiránt az apsist több ízben magasabbra emelték, ellenben talapja a felmagasodott földfölep alatt van eltemetve.

Kápolnák.

Magyarországon alig van ó-román stílusú kápolna, de van számos, melyet a román későbbi és átmenetmódu építészetre sorolhatunk. Legrégibbek a rendszeren az egyházak mellett álló temetői kápolnák, melyeknek alsó osztálya a temetőből kiásott csontok felvételére van szánva, felső emelete pedig halotti szertartásra szolgált; ezek az úgynevezett cernariumok. Határozottan keresztelési kápolnáknálunk nem lehet kimutatni. A várkápolnák

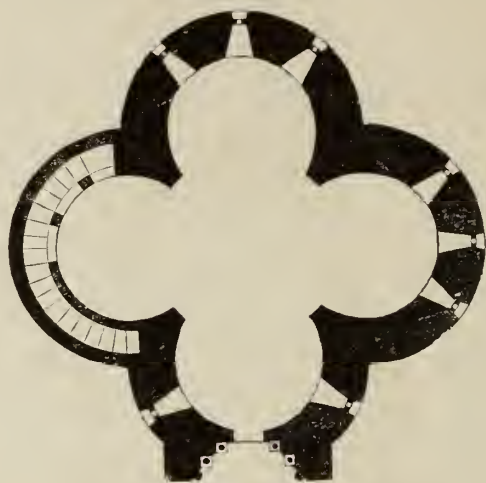

262. ábra.

is csak később fordulván elő, a csücsíves stílus korába tartoznak; de vannak püspöki magánkápolnák, melyeknek legalább alsó osztálya még az átmenet módját mutatja. A csak egy emeletes kápolnák, melyek az érintett jellegek egyikében sem részesülnek, egyes szentek kápolnáit: ilyenek többnyire, a külföldön is vagy a zárdák és egyházak szomszédságában emeltettek, vagy oly külön helyeken, melyeken valamely nevezetesebb eseményt akartak megörökíteni. Vannak ezeken kívül oly kápolnák is, melyek egyes családoknak szolgáltak temetkezési helyül. A kápolnák teste vagy

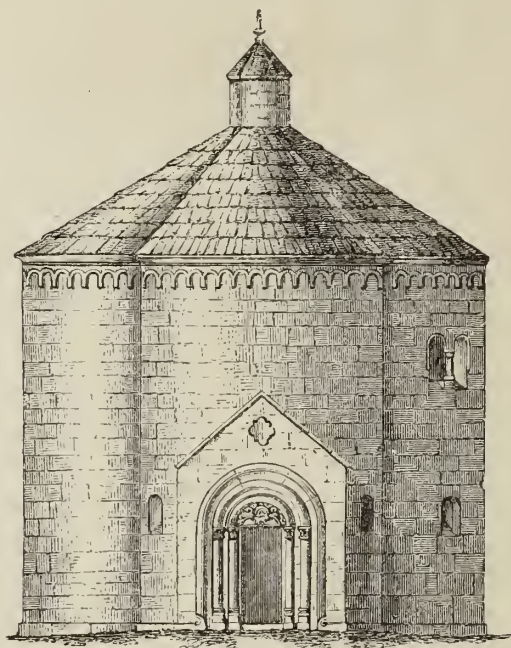
kerek, vagy épszögű, vagy polygon, többnyire kiszökő apsisal.

Az egyszerűbb, csak egy emeletes kápolnák közé tartozik az, melyet 1872. sz. Antal mellett,

263. ábra.

Bács szomszédságában felásattam (262. á.) Ez, mint mondják, sz. Györgynek volt szentelve, és tartozott a közel fekvő velicki vagy felichi

264. ábra.

premontrei praepositurához, melyet a „Monasterologia“ nem említ. Ebbe csak néhány, rendszeren fekvő csontvázat találtam. Igen hasonló, még fennálló kápolna van Szakolczán.

1862-ben Pereghen, Pest mellett, ásattott fel egy temetkezési kápolna; épszögű volt, félkörben kiszökő apsissal, egy hozzá esatolt épszögű helyiség volt a tulajdonképi esonttartó „ossuarium”, melyben a temetőből kiásott

ujabb eredetű. A tető alatt a szokásos félkörívesfriessel kezdődik a koronapárkányzat. Kápolnánk van díszes kapuja, (265. á.) bélietén két szabadon álló oszlopka, melynek töve hengertag alakban átmegy a félkörű ívezetbe. A

265. ábra.

esontok rendszeresen voltak elrakva; együtt a koponyák, együtt a kar és ezombesontok stb. Ehez hasonlót ástunk fel Aszódon, csak hogy itt nem ossuariumot, hanem csak kevés rendszeren fekvő esontvázat találtunk. A már említett kishévi kápolna is sarkerti kápolna lehetett eredetileg.

Átkelvén a Dunán, még fenálló kerek kápolnát kiszökő apsissal találunk Óskön.

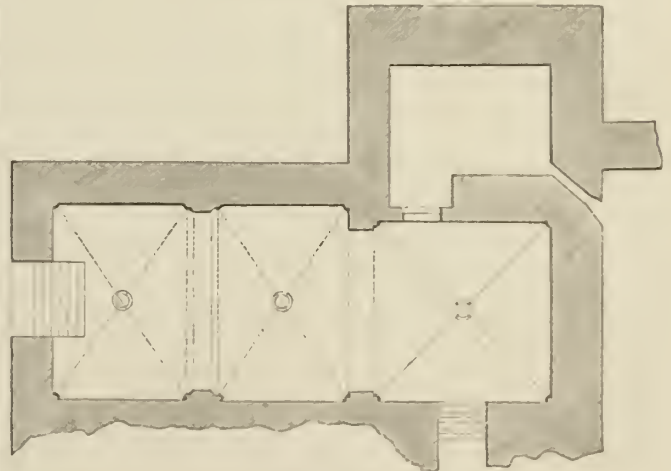
Sokkal nevezetesebb az eddig említettek-nél a jáki templom előtt álló kápolna.

Az alapterv négy-levelű rózsát képez (263. ábra), egyik szirma falvastagságában lépcső vezet a felső emeletre, mely kettős ablakkal van világítva (264. ábra), négy-levelű félsűrök teteje fölött kis henger, ugynevezett lámpa (Laterne) emelkedik, mely azonban

lóheridomu, ajtó fölötti mezőben látjuk a diadalmas bárányt a kereszttel és e fölött sárkányféle alakot román lombozat közt. Az egész elrendezés és styl kápolnánk építkezését ugyanazon korba helyezi, melyben a mögötte emelkedő pompás templom épült. A még gazdagabb soproni kápolnát inkább már a csúcsívesek közé tehetni.

Püspökeink magány ajtatoskodására szolgáló kápolnái sorából kettőt ismerünk, melynek legalább alsó osztálya ezen kornak határára tehető: egyike a győri, másika a veszprémi. A győrinek felső emeletét a primás, mikor még győri püspök volt, stilszerű-

leg restauráltatta aradi Lippert József építész által, de az alsó osztály elhanyagolt állapotában

266. ábra.

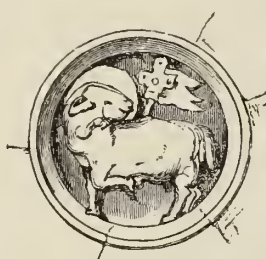
megmaradt: sőt ez alatt, ha jól emlékezem, van még egy harmadik, földalatti osztály is,

melyet érdemes volna megvizsgálni; vajjon nem szolgált-e temetkezésnek?

A mai veszprémi püspök laka és a szomszéd kanonoki ház közt fekszik egy épszögű kápolna, (266. á.) melyet Veszprémben Gizela-kápolnának neveznek, s melyről állítják, hogy Gizela, sz. István neje, építette. A megnevezés a szokás dolga, de keletkezési idejének meghatározása helytelen; mert e kápolna legrégib-

267. ábra.

268. ábra.

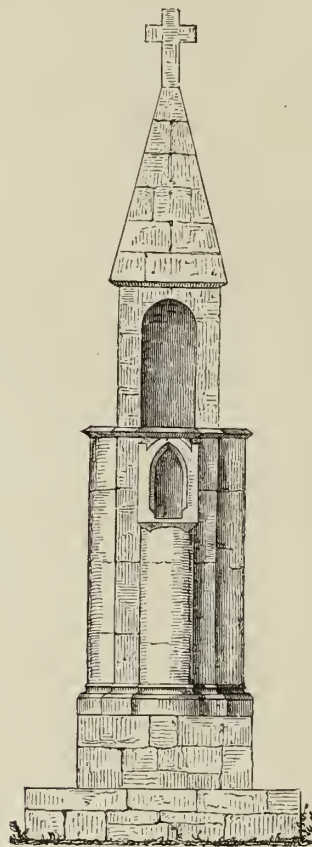

269. ábra.

ben az átmenetkorban épülhetett, sőt azon gerinczrészletek, melyek a kanonoki ház falán még ma is láthatók, világosan a csúcsíves korba tartoznak. A kápolna felső emelete, mely a püspök magán-szertartásának szolgált, az említett gerincz kezdetéig egészen elpusztult, míg az alsó emelet még elég épen fennmaradt. A kápolna két, keresztbolttal befödött osztályból áll, melyhez, mint harmadik a szintén keresztbolttal ellátott szentély csatlakozik, ebből egy ajtó kis, hajdan talán sekrestyének szolgáló kamrába vezet. Nevezetesebbek a kápolna építészeténél falképei, melyek közül itt adjuk János és Péter apostol ábráját. Képeink nem eléggé jellemzetesen vannak rajzolva (átvettük a bécsi Mittheil. 1856. évf. 185. lapjáról); de azokról mégis állithatni, hogy a magyarországi falképek legrégibb-

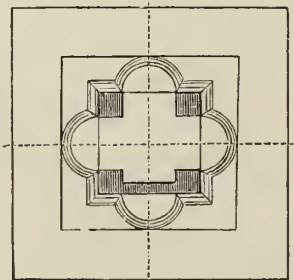
jei közé tartoznak. Ezeknél jobban van rajzolva a zárkő (268. ábra). Itt a diadalmaskodó bárányt látjuk a keresztes zászlóval, melyet szokás szerint bal előlábával tart. Hasonlót, hanem kevésbé jót látunk a jáki temetői kápolna ajtajának mezején. (265. á.) E falképek átrajzolását bizottságunk megrendelte.

A középkori kisebb egyházi építkezései közé tartoznak az emlékkeresztek, oszlopok

270. ábra.

és lámpatartók: mindnyája szabadon felállított, önálló építményként. A lámpatartók

271. ábra.

vagy a zárdák előtt az éjjeli ntazókat a vendégszerető házba vezették, vagy pedig, mint mindig égő mécsek a temetőkön helyeztettek el, s ekkor halotti lámpáknak neveztettek „Todtenleuchte, fanal.” Nálunk csak későbben jöttek divatba, meglehetősen számmal maradtak fenn a csúcsíves korból, míg az ismertek közül csak egyet sorolhatunk az átmenetibe. Ez a nagy-mártoni (Mattersdorf) Sopron szomszédságában, melyet 270. ábra felejzban, 271. ábra alaptervében ad. Itt csak a mécsnek szánt fülke félkörben van zárva, míg a többi részlet még az átmenetkorra mutat. Azonban meglehet, hogy az egész már a csúcsív idejében épült: mert hiszen ily apróbb építményeknél a régibb alakzáshoz sokáig híven megmaradtak. A felső félkörben hiletőleg szoborka állott, a sisaknak egyszerű keresztje mint általános jelvény tekintendő. A talap lába még az attizálóra, de a középső párkányzat már is csúcsíves idomzásra emlékeztet.

Várak.

Fentebb idéztük a névtelen jegyzőnek egyik helyét, melyben az ó-budai római táborhely is lappang. E hely ez: „Transito Danubio castra metati sunt (a magyarok) juxta Danubium usque ad aquas calidas superiores (az ó-budai fürdőkhöz, melyeket még a rómaiak építettek), et hoc andito omnes Romani per terram Pannoniae habitantes, vitam fuga servaverunt. Secunda autem die, Dux Árpád et omnes sui primates, cum omnibus militibus Hungariae intraverunt in civitatem Athilae Regis, et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa usque ad fundamentum, quaedam non, et admirabantur ultra modum omnia illa aedificia lapidea et facti sunt laeti ultra, quam dici potest, eo, quod capere mernerunt sine bello civitatem Athilae Regis, ex cuius progenie Dux Árpád descenderat.”

A magyarok által csodált ó-budai kő-

építmények közé számíthatjuk a római castrumot (stativum) is, melynek nyomai még ma is megvannak, és mely a IX. század végén alkalmasint még meglehetősen épségben fennállott. Igen valószínű, hogy a római castrumok, hol megvoltak, tehát a Dunán túl, leginkább szolgáltak erődökül és védett helyekül nemcsak a magyaroknak, hanem, mit már bizonyosan tudunk, Pannónia magyarok előtti lakosainak is. E tekintetben döntő például felhozhatjuk a szalavári castrumot, mely csak legújabb időben tűnt el végképen.

A szalavári római castrum.

A Kőpitar által kiadott „Anonymi Salisburgensis anni 873. scriptoris Historia conversionis Carantanorum” című könyvben¹⁾ olvassuk, hogy a szalavári várat Privina építette, miután őt Morvaországból elűzték, és ő az akkori német császárnak kegyét elnyerte; olvassuk továbbá, hogy e várban emelte saját palotáját és három templomot is.

Kollár János 1841-ben Olaszországba utazván, Szalaváron ment keresztül, hol éppen akkor a közel fekvő erődnek alapzatköveit elhordatta Zala vármegye, azokat országút készítésére használandó. Kollár erélyes fellépésével elhárította ugyan, hanem csak rövid időre, a végveszélyt, ezen fölül érdekes építészeti maradványtól: mert később a megye

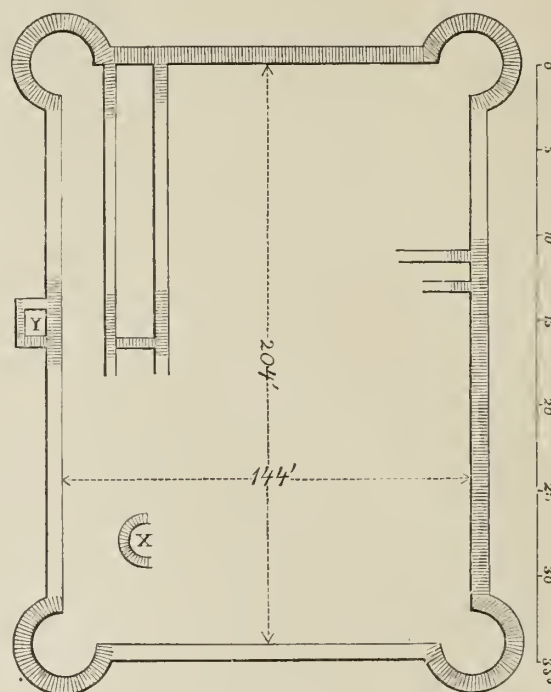
¹⁾ Az egész könyvnek címe „Glagolita Closianus”, megjelent 1836-ban; magyar fordítását adtam a „Fehérvári ásatások” című könyvemnek 97. s k. l. Ugyanott tüzetesebben is szólok Privina váráról. Legújabb ide vonatkozó adatokat közlött Hunfalvy Pál a „Századok” ez idei májusi füzetében, hol az erődnevének névváltoztatását a római „Salle-ből”, a német „Mosburga” fekvésének moesáros jellegéből magyarázza, valamint a Balatonnak nevét is a tót „blatoból”, mi sarat, posványt jelent, származtatja. A rómaiak idejében a tónak neve alkalmasint „Peiso inferior” volt.

a szétbontást ugyancsak folytatta és befejezte úgy, hogy Rómer a castrumnak csak hült helyét láthatta, minthogy azon kőalapzat többé nem létezett. Kollár 1841-ben még az egész castrumot mérhette fel, és ezen felmérése szerint hossza délről észak felé volt 204, szélessége keletről nyugatra 144 bécsi láb, s ezen felméréssel megegyezik nagyban Rómeré is. E csekély területen állott, a névtelen tudósítása szerint, nemcsak Privina palotája, hanem három templom is, melynek egyikét, alkalmasint kiterjedése miatt, „tiszteletre méltónak“ „honorabile“ nevezi a salzburgi névtelen, miből kitetszik, mily jól jellemzi Mertens ama kort, midőn épületeit kisszerűeknek, sőt nyomorultaknak mondja, és hogy ezen csekély épületek egészen elenyészhettek sz. István koráig, ki ide egy benczés zárdát építtetett. De még ez is, mily kisszerű volt, mutatja rajzunk (272. ábra), melyet Kollár „Cestopis“ (azaz utleírás) című könyvéből másolunk.

„A vidék, mondja Kollár, lapályos völgy, melyen keresztül a Szala patak foly, vagy inkább furódik, vagy inkább fekete zsomblápra tűnik el. A folyó vize gyakran eltűnik és megint, a nélkül, hogy látni lehetne, miként, kibúvik a lábunk alatt emelkedő magaslatokon alól. A Szala mindkét partján van sok elszórt és elszigetelt liget, vagy inkább diófákban bővelkedő erdőrészlet: a helybeli magyarok egyformán Szalaligeteknek nevezik: a ligetek maradványai ama nagy erdőnek, melyben, a salzburgi névtelen mondja, hogy Privina vára „in nemore et palude Salae“ emelkedett. Ezen ligeteket és fákat a lakosok még mindig kiégetik és irtják, hogy szántóföldeket és réteket nyerjenek.“

„A hely, hol a vár állott, mesterségesen készített sziget módjára kissé emelkedett. Az egész vár hosszukás négyszög volt, árokkal körülvéve, melynek nyomai most is látszanak. A terven és az egész épületen észrevehetni az

akkor Európában kedvelt byzanti építészeti stílyt (?). A rom felülete és földje mindenféle tövises és burján növényt táplál. A mellékelt rajznak sötétebb vonásai a még most is a föld felett emelkedő, és eddig megmaradt alapfalakat jelentik; a csak vonalokkal jelölt helyek

272. ábra.

pedig már egészen ledőltek, s a kőfejtés után megmaradt falaknak csak árkait mutatják. Az észak és keleti oldal közti szögletben állott a templom; mert az X betű alatt még most is megvannak a szenthely (szentély) vagy kápolna romjai, melynek ledőlt faldarabjain még festés is látszik. Y betű táján volt egy, a várhoz toldott épület, vagy emelvény. A várnak négy szögletén bástyák (tornyok) állottak. Figyelemre méltó az is, hogy a vár mélyen a földbe vert, s most már kővé vált czölöpökön emelkedett. Az alapzat faragott négyszög kőből van építve, a falak pedig téglával változtatva homokkőből. A téglák kétféle, $11\frac{1}{2}$ " hosszú, $5\frac{1}{2}$ " széles, $2\frac{1}{2}$ " vastag sötétvörös, vagy $12\frac{1}{2}$ " hosszú világos-vörös színű. A csekély maradványból a várnak belső fel-

osztására s berendezésére nézve ítéletet hozni nem lehet." stb.

„Hogy a vár éjszaki oldalán kapu volt, onnan lehet következtetni, mert a régi út, mely Szalayárról a bárándi pusztára vezet, a vár ezen részén vonul el, s mert vagy 6 évvel ezelőtt e helyen találtak igen régi követ ily felirással: „Gaude apto", mely utóbbi szó, úgy mondják „apertót" jelentene; ezen kő jelenleg a szala-apátsági borpinceze fölött látható. Délre volt a belső várban sírbolt vagy krypta, négyszögletes szoba alakjában: itt találtattott 3' 2" hosszú, 2' 4" széles sírkő, melyen három egymással összefüggő koszorú van vésvé, egyikében angyal, másikában sas, harmadikába oroszlán látható. A rajta volt felírásból még ennyi megvan: „Andreas vitam resolutis", lejjebb megint: „sub ponitnr isti stb."

Az imént leírt várat nem építette Privina, esalatkodik ez iránt Kollár; mert e vár valóságos római várna, castrum vagy még inkább Vegetiusnak „De re militari" című könyvének megkülönböztetése szerint, kiterjedésére nézve, castellum. Tanúsítja pedig római eredetét több ott talált római tárgy és kő; tanúsítják nagy mérvű, jeles téglái; tanúsítják alapzatának faragott kövei; tanúsítja Rómer kijelentése; de tanúsítja az építménynek elrendezése és viszonya egy közelében lévő nagyobb castrumhoz, a fenékihez, mely a Balaton partján áll, és melyet Rómer leírt az „Archaeol. Közlem." 1862-dik II. füzetében.

A római várnak, castrum és várnának, castellum, jellege hosszukás négyszög, vagy tökéletes négyeg, melynek minden sarkán, vagy, ha nagyobb, oldalközben is emelkedik torony; e tornyok alakja a henger, mely jobban ellentáll a zúzógép (aries) ütéseinek; a tornyok távolsága egymástól olyan, hogy a két torony közt támadó ellenséget egy mind-egyikéről hajtott dárda elérhesse: a castrumot vagy castellumot árok fogja körül, van

négy saját néven nevezendő kapuja, belsejében felveszi a gyalog-lovas és gépész-katonaságot; ha állandó, castrum stativum, vannak kivált az előkelő tisztek számára falazott háza is.

A szalayári castellumnak belső elrendezését nem ismerjük többé; mert ezen, valaminek Privina, úgy későbbben benezés lakosai változtattak, és ásatások annak idejében, mikor még tartósabb és jobban szerkezett anyaga után, legrégibb elrendezésére lehetett volna ráismerni, rendszeres ásatások, mondjuk, akkor nem történtek; azonban célunkra elégséges azon tapasztalás, mely szerint a IX. század elején Pannoniában várakat alapostól alig építettek, hanem használták erődekül a rómaiaktól öröklött és alkalmasint még többé-kevésbé jó karban levő castrumokat és castellumokat. És ez igen természetes; mert az építkezési ügyesség ekkor fagyponjtján állott, főképen Pannoniában, midőn Privina kénytelen volt még nyomorult épület emelésére is kőműveseket az elég távol eső Salzburgból hozatni; de a kisszerűség és ügyetlenség még onnan is világos, hogy Privina nem a nagyobb, és valószínűleg több kényelemmel és luxussal épített fenéki castrumot, hanem csakis a kisebb szalayárit használta fel, valószínűleg, mert ez kisebb mérvei miatt kevesebb emberrel volt védhető, és mert már fekvése is, a moesár közepén, természetsszerűleg erőssé tette.

A római castrum, mint nem keresztyén, körünkön kívül feküdnék, ha csak nem kellene épen ebből származtatnunk, egyik részében, sz. István négy tornyos basilikáját, a későbbi mintájára épített nagyobb magyar egyházakat, sőt még a sokkal újabb kastélyoknak nevezett nemesi lakokat, melyeknél már a castellumból eredt nevek is visszautasít a római mintára és annak négy sarktornyaira, és melyek nem a középkori magassági védelemnek, hanem az antik oldal védelemnek (Flankenvertheidigung) értelmében vannak építve.

Privina Marachaniából jött, melynek egyik nevezetes helye Nyitra volt. Fel kellene telát tennünk, hogy az akkori háborus időben Nyitra is lehetett erősítve, azonban valamely régibb erősítésnek nyomai a nyitrai vár falain eddig nem találtatván, kénytelenek vagyunk hinni, hogy e várat már magasabb fekvése miatt (egyik oldalán szikla alapja elég meredek) erősnek tartották a szlávok és legfeljebb gyöngébb pontjait facölöp-kerítéssel védték; mi már elég volt, hogy a tatár be nem vehette.

A zólyomi pusztá- vagy ó-vár.

Nagyobb figyelmet érdemel a zólyomi magas hegy tövében maga is hegyen fekvő u. n. ó-vár, vagy pusztá-vár: mert erről már Béla névtelen jegyzője is tesz említést XXXIV. fejezetében.¹⁾

„Tunc communi consilio missus est Borsu, filius Bonger, cum suis militibus; et cum equitarent juxta fluvium Gron, cervus fuga lapsus ante eos, cacumina montium ascendit. quem Borsu celerrime cursu persecutus, ictibus sagittarum in vertice montis interfecit: et tunc Borsu, cum montes illos in circum aspexisset, in memoriam duxit, ut ibi castrum construeret. Et statim congregata multitudo civium, in vertice unius altioris

montis, castrum fortissimum construxit, cui nomen suum imponit proprium, ut castrum Borsu nuncuparetur, et inde cum exercitibus suis, usque ad silvam Zovolun perrexit, et maximam munitionem de lapidibus facere praecepit, quod nunc castrum Borssed Zovolun vocatur.“

Ámbár itt, úgy tetszik, két külön táborról vagy erődről van szó, mégis ugyanazon név, mely mindkettőnek adatik, és efelett a fekvés a Garam mellett és a zólyomi erdőben, mutatja, hogy csak egy és ugyanazon építkezéssel van dolgunk.

Eredt tehát ezen kérdés: vajjon a zólyomi óvár, melyről a névtelen szól, ugyanazonos-e a még ma is létező vár-rommal?

És ezen kérdésre határozottan nemmel kell felelnünk.

Midőn a névtelen a magyaroknak, hódításukat biztosító, legrégibb erődményeikről szól, többnyire csak árokkal és földsánczokkal bekerített tábornak emleget, melyet már igen erősnek tart: „Fossata et castrum fortissimum de terra.“ XXII. fejezetében ezt olvasuk: „Mane autem facto Zobolsu, Thosu et Tuhutum inito consilio constituerunt, ut meta regni Ducis Árpád esset in porta Mezesina. Tunc incolae terrae, jussu eorum, portas lapideas aedificaverunt, et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt.“ Még itt is tehát, csak fa-, alkalmasint czölöpféle erősítések fordulnak elő, s legfeljebb a kapuk vannak kőből rakva, nehezen falazva. Nem hiszem, hogy a névtelennek Borssed Zovolunra vonatkozó kitételét: „et maximam munitionem de lapidibus facere praecepit“, úgy kellene értenünk, mintha ezen, inkább határvonal, mint vár, rendes falakkal lett volna ellátva; legfeljebb kyklopi falat engedhetünk meg, azaz: egyszerűen egymásra rakott nagy faragatlan kődarabokból állót, melynél e darabok még nem voltak mészgasszal egymáshoz kötve.

¹⁾ E várról tüzetesebben szólottam az „Archaeol. Közlemények“ 1866-dik évfoly. 125. s k. l. Van ezen kívül még Zólyom várossal összekötött más vár, melyről a „Schemat. histor. dioecesis Neosoliensis“ 223. lapján olvassuk, hogy már IV. Béla korában létezett. „Origines ejus ad Belam IV. referuntur; qua descensus, commoratio regum stirpis Arpadianae saepius occurrit in chartis diplomatibus hujus aevi, ut supra ad civitatem ex itinerariis regum citatum fuit“ (az említett évek a következők: 1237. 1240. és 1242.). Mindezek daczára a még fenálló és lakott várról csak ott szólhatunk, hol a csúcsíves emlékeket fogjuk tárgyalni; mert nem hagytak fel semmit az eredeti várból, mi a román vagy átmeneti stylyre emlékeztetne.

A magyar történelemben előrehaladván, látjuk, hogy az országnak legnevezetesebb városai is meglehetőleg későn lettek fallal bekerítve; így maga a királyok székhelye, Fehérvár, valamint a Pest ujhegyén már a tatárjárás előtt fenálló helység, a mai Budavár, ugyszintén Kassa és Sehnecz is, melyeknek a tatárjárás előtti erősítéséről mit sem olvasunk, de olvassuk, hogy a vész után előbb-utóbb, fallal lettek körülvéve.

Az ujlagos falkerítés alkalmazását az új jövevények, kik a tatárjárás után a lerombolt helyiségeket ismét felépítették, régi hazájokból hozták Magyarországra, és ily falkerítés mellőzhetlen szükségére öseink épen a tatárnak gyors és széles elterjedése s könnyű győzelme által, még a régibb nevezetes villákon is, lettek figyelmesekké. Valamint maga a magyar nomád nép nem értett még a falazáshoz, úgy az itt előtalált lakosság sem értett ahoz, vagy, ha előbb értett is e mesteriséghez, elfelejtette volt a hosszantartó vész és pusztítás közben; ezt tehát a magyar csak azon polgárosodottabb jövevényektől tanulhatta, kik városainkat újra alkották; s így természetesnek tetszik, hogy hazánkban a rendes falkerítés eszközölte erősítési építkezésnek eredetét városainkban, nem pedig (kevés kivétellel) várainkban kell keresnünk, az előbbiektől vették és alkalmazták az utóbbiakra hatalmasaink. Hiszen, mint a bevezetésben mondván volt, Németországban is a magyarok pusztításai segítették a városok keletkezését; de ott mégis némi régibb kömivési gyakorlatra mutatnak az u. n. pfälzok, a császárok tartózkodási-helyek és a püspökök lakhelyei úgy, hogy Privina kiesinyes építkezései emelésére Salzburgból hozathatta a kömivéseket.

E szerint kötve kell hinnünk, ha szó van a tatárjárás előtti nemések és országnagyok falazott várairól, és ilyeneket alig kereshetünk a még fenlevő

romokban. Tekintsük ezek után a zólyomi pusztavár elrendezését. Az erőd három fő-részből áll: az egész hegy tetejét elfoglaló, igen terjedelmes, minden oldalán valóságos kőfallal körülfogott fellegvárból; egy kisebb, a hegy egyik alantabb lapulatán emelkedő, mintegy elő-erődből (Vorwerk) és két hosszfalból, mely a két várat vagy erősítést egybeköti. Ugyanezen elrendezést találjuk Visegrádon is; csak hogy itt az alsó vár régibb eredetű, majdnem egész századdal előzi meg a fellegvár építését és annak összekötését az alsó várral, a hegyen lefutó falak által.

A pusztavár fellegvárának idoma, a hegytető lapos felületéhez alkalmazkodván, nem bír szabályos alakkal, mennyire azonban lehető, hosszukás négyszöget közelít meg, melynek két rövid oldalán egyegy épület-esoportnak állja még fennmaradt. Az egyiknek legkülső falába volt törve a főbejárás; mert itt még boltos kapusikátort látunk, s e fölött két, minden oldalának béléten kitört ablaknyílást; innen az ellenkező oldalig több, minden irányban, hanem többségében mégis az udvart szélességében metsző, kőalapzatot vehetni észre, s e fölött, az itt hajdan állott épületek magassága értelmében, kisebb nagyobb omladék-halmakat. Ezen átmetsző falak oly nagy számmal fordulnak elő, s oly sűrűen állnak egymás mellett, hogy azokat csakis falazott épületek maradványainak tekinthetjük, nem pedig elrekesztő falaknak, minőket szokás volt vagy eleve, vagy pedig csak ostromlás alkalmával hevenyében készíteni, és minőket a Német „Abschnitt-nek“ nevez: római nevük ismeretlen, bár használták már a rómaiak is az ellentállás meghosszabbítására, végül az összeesoportulásnak és rendezkedésnek a már a vár belsejére tört ellenség ellen.

A kurtá oldal más épület csoportjának csaknem közepén négyszögű hajlékot veszünk észre, melyet a vidéken „szobának, Stube“ hívnak: ez utóbbiról ifj. Kubinyi

Ferencz ¹⁾ így szól: „Néhány év előtt a felső várban egy bolthajlék besüppedt, s az omladék kapzsi kincskeresők által részben eltávolítván, egy négyszögű tágosabb hajlék falaira akadtak, melyeknek egyikében kis falüregben, apró pénzekkel tele edényt találtak; de ennél sokkal érdekesebb felfedezés tétetett azon észrevétel által, hogy a falakon körskörül sima barnavörös márványozásnak (Marmorirung) nyomai valának láthatók. Ezen márványozott falak létéről személyesen akarván meggyőződni, azokat, a mennyire sérült állapotuk megengedé, figyelmes vizsgálódásnak vetém alá, s így lelétem, hogy a nyers kőfalakat elébb durva egész kavics és tégladarabokkal vegyített vakolat fedti, s e felett látható egy finomabb, 3—5"-nyi, vernyeges és kőkeménységű vakolatréteg, melynek felülete egészen simára lecsiszolva levén, szép barnavörös aprón petyegett falfelületet állít elénk; megsérült állapotánál fogva azonban jelenleg már meg nem határozható: hogy ezen ekként létrehozott sima falfelület nem szolgált-e falfestményeknek alapul? Pár évvel későbbben, mint Kubinyi, 1865-dik szeptember havában, a romot látogatván, magam is találtam még, ugyanezen helyen, az u. n. szobában, vakolatmaradékot, melyen hajdani befestését nem lehetett félreismerni, itt tehát frescoval van dolgunk, mely a várnak nem eredeti, hanem valamely későbbi építkezéséhez tartozik.

Sem a felső, sem az alsó vár még nincsen annyira megvizsgálva, hogy megmondhatnók, volt-e az egyiknek vagy másiknak öregtornya? (donjon.)

Az alsó várat illetőleg Kubinyi, helyesen a következőket jegyzi meg: „Messze lent, mintegy a hegyoldal közepe táján, állanak

nagyobb terjedelmű rommaradványok, melyek a vár alsó műveit képezék, s melyekből, az alapfalakon kívül, még egy magas szögletfal áll fen, mintegy 15 ölnyi (?) magasságban, 8' vastagság mellett. Ez kívülről faragott kövekkel volt kirakva, melyet alul a szögleten kíváncsi kincsesók szétbontván, a falnak bensejében mindkét irányban rejtett folyosóféle üregek jöttek napfényre, melyeknek a sarok melletti nyílásáig 1½—2½" szélességet és 2—3½" magasságot mutatnak. A szögletfalakon belül egy bedőlt pinczének dongaboltozata részben még fenáll, s fölötte az egyik szögletfalon keresztül lépcsőzet vezetett, melynek külső részéből még mintegy hat lépcső megmaradt. Ezen szögletese előtt kis térség nyílik, szintén alapfalakkal és rommaradványokkal körülvéve, melyek az előbbiekkal együtt képezék a vár alsó részét, melyhez egy külön meredekebb ut vezet.“

Mindkét vár-építkezésnek nemcsak közep-
térén, hanem részben ledőlt körfalán is, sűrű bokrok és ifjabb fák közt, százados fák is emelkednek, s ez utóbbiak annál könnyebben verhettek gyökereket a körfalon; mert itt egyedül rosz mészragaszt vettem észre; a kövek mindenütt ingók, s azok közt leginkább csak földet, kevés abba kevert mész-résszel találtam; míg ellenben a tulajdonképi épületek ragasza majdnem oly kemény, mint az általa összetartott kő maga; az utóbbi körülmény igen ügyes és tapasztalt technikára mutat, mit még inkább tanúsít azon faragott körüházás (Verkleidung), melynek nyomát Kubinyi látta. Faragott kőből való építészeti tagozatot, melynek szelvénye után az építészeti kort lehetne meghatározni, sehol sem találtam.

A két erődt összekötő hosszú párhuzamos falvonal, követvén a hegyhátat, ez utóbbinak kiterjedése értelmében majd keskenyebb, majd tágasabb tért foglal egymásközt, de mindenütt elégségest arra, hogy a fel- vagy leküldött sereg az egyik vagy másik

¹⁾ L. az „Archaeol. Értesítő IV. köt. (1864. évf.) I. füzetében“ Zólyom megye műemlékei, rajzolta és leírta ifj. Kubinyi Ferencz“ 17. s. k. 1. „Pusztihrad 35. s. k. 1.

erődnek segítségére mehessen. Visegrádon a sereg a falhoz kötött fasikátoron vette utját. A zólyomvári párhuzamos falnak rendeltetése ugyanaz volt Athenának hosszfalaiéval (makra teiche vagy skele), melyek a várost pireusi kikötőjével összekötötték.

Az egész beépített telep igen terjedelmes. Kubinyi, nagyságát jelezni akarván, mondja, hogy ez nem csupán erős várnak, hanem kisebb városnak is megfelelhetne; és, hogy az egykori várban néhány ezer ember kényelmesen lelhetett hajlékot; és valóban a zólyomi pusztavár a legnagyobb hegyi-várak sorába tartozik; de már ezen nagy kiterjedése sem engedi, hogy építését Bors vezérnek, vagy a korban hozzá közel álló valamely hatalmasnak tulajdoníthatnók. Hozzájárul a hajdani épületek nagy száma a fellegrvárban. De a pusztavár épületein igen jó ragaszt is alkalmaztak, mi oly korra mutat, melyben a technikai ügyesség ismét felütötte fejét. A kevésbé jó ragasz előfordultát pedig helybeli körülményekből magyarázhatni: mert a körfalat már is a hegy meredeksége is oltalmazta, másrészt a kerítőfal roppant elterjedéssel bírván, a fáradságnak és költségnek felette nagyra kellett volna lennie, ha itt épen oly jó ragasszal élnek, mint minő az épületeké. Mit mondjunk továbbá az itt lelt faragottkövek és boltokról? Vajjon ilyeneket tulajdoníthatni-e a magyarok nomád korának, vagy az alig sokkal polgárosodottabb más nemzetbeli lakosoknak? Mit mondjunk a kettős várnak hosszfalakkali összekötéséről, s egy elő-erőd emeléséről? Mindamnyi jellegről, mely az erősítési rendszer igen nagy kifejléséről tesz tanúságot; mert itt már az újabb kor ama axiomája van alkalmazva, mely szerint minden, a mi védelem végett van építve, maga is legyen védve, vagyis a védelem kölesönös legyen, s itt ez valóban így van, midőn az elő-erőd tiltja maga részéről a fellegrvárnak közvetlen megtámadását, a fellegrvár pedig a hosszfalak

közt könnyen leküldheti őrségét az alsónak erőteljes védelmére.

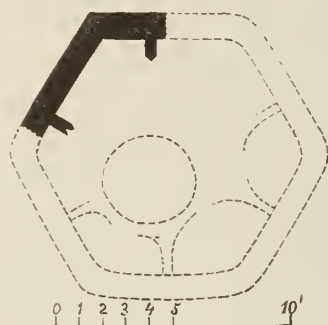
Mindezekből világos, hogy igen hatalmas s igen jól vezetett erő hosszú időn át munkás volt a pusztavár építésénél, s ha ilyen történetünkben e vidéken keresünk, eléinkbe tűnik trencsényi Csák Máténak személye és alakja, s azon nagy hatalom s gazdagság, melylyel Máté birt, s melyet gyakorlott Felső-Magyarországon a XIV. század legelején; miért is várunk építését alig tehetjük előbbre, mint a XIII. század vége felé, vagy a XIV-diknek elejére.

Másrészt Giskra e vidéken, és nevezetesen Zólyomban gyakorlott hatalmaskodásának a Hunyadiak korában történt elnyomása valószínűvé teszi, hogy akkor a pusztavár is leromboltatott és elpusztult; nézetünk szerint tehát Bél Mátyás alig vélekedik helyesen (II. 487. l.): „Sunt, qui opinentur, arcem hanc, fugato Giskra, igne concrematam, disiectamque fuisse. Ruderum vetustior est situs, quam qui ab ea aetate potuisset contrahi: ut adeo, ortus non minus, quam occasus arcis, in obsenro sit positus.“ Nem helyesen, mondjuk, vélekedik; mert Giskra kora óta elég hosszú idő folyt le, hogy azalatt az itt látható százados fák felnőhettek; míg tehát a növénytan e fáknek több, mint négy százados életét nem fogja bebizonyítani, és a történeti kutatás az elpusztulási időpontot közelebből nem fogja meghatározni, legyen szabad itt megállapodnunk, még pedig annál inkább, mert a „szobában“ talált falfestési maradék is a XV. századot árulja el; ekkor tehát a vár még állott és lakva volt.

De ha ezekben csatlakoznám is, még egyszer kimondom: képtelenség a pusztavárnak megtekintésénél Bors vezért, mint építőjét megemlíteni, vagy pedig az építkezés idejét a XIII-dik század második felénél régiebbnek tartani.

A dobronivai vár. (Zólyom m.)

A dobronivai várat ifj. Kubinyi Ferencz ismerteti az „Archaeol. Közlemények” IV. köt. I. füzetében. Mondja, hogy első okleveles említése csak 1424-ben történik, midőn Zsigmond király a várat a várossal együtt Borbála királynének ajándékozza, későbbben Verbőczyé lett, de ettől erőszakosan elvette Turri Kristóf. 1668-ban Eszterházy Sándor birta, ki azt „Urbarium” című kéziratában részletesen leírta. „A mostani csekély omladékból igen keveset lehet az egykori vár ki-

273. ábra.

terjedésére s kinézésére következtetnünk. Anynyi mégis észrevehető, hogy a tulajdonképi felső vár toronyalaku szögletes építményből állott; de, hogy az vajjon szabályszerű nyolcz- vagy hatszögű volt-e, azt már az omladékok s alapfalakból ki nem vehetni. Az északi oldalon két oldalfal az általok bezárt sorokkal együtt még fennáll, az egyik 2° , a másik 5° szélességben, és 1° vastagság mellett 10—15 (öl?) magasságban, de ezeknek ablak- és ajtónyílásai stílbeli részletekkel nem bírnak. A sarok kívülről négyszegkövekből van építve, s mindkét oldalán legfelül a második emeleten lőrések gyanánt kifelé táguló kis ablakok látszanak. Az ablaknyílásokból következtetve, az épület két emeletes lehetett, a mint ezt Eszterházy kézírata is előadja, s ezek közt egész sorokban kis lőrésféle lyukak vehetők észre.

Belül, néhány leomlott pinczén kívül, már igen kevés látszik az egykori építmény alapfalaiából, melyek porlaszthalmazok alatt fekszenek eltemetve, s a mi keveset még föl lehetett ismerni, azt alaprajzunk tünteti elő.

„Ezen felső váron alul, néhány öllel lejjebb. gyeppel benőtt, sánczalaku gyűrű övedzi körül a hegyesúcsot, melyről azonban szintén meg nem határozható, hogy vajjon egyszerű földsáncz volt-e, vagy pedig valami külső falnak vagy épületeknek omladékait képezte. Ezen maradványok után ítélve, a vár inkább kisebbszerű magán-vár vagy erős vadászkastély lehetett, mintsem terjedelmes várépítmény.”

„Egykori kinézésére s belső felosztására nézve ad némi felvilágosítást Eszterházy Sándor említett 1668-dik kézírata, melyben e vár is részletesebb leírásban részesül, s melynél csak az kár, hogy nincs terjedelmesebben tartva (l. közölve a m. tud. akad. Értesítő II. 466.). Szerinte a vár két emeletes, volt s egy nagyobb s egy kisebb kapuval birt. Földszintjét kilencz helyiség képezte, u. m. egy pitvar, mellette a drabant szobája, s ezentul 7 boltszerű hajlék, melyek egyikében a várkut létezett. Az első emeleten volt 8 helyiség, azonkívül egy folyosó, mely valószínűleg kívülről, még három helyiségbe vezetett (ez érthetlen). A második emeleten volt egy pitvar és két szoba; a pitvarból fel lehetett menni az épület tetejére, hol ismét két kamra volt zsindely alatt, és egy öreg (azaz nagy bástya, vagyis inkább terrace). Ennyit említ a kézirat; de vajjon voltak-e még a főépület kebelében mellék épületek vagy kőfalak is, arról nem tudósít. Bél említ ugyan épületeket, melyek a vár körül fennmaradtak, s gazdasági czélokra használtattak, de előadásából ki nem vehető, hogy ezen épületek alatt nem a várdomb aljában lévő majorokat s egyéb gazdasági épületeket érti-e. Dobronivát jelenleg a k. kamara bírja s a zólyomi uradalomhoz számíttatik.”

E leírásból, úgy tetszik, régi öreg toronnyal, donjossal, Berchfrit vagy Burgfrieddel van dolgomk, mely, ha talán nem is igen régi századból származik, mégis ezen épületnemnek igen jellemző példánya lehetett.

Az öreg torony amaz építmény, melylyel a középkor feudális időszaka erődtéseit saját-szerűleg alkotni kezdi, a magasbóli védet alapítván még az oldalról antíknak ellenében, ez ntóbbinak példánya lévén a „castrum“ és „castellum“, miből a magyar kastély szó is eredt.

Ismeretes, hogy valamiut nálunk a tártárjárás, úgy elébb a magyar portyázás a németeknél és még elébb a norman betörések Franciaországra, okai voltak a középkor erődtéseinek keletkezésére, melyek közt az öreg torony az első és legrégebb szerepet játsza. A donjont pedig nemcsak a normannok ellen emelték, hanem azt magok a normannok is használták személyök, vagyomk, rablott kincseik védelmére, őrzésére: az öreg toronynak tulajdonképi hazáját tehát a normán betöréseknek leginkább kitett vidékeken kell keresnünk; legérdekesebb példányai Francia- és Angolországban találtnak.

Eleinte a donjon igen egyszerű, toronyalakú épület volt, építve kevésbé tartós anyagból, ugynevezett föld- vagy favár, legfelebb sánczezal és ezölöppel körülvéve; bensejében csak emeletek által, de nem egyszersmind választó-falakkal osztva. Későbbben a torony erősségét nemcsak anyagának tartóssága, hanem bensejének rejtélyes elrendezése is tette.

A dobronivai donjon azzal, hogy magán és ezen kívül és körül más építkezés, kivéve a sánczot, nem találtnak, még az eredeti, a régebbi öregtoronyok példáját követi: de másrészt, midőn a leírás szerint minden emelete több kamrára vagy helyiségre volt osztva, ama későbbi donjonok sorába tartozik, melyekben éppen ezen felosztás és az abból követ-

kező labirinthféle tekervényes ut az ellenséget zavarba hozta, a védőket csapásai ellen oltalmazta, sőt képessé tette a netalán már győzelmeskedő ellenséget újra hátulról megtámadni és legyőzni.

Fölötte sajnós, hogy a dobronivai donjon hajdani elrendezését nem ismerjük; ez képezte alkalmasint hazánkban a kivételeknek egyikét; mert a többi (talán a visegrádit kivéve) ismeretes magyar öreg torony nélkülözi bensejének rejtelmes, és védelemre alkalmas kamra-, vagy talán egérfogónak is nevezhető felosztását.

A posoni vár.

A posoni várat legbővebben leírta Rómer az 1865-ben Posenban összegyűlt orvosok és természetvizsgálók tiszteletére szerkesztett „Posony és környéke“ című magániratban; e várnak egyes (inkább festői) rajzait adta Schmidt bécsi főépítészeti tanácsos tanítványai által készített u. n. autographiában.

E vár, úgy tetszik, eredetileg éppen ellenkezője volt a középkori donjonféle erődöknek; mert utánozta a római castrumot: miért, valamint talán nagyobb régiségénél fogva is, maga idejében, kivételt képezett hazánkban.

A római castrum vagy castellum silhouettejét, daczára különféle korban történt átépítésének, maig megtartotta a rom, miután rendes négyszöge minden oldalán egyegy torony emelkedik, és ez képezi Posen városának mintegy jelvényét („das Wahrzeichen.“)

Helyesen jegyzi meg Rómer (id. munk. 253. l.):

„Ha az archaeologia alapos törvényeinek, melyek a történelem és okmányi adatok által igen gyakran támogattnak, csak némi hitelt adunk, és hazánk azon korbéli saját viszonyait tekintetbe vesszük, hogy t. i. nomád elődeink egyedül a keresztyén vallás elfogadásával kezdék az európai erkölösöket és szoká-

sokat is elvállalni, a posoni vár alatt aligha szabad a XI. században mást értenünk, mint földgátönyöket és nyakrafőre emelt őrtornyokat, tehát mindenesetre csak szükségleti építményeket, de korán sem emlékszerű műépületeket, melyek még a miveltebb nyugaton is csak a XII. században kezdetnek, következőképpen nálunk rendszeren fél századdal későbbben találhatók.

„Hogy az említett korban a kőtemplomok és kőtoronyok, itt-ott egyet kivéve, a ritkaságokhoz tartoztak, tanusítják okmányaink, melyekben gyakorta favarak, fatemplomok és kolostorok előjönnek, míg a kőházaknál és kőtoronyoknál az építési anyag mindig nyomatékosan kiemeltetik; mi okból a földvárak ismételve olvashatók, és emlékek még mainap is a helynevekben fennmaradt.”

Poson városának és várának hihetőleg legrégibb, itt is adott képét, Rómer id. m. 255. l. közli.

A vár képén itt két sarktoronyt látunk, a harmadik az épület közepén emelkedik, és igen hihető, hogy ez az öregtorony, a donjon, melyet koronatornyoknak is neveznek; mert a habsburgi ház uralkodása kezdetén itt őrizték a királyi koronát:

Erről Rómer-nél (261. l.) ezt olvassuk.

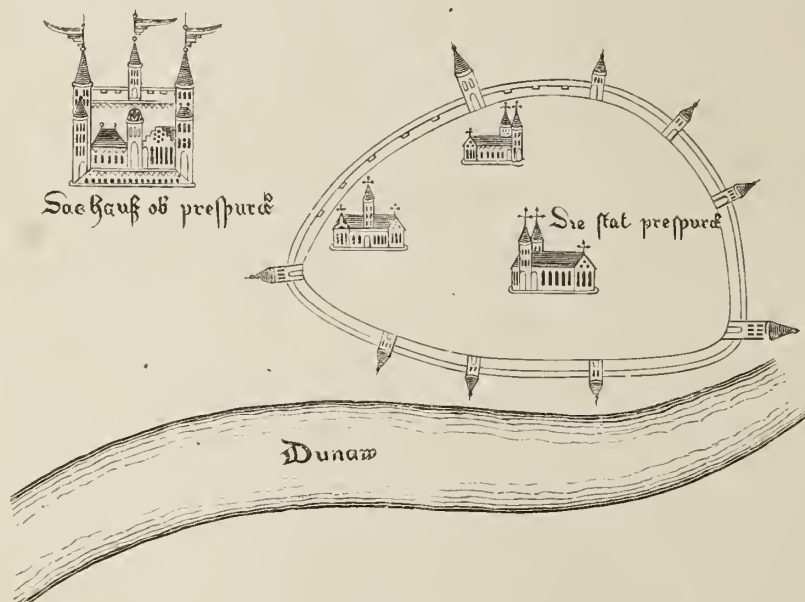
„Nemcsak a fejedelmek gondoskodtak arról, hogy a vár akárkinek ellentállhasson, hanem a veszedelmes tatárjáráskor (után) 1245-ben Lekv. Moch fíja, testvéreivel, és Péter

Chvegh fia építenek a posoni várban egy tornyot, melyért Béla (IV.) királytól Neku birtokát kapták azon kikötéssel, hogy maguk, valamint utódaik is ta ornyot épen fenntartani és védeni tartozzanak. (Cod. dipl. IV. I. 380.) Hogy pedig a várnak elégséges számmal védői is legyenek, kötelezé magát 1257-ben Rembald, az ispotályosok főnöke, hogy a végvárak védelmére, nevezetesen Posonéra is 50 szerzetesbeli lovagot, természetesen szolgálkkal, fog állítani (C. dipl. IV. I. 452.).“

Ezekből kitetszik, hogy közvetlen a tatárjárás után, és még az ellenséges Ausztria ellen is a posoni várban a római rendszer összekötve lett a feudalissal, azaz a castrumba donjont építettek.

Elvégett további igazolásául szolgál az itt adott, Rómer 248. lapjáról vett két városi pecsét. A legrégibb káptalani pecsétről, melyről szól. Rómer nem mondja, vajjon ezekhez hasonlít-e, hanem említi, hogy egy 1283-dik okmányról függ.

Nagyobb pecsétünkön világos a kerítőfal, abba tört kapujával; a sarktoronyok tévesen állanak e kerítésen belül; de legnevezetesebb a középső vagyis öregtorony, melynek teteje alatt az igen kiszökő gyilokfolyosóra (Mordgang), és e fölött a földött védelmi terrace-ra könnyen ráismer-

274. ábra.

hetni, mi épen a donjont jellemzi. A kisebb pecséten a tornyok teteje, az inkább stílszerű; magas és meredek sisakkal van ellátva, me-

lyet helyszűke miatt a nagyobbban alacsonyabbá véstek. Mindkét peeséten világosan jelezve van a donjonnak magasabb emelke-

275. ábra.

dése és nagyobb testessége, tömörsége a sarktoronyénál. A körfalnak megvannak szokásos rovatkái és lörései, melyek a támadó ellenség

276. ábra.

ellen felállított védőket oltalmazzák, és magok részéről támadásra, nyilazásra képesekké teszik.

Nem hallgathatom el, hogy a bécsi képes krónika, különben elégtelen ábráiban is a kétszer vázolt posoni vár képén (Rómer 254. l.) nemesak a sarktorony, hanem az itt sokkal magasabbra vitt öreg torony is fordul elő, sőt hogy ez utóbbin nevezetesen kiszökő, oltalomra igen alkalmas erkély is látható.

Valamint Visegrádon az öreg torony összekötve volt egy, közvetlen a Duna partján

álló toronynyal, úgy volt a posoni várnak is külön vízi-tornya.

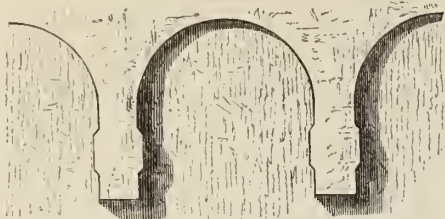
„Úgy hiszem“, mondja Rómer (260. l.), „hogy az ugynevezett vízi-tornyot, mely a vár alatt a dévényi út mellett feküdt, a királyi vár egyik kiegészítő részének lehet tekinteni, ámbár nem tudom meghatározni, palánkok vagy falak által volt-e magával a várral összekötve, és vajjon a várhegy déli oldalának közepe táján látható faldüledékek ezen erősítéshez tartoztak-e, minthogy polgári építményekhez képest igen vastagoknak látszanak?“

„Ezen tornyot, vagy talán jobban erődőt, saját költségén építé János pilisi apát 1254-ben (Cod. dipl. IV. II. 218.), mihez a király engedelmét kinyeré. A torony oly helyen állt, mely Vepruch-nak (talán Wedritz) hívott. Hogy itt valóban oly tornyot kell értenünk, mely a wedritzi nteza végén állott, kitetszik Zsigmond király 1402-dik évi adományleveléből, melyben az mondatik: hogy ezen toronyt, a hozzá tartozandó házak, gunyhók és udvarokkal, jobb őrzés végett a pilisi conventtől megvette és saltói Bonaventura Jakab, kedves hívének és fiának Gáspárnak adományozá azon feltétellel, hogy azt őrizzék, és a rév harmadrészét, melynek beszédésére a torony, mint a Duna partján fekvő épület nagyon alkalmas, a fennevezett apátságnak kiszolgálják (Cod. dipl. X. IV. 26.).“

Ha a posoni vízi-torony rendeltetése, mint a révpénz beszédésére való épület, alkalmazható a visegrádi vízi-toronyra is, ennek összekötése az alsó várral ismét alkalmazható lesz a posoni vízi-toronyra: mindkettő nemcsak magának a várnak védelmére szolgált, hanem egyszersmind az öregtoronyból kiszorított várvédők fogadására és tovább segítségére. Együttal mindkét vízi-toronyból az ellen-ségnek hajókázását a Dumán lehetett gátolni, vagy legalább nehezzé tenni.

Hogy a posoni erősítési építmények a

legrégibb Magyarországiak közé tartoznak, következtethetjük az itt adott félköríves friesből is, melynek egyszerűsége, sőt mondhatni durvasága igen primitív állapotban jelenik

277. ábra.

meg. Ezen frieset Rómer az u. n. kis prépost udvarnak háza teteje alatt találta, s úgy tetszik, mintha ez régenten erősítési körfalhoz tartozott volna.

Visegrád.

A fennlevő visegrádi erőd különböző korban eredt ugyan, hanem mégis két főrészek szoros összekötése által, rendszeres egésznek képez. Római építkezések eddig Visegrádon nem találtattak, ámbár valószínű, hogy ilyenekre még akadni fogunk.

A fellegvár XIV. századbéli építkezés, melyről tehát csak későbbi jelentésben lehet szó: de az alsó várnak eredete a XIII. században oly biztosan van kimutatva, nemcsak határozottan szóló okmány, hanem jellemző építészeti stíljá által is, hogy öregtoronyának népies Salamon-toronyféle elnevezését egész határozottsággal el kell vetnünk. És még sem akarnók állítani, hogy Salamon királyt nem Visegrádon tartották fogva; kellett tehát itt a mai öregtoronymnál vagy donjonnál régibb erős, a király bebörtönzésére alkalmas épületnek léteznie, mely valószínűleg a római korból maradt fenn, és melyet még keresni és feltalálni kell.

Egy részt alig tehetjük fel, mai tapasztalásunk szerint, hogy Magyarországon, a rómaiak óta, és a XIII. századot megelőzőleg

nagyobbszerű falazott erődöket emeltek volna; legalább biztos példányt e tekintetben kimutatni eddig képesek nem valánk. Más részt a rómaiak a Dunának éppen ezen részét, melynek Visegrád egyik igen nevezetes, és erősítésre igen alkalmas pontját képezi, korán vették figyelembe, midőn Esztergomtól (Salva) Ó-Budáig (Aquincum) mindenütt a partokon és szigeteken, hídfőket, őrtornyokat és castrumokat építettek.

Szólottam a bevezetésben az e városok közti hat hídfokról (Esztergom, Szob, Verőcze, Vác, Dunakeszi és Ó-Buda mellett.)

Egy, a magyarországi műemlékek bizottságának 1872-ik május 8-kán Henszlmann, Schulek és Zsigmondy aláírásával beadott jelentésben erre nézve ezt olvassuk:

„Nem elég magát Visegrádot vizsgálni, mert ez már a rómaiak alatt egész erősítési rendszernek vagy láncznak csak egyik szemét képezte. Ezen erődláncz kezdődik:

Dömös fölött, hol a régi „ad Herculem“ (?) erősítés néhány őrtornyának alapzata maradt fenn a Duna partján, és végződik Sz.-Endre táján „Circi mansio“ (?), hol nem talátnak nyomai ugyan: azonban ide számítandó egy hídfő Verőcze táján, melynek alapzata a Duna két partján még látható.

Ugyanis hasonló hídfő-alapzat fordul elő Dunakeszi táján.

Mindezeket meg kellene vizsgálni, hogy így Visegrád állapotát a rómaiak alatt megismerhessük.“

Azóta a vidéket Schulek építésszel bejártam, láttuk a Szob melletti régi hídnak nyomait; láttuk a verőczei római hídfő nyomát nemcsak a Duna nagyobb, hanem kisebb ágának partjain is Kis-Oroszi mellett; láttuk a sz.-endrei sziget északi végén egy nagyszerű római castrumnak maradványait, melyben Kis-Oroszi, mintegy ágyában fekszik; végre láttuk Bogdán és Tóthfalu közt, közelebb az utóbbihoz, hanem Bogdán partján, egy kisebb

római castrumnak maradványait, melyre mint ilyenre igen rendszeres négyszög alakja után ráismerhetni.

Ezen általunk bejárt vidéknek csaknem kellő közepén fekszik Visegrád, hol a Duna legszűkebb, hol tehát a folyón legkönnyebben uralkodhattak. Hozzá járul, hogy a visegrádi öregtoronyban sok római követ találtunk be-falazva, és annak környékén is nem kevés római tárgy jött napfényre. Kérdés támadhat tehát, vajjon a rómaiak „ad Herculem-e” vagy némi más erősítése nem feküdt-e a visegrádi donjon táján; valamint kérdés támadt az iránt is, vajjon a fentebbi „Circi mansio-t” nem „Ulcisia castra” névre kellene átváltoztatni?

Mig eziránt tisztába jövünk, tekintsük az alsó várnak mostani állapotát.

A visegrádi alsó-vár.

Visegrád alsó várának ismeretes főrészei ezek:

A tévesen Salamon-toronynak nevezett öregtorony:

a Duna partján csaknem a folyóba épített erős vízi-torony;

a várnak két kapuja; a déli csak csekély magasságban maradt meg, míg az északi 1872-ben, nem ugyan stílszerűleg, hanem csak ideiglenesen lett tatarozva, és jelenleg a vár őrének szolgál lakásul; végre

ama körfalak, melyek az egész várat hajdan körülvezték, és leereszkedtek az azoknak nyugati határát képező vízi-toronyig.

Ezekhez később, a XIV-dik században, hozzájárult a hegyen lefutó fal, mely a felleget a várat az alsóval összekötötte.

Az alsó vár csaknem egész területét Visegrád lakosai elfoglalták; itt tehát a kutatás csak kevés, szabadon maradt pontokra szoríttatik: miért is a fent idézett jelentés így szól:

„Igen kívánatos volna az alsó vár egész területének, melyet, a donjont kivéve, magánosok elfoglaltak, megszerzése segregatio által; mert míg ez nem történik, nem törekedhetünk annak tudományos megismerése után. Mindazáltal addig is ezélszerű volna:

a donjont (a helytelenül Salamonénak nevezett tornyot), kitisztítani; mire elkerülhetlen szükséges, hogy az abban levő, és több emeleten újabb időben keresztül húzott fal eltávolíttassék; mert míg ezen igen ronda fal ott áll, a tavál (1871-ben) megkezdett tisztogatást tovább folytatni nem lehet, ha csak a munkásokat életveszélynek nem akarjuk kitenni. Nem lévén közel oly hely, melyet a le-döntendő keresztfal anyagának ideiglenes elhelyezésére lehetne használni:

megszerzendő volna Heer özvegynek a donjon tözsomszédságában fekvő, mintegy 200 □ ölet mérő földje, melyet az özvegy 100 o. é. forintért kínál. E földre már azért is van elkerülhetlen szükségünk, hogy a tavali költségből őrlakká átalakított kisebb kaputoronyba saját területeinken bemehessünk. A bemenet jelenleg az özvegy földjén fekszik. Fölötte sürgős tehát, hogy az uradalom ügyésze ntasíttassék a mondott földnek megszerzésére, nem per útján, hanem készpénz utáni megvételére. Csak miután ez megtörtént, foghatunk a donjon körüli munkálkodáshoz.

Mintán az öreg toronyból a keresztfal el lesz távolítva, felállítandó bensejében azon állvány, melyet tüzetes vizsgálatára elkerülhetlemek találunk, és csakis ezen alapos tanulmányozás után válland lehetővé a donjon stílszerű restaurációjának tervezése, mely eddig a tudományos és művészeti alapot nélkülözi.

A donjon alatt, csaknem magában a Dnában, áll a félkörű (?) torony, melyet, mint Visegrád lakói állítják, csak újabb időben, mikor itt kocsintat készitettek, a vármegy

elhordatott. Alaposan hisszük, hogy ez azon torony, melyben hajdan Salamon király volt bebörtönözve. E torony maradványát részletesen kell megvizsgálni, s e célból itt ásatást elrendezni.

Ezen kívül, mint említve volt, az alsó várban addig célszerűen nem működhetni, míg a magánosok által elfoglalt telkek visszaszerzése az elkülönítés útján nem történt.

Azóta kiásattam a vízi-torony belsejét és jobbra, balra azt a várral összekötő falakat mintegy 17 lábnyi mélységre. A rondella elnevezés hamisnak találtatott; mert a torony négyeges, egy-egy oldalának mérve nagyobb 31 lábnál, falvastagsága pedig csaknem 9 lábnyi: e torony tehát igen erős volt, és azon kettős fal, mely a tornyot az alsó várral összeköti, alig csekélyebb a toronyénál. A vízi-toronynak három fala tömör, és sehol nyílást nem mutat; míg a hegyet nézőben, a negyedikben, sikátorféle ajtónyílás látható; ez dunai oldalán nyomott ívvel és dongabolttal van beboltozva, mely $7\frac{1}{2}$ láb magasságban kezdődik. A sikátor hegyi oldalán eredetileg ajtó volt, bélietének kiszökése miatt ez nem birt már a sikátornak 5 lábnyi, hanem csak mintegy négy lábnyi szélességével; bélietében még megvolt az ajtónak alsó vas sarka (Angel); maga az ajtó rendes félkörű ívvel van zárva, melynek hegy kezdete 6' 6"-nyi magassággal emelkedik a sikátor fölepétől (betűndva 4"-nyi küszöbét). Később ezen ajtót négy lábnyi magasságban befalazták úgy, hogy most már csak ablaknak tekinthető, és a torony alsó osztályába csak felülről, alkalmassal falépesön lehetett jutni.

Midőn a vízi-torony falának szerkezete teljesen megegyezik az öreg toronyéval, amazt, mint megvizsgálása előtt hittem, rómainak nem tekinthetni; tehát nem lévén régibb a donjonnál, ezt sem lehet Salamon börtönének venni; de kérdés támadt, hova vezet az érintett, később befalazott ajtó, vajjon nem

kell-e ezt egy régibb római toronyba vezetőnek tekinteni? Egy, a hegyhez közelebb fekvő építményt joggal feltehetünk; de a kutatás itt nagy nehézséggel jár, mert ezen feltett építmény közvetlen az itt nem igen széles országút alatt fekszik, melyet a célba vett ásatás alkalmával a vízi-torony fölött kellene elvezetni.

Azóta Heer özvegynek földje megvéteztet, és a donjon kitisztításából eredt törmelék e földre rakatott.

1872-dik július hó 27-dikén lebontották az öreg torony belsejében vont kereszt falat, és az azon nyugvó boltoknak maradványát. E boltok, mint újabb eredetűek, nem voltak bekötve a toronyfalba, hanem csak ahhoz támasztva miért is, mihelyest a keresztfal ledőlt, azt egyszerre és egyetemesen követték a nélkül, hogy a toronyfal felülete legkisebb sérülést szenvedett volna. A bolt és ezen fal közti rés eleinte inkább s inkább tárgult, de e rést, mint a malom-örlés körül a buza, itt az apró kavicsok és törmelék mind gyorsabb és tömörebb futással betöltötte, míg a boltoknak elválása tökéletes lett, s ez roppant robajjal lezuhant; mi közben egyes kövei már esés közben elváltak egymástól, és sűrű porfelleget küldtek a toronynak magasabb ablakaiban álló nézők felé.

Ezután a donjon kitisztított; azonban feltűnést okozott azon körülmény, mely szerint belsejében, bár falai mindenütt sziklán állanak, sziklaalapra nem, hanem nevezetes mélységben mindenütt csak földtalajjal találkoztunk: mi ismét azon kérdéshez vezet, vajjon itt nem létezik-e közlekedés a vízi toronnyal? A távolság nem oly nagy, hogy föld alatti közlekedést (aknát?) nem lehetne feltenni. A kutatás tehát e tekintetben még nincsen befejezve.

De nincsen megkezdve sem az alsó várnak többi területén; nincsenek ismerve, a toronyokon kívül, annak egyéb joggal feltehető

építményei: mert a barátságos értekezlet a parcellák birtokosaival semmi eredményhez nem vezetett, és a segregationalis per még mindig foly, s így egyedüli figyelmünket veszi igénybe a

visegrádi öregtorony (donjon).

Victorin József, néhai visegrádi plébános, kinek nagy érdeme az, hogy a nemzet figyelmét ujjolag Visegrádra fordította, és ez iránt általános érdekeltséget gerjesztett. 1872-ben megjelent „Visegrád hajdan és most” című könyvében a vár építését a szlávoknak tulajdonítja e szavakkal:

„A történelem utmutatása nyomán tehát a felső visegrádi várnak építését a legnagyobb valószínűséggel a hetedik század közepére tehetjük, s legjobb lelkiismerettel az akkor itt lakó szláv népeknek tulajdoníthatjuk.”

Hivatkozik e tekintetben V. a várnak szláv nevére, mely magas várat jelent és régi oklevelekben „altum castrum” hangzik és hivatkozik Bel Mátyás nyilatkozatára: „Ad slavos, gentem olim validissimam, arcis (Visegrad) substructionem referre oportet (Not. Hung. nov. Tom. III. pag. 471.).

De nem hivatkozhatik magára a fellellegvár romjára, mely alapjától a XIV-dik század építési módjának tagadhatlan jellemét és bélyegét viseli magán, mihez hozzájárul, hogy Visegrádnak nemesak a felhozott két neve volt, hanem a németek Blendenburg, Blindenburg, Plintenburg-nak hívták.

Ha már most a fellellegvár építkezését összehasonlítjuk az alsó váréval, látni fogjuk, hogy az ntóbbi mintegy századdal régiebb, hogy valamint a fellellegvárt a kifejllett esúcsíves styl, ez az átmenetinek korában épült fel: és valóban maga Victorin is oly okmányt közöl, mely ezen a stylból vett meghatározást tökéletesen erősíti. Ugyanis Theinernek „Vet. Mon. Hist. Hung.” Tom. I. pag. 252. című

munkája, IV. Orbán pápának 1263-dik decz. 21-kén kelt, és Mária királyné és IV. Béla hitveséhez intézett leveléből a következőket idézi:

„Urbanus Episcopus etc. Cum autem tu quendam montem tunc desertum in silva, que Pelys (Pilis) dicitur existentem pro castro ad defensionem viduarum et orphanorum contra hostilitatem Tartaricam, que formidabilis imminabat, inibi construendo ab ipso Rege dari tibi cum instantia petivisses, idem Rex . . . tibi liberali dextera montem donavit eundem, in quo tu de auro et ornamentis propriis, sertis videlicet aureis et monilibus, ac rebus aliis pretiosis, que tecum de domo paterno portasti, castrum, quod Wyssegrad dicitur, fecisti opere sumtuoso construi.” stb.

Ezek szerint a visegrádi erőd csakis a tatárjárás után kezdett épülni, és, mint itt mondatik, éppen védelemül a tatárok njabb betörése ellen, valamint a X-dik században Némethonban építettek erődöket a magyarok betörése ellen. Ez fölötté fontos történelmi adat: mert összevetve egyházi építkezésünk három negyed századdal régiebb lendületével, arra ntal, hogy a rendszeres falazott várak keletkeztét nálunk ne vigyük túl a tatárjáráson: mert hiszen ezen vár építését is éppen a tatárjárás okozta, és azért, mert királyi bőkezűségnek köszöni eredetét, korára nézve, a magyarországi várak élére helyezendő.

Hogy pedig az idézett levél nem vonatkozik a fellellegvárra, hanem az alsóra, erről, mint mondva volt, tanuskodik az ntóbbinak átmeneti stylje, mely nálunk még a tatárjárás ntán is fordul elő; nevezetesen, mint fentebb érintve volt, a jáki apátsági és a gynlafehérvári székes-egyházakon; de tanuskodik e mellett a fellellegvár is, melyben, bár a szikláig kitisztítottam, sehol sem találtam építészeti tagozást, mely a XIV. századnál régiebb lett volna.

Az alsó várnak fő-fő-építménye az alkalmasiut francia építőnek tulajdonítandó donjon, valamint általában a donjonokat francia eredetűeknek kell tekintenünk.

Viollet-le-Duc „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle“ ezeket írja bevezetésül a francia öregtorony tárgyalásához:

„Donjon, dongun, doignon, dongon (angolul dungeon, németül Berchfrit, Burgfried). A donjon lényegében a feudalismus teremtménye; ez sem a castellum romanum, sem az utolsó visszavonulási hely, azaz a legrégibb középkor citadelljének utolsó védépülete. A donjon a várnak (chateau) védépületein uralkodik, de uralkodik kifelé és függetlenül a középkori erődnek kerítésétől, midőn mindig közlekedése van a körülvevő vidékkel.“

„Főleg e körülmény jellemzi a donjont, ez az, mi a donjont a toronytól különbözteti. Ninesen feudális vár donjon nélkül, valamint nem volt hajdan erősített város vár (chateau) nélkül, és napjainkban ninesen hadi erőd (place de guerre) citadella nélkül. Minden jó citadella uralkodik a városon, hanem nem függ annak védjeitől.“

„A középkori várban is ez volt az eset, és a donjon azt jelentette a várban, mit a citadella jelent várainkban. A középkori őrseregnek többje volt egy véddel a mieinknél; kikergetve a városhól, visszavonult a várba; elűzve innen menekült a donjonba; ha ezt is szorosan ostromolták, menekülhetett ügyesen eltitkolt uton, avagy merész csapással, éjjeli időben, áttörhetett a vár kerítésén. De a donjonnak ily elrendezése nem célzott egyedül a menekvésre, ez másrészt a feudális rendszernek következménye is volt. A zászlós ur (seigneur), bárminő hatalmas volt is, e hatalmat csakis vasalljai által birta. Veszedelem esetén kötelesek voltak körül gyülekezni, szükség esetén bezárkózni vele várában; azonban a vasallok hűsége nem volt mindig két-

ségtelen. Nem ritkán őket megnyerte az ellenség; s ekkor a zászlós urnak csak a donjon maradt menedékül, melybe saját embereivel, zsoldosaival bezárkózott. Itt védhette magát végig, megleshette a kitörési alkalmat, vagy kénytelen volt magát megadni.“

„A feudális kornak rendszere nem volt egyéb, mint a bizalmatlanság által teremtett védeszközök összehalmozása, pedig nemcsak az ellenség, hanem a vár őrsége ellen is. Ezért az akkori erődök tanulmányozása kimerithetlen érdekű észrevételekre nyújt alkalmat; a bizalmatlanság élesíti az ember esztét. És valóban, ha néhány vár egészében is hasonlóan van elrendezve, a donjonok ellenben végtelen változatosságot mutatnak, valamint egész felfogásban, úgy a védrendszernek részleteiben is. A zászlósoknak, kik minden időben egymással háboruba keveredhettek, azon kellett lenniök, hogy az őket megtámadó ellenfél ne találjon nálok a magáéhoz hasonló védrendszert. Mindenki törekedett ellenét, ki talán nem régen még barátja volt, tévutra vezetni, s így ha valamely zászlós a hozzá hasonlóit várába fogadta, még ha barátjai is voltak, azokat mindig külön épületben szállásolta, fogadta a lovagteremben, az asszonyok termeiben, de fölötté ritkán vezette a donjonba, mely béke idején zárva volt, és ott állott fenyegetve még akkor is, midőn körül barátságosan társalogtak. Béke idejében a donjonba zárták kincseiket, fegyvereiket, a család okmányait, de a zászlós maga nem lakott abban; családjával csak akkor hirczolkodott oda, ha szüksége volt őrseregét a várba gyűjteni. Mivel maga egyedül nem védhette magát, ide zárkózott több vagy kevesebb számú tulajdon zsoldosaival, és innen őrködött bizalmatlanul a várnak őrsége és az ostromlók fölött; mert a donjon mindig a várnak leggyöngébb pontján emelkedik. A zászlós és hívei mindig félelmet gerjeszthettek a várban elszállásolt vasalljaiban; midőn minden perczen kirohanhattak és

visszavonulhattak rejtett és jól őrzött nyílásokon; az őrség nem tudhatta, mily védeszközökkel áll szemben, és így előtte a vár ura mindig nagy hatalom világában jelent meg.”

„Lehetetlen ügyesebb hadi építészetet találni, mint minőt a donjonok szolgáltattak: mert ezek gyakran az előrelátásnak és elővigyázatnak netovábbját mutatják.”

„A donjon keletkezésének főokát a normannok betöréseiben kell keresnünk.¹⁾ A merovingi „villák” hihetőleg nagyon hasonlítottak a rómaiakéihoz.”

„De miután a normannok időnként a nyugati tartományokra törtek, a nagyraknak, zárdáknak, királyoknak és városoknak gondoskodni kellett biztonságokról, s így emelkedtek a folyók partjain többnyire már a természet által védett helyeken faépítmények, az n. n. „blockhansok.” Ezen erősítések, melyekbe veszedelem idején a legbecsesebb dolgokat rejtettek, uralkodtak kisebb-nagyobb kerítéseken, melyek ismét védve voltak ezölöpök által koronázott lejtőkkel, és ezek előtt lemélyedt sánczczal. Maguk a normannok, midőn portyázásra hajózáztak felfelé a folyókon, védett táborokat szoktak építeni a folyók torolatain, szigetekeken és előhegyeken, hogy zsákmányaikat és horgonyon fekvő hajóikat jobban biztosíthassák. Így van, hogy különösen a normannok által dult vidékeken találjuk a legré-

gibb donjonokat. E primitív erődek többnyire épszögűek, a paralellogramm néha két osztályra van osztva.”

„A Seine, Loire és Eure partjainak több pontján, úgy szintén az északi és nyugati tengerpartokon leljük ezen kezdetleges donjonok maradványait; de, midőn azokat későbbben nevezetesen módosították, itt gyakran csak aláépítésekkel találkozunk, s néha ezek sem teljeseek. Ugy tetszik, mintha az első falazott, és ugyancsak meglehetősen analog rendszerrel épített donjonokat a normannok akkor építették, mikor véglegesen letelepedtek a continensen. A legépebb egyike a Dieppe melletti Arque várának, melyet 1040. körül Vilmos, a bastard Vilmos nagybátyja épített.”

És most V. l. D. leírja ezen oly furfangal épített donjont, hogy daczára a leíráshoz mellékelt tíz ábrának, elég nehéz tekervényes utait követni. Főtítka abban áll, miként közlekedik egymással két része, mely több emeleten át tömör középfallal van elkülönítve, és miként lehet mindkettőből különböző titkos utakon, vagy a szabadba jutni, vagy a már a donjon egyik részébe betódult ellenséget a másikon át innét kiszorítani.

A visegrádi öregtorony szerkezete nem oly mesterséges; azonban ugy tetszik, némi hasonlatosság a kettő közt mégis létezett.

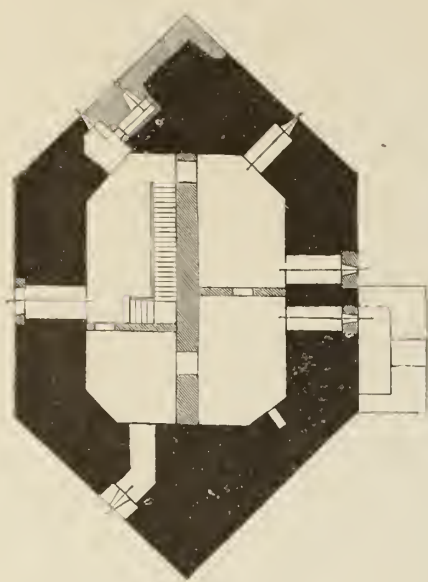
Midőn azonban ezen eredeti szerkezetre a későbbi igen nevezetes módosítások miatt többé világosan rá nem ismerhetni, a tatározásnak ezélja sem lehetett donjonunkat eredeti állapotába visszahelyezni, hanem inkább csak általában megmutatni az egyszerűbb öregtoronyok szerkezetét.

Eddig vizsgált öregtoronyaink többsége osztatlan, az egész belső terület vagy ürt elfoglaló termekből áll, melyek csak fapadozatokkal voltak minden emeleten elosztva egymástól, csak az alsó és a felső, a terrace alatti helyiség volt boltozva. Ezen szabálynak egyik kivételét felismertük a dobronivai don-

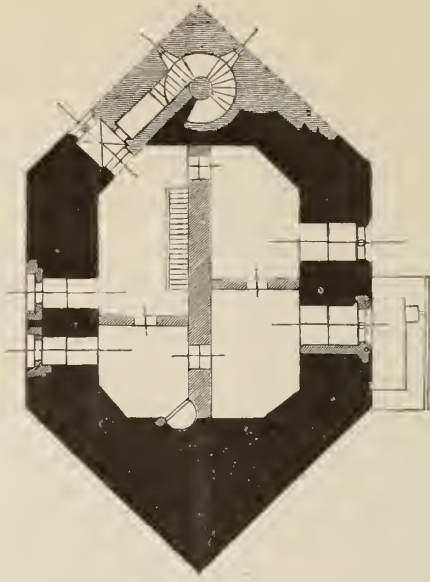
¹⁾ A normann és román donjonról különösen ezt mondja V. l. D. (48. l.): „Ez rendesen épszögű erősített lakás, a várurnak hajléka; van abban pince az élelmek őrzésére, kápolna, termek és kamrák, és felső részén mindig nagy, szabad védelemre alkalmazható tér. A négyszögű lakhelyek legnagyobb része el van látva külön fő lépcsővel, és néha ketté választva középfallal. A bemenet többnyire a fölöp fölött fekszik, az első emelet (számításunk szerint a második) emeletén; miért is csak vagy lábtón vagy leereszthető fahídon lehet a bemenethez jutni; háboru alkalmával megsemmisítették a lépcsőt és fahídat.” (vagyis az ellenség által haszonvehetlenné tették).

jonban; másikat teszi a visegrádi alsó várnak öregtornya; mert nem alsó, hanem második osztálya volt beboltozva, és e két emeletet

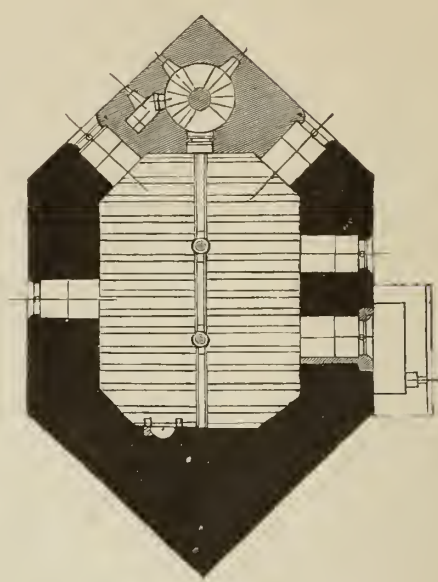
detileg is két részre választotta a donjont, s így az elrendezés hasonlíthatott némileg az arque-ihez.

278. ábra.

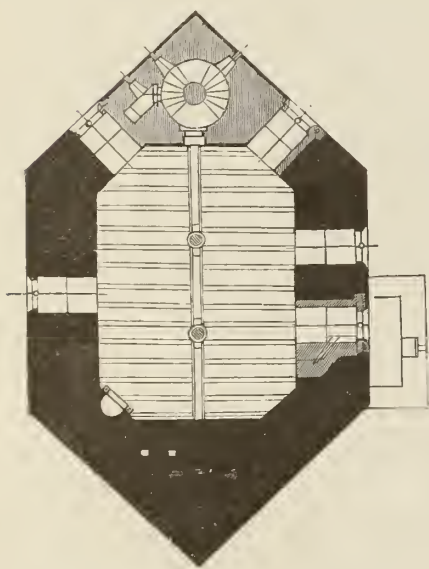
279. ábra.

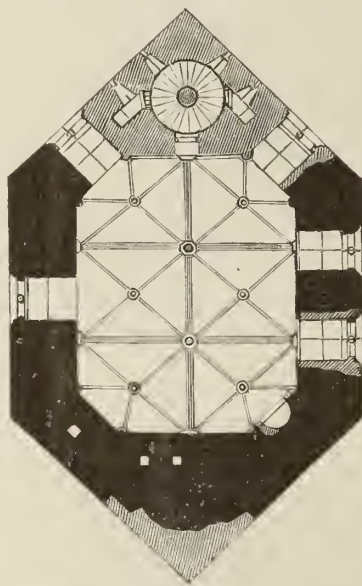
280. ábra.

négy, illetőleg nyolcz kamrára találtuk felosztva, melynek, mennyire a falak igen rongált állapota után lehetett felismerni, nem

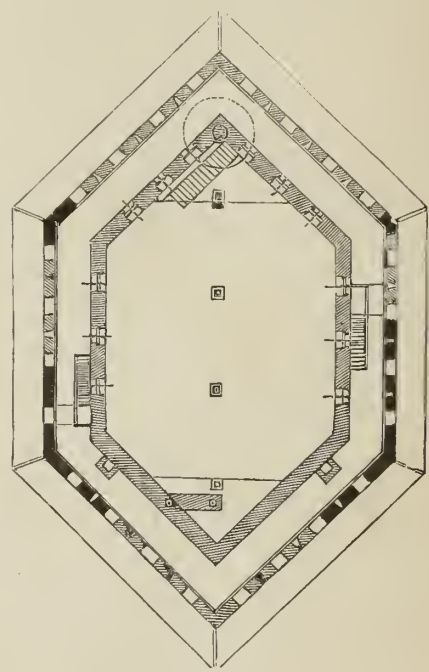
Hogy a felső emelet boltozva volt, felismertük két, a torony törmelékében talált zárkóból, mely, tekintve alakját, még az ere-

281. ábra.

282. ábra.

283. ábra.

mindegyike közlekedett szomszédjával. Igaz, ezen elrendezés nem volt többé az eredeti; de közép, elosztó fala igen valószínűleg már ere-

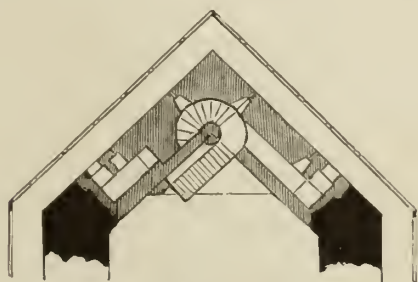
deti építkezéshez tartozott; ily beboltozásra mutatnak másrészt a még ma is a szögletekben látható boltkezdések és gerinczaljak.

A feltalált két zárkó igen valószínűvé teszi a felső emelet vagy terem boltjának több tagból vagy osztályból álló szerkezetét; mi ismét következtetni engedi, hogy legalább a hossz-középfal a harmadik és negyedik emeleten vonult keresztül, hogy a felsőnek közpolttámaszait hordhassa.

A legalsó osztályból (278. ábra) vagy emeletről kőlépcső vezetett a felsőbe, vagy másodikba (279. ábra); e lépcsőnek néhány fokát még megtalálták; az előbbi osztály csak ezen lépcsőn volt megközelíthető.

A második emeleten, hol eredetileg, — csak később nagyobb nyílásokra kitört, — lőrések voltak alkalmazva, nincsen lépcsőnek nyoma. A donjon nyugati oldalához épített, egész az ötödik emeletig felszálló lépcsőház, későbbi építmény volt, mi abból is kítetszett, hogy valamint fala nem volt bekötve az öregtoronyba, úgy ezen oldal egyik ablakát is elhomályosította, melyet azután minden emeleten bemenetül használtak a lépcsőházból.

Ezen ábránk (284.) mutatja, mennyire volt megrongálva a második emelet déli csücske

284. ábra.

vagy szöge, melyet részben még az alsó emeleten is el kellett hordani és újra felfalazni. Mondják, hogy a donjon ezen oldalát I. Lipót vettette fel pnskaporral a mult század elején, és valóban ily roppant rés hasonló erőszakos műtét nélkül alig jöhetett létre. De midőn a tömör fal nagy kiterjedésének betöltése nagy akadályt gördített és költséget okozhatott a restauráció alkalmával, Schulek építészben azon szerencsés gondolat támadt, mely szerint

a nagy lépcsőházat ide áttette, a falnak roppant tömörségét itt kisebbítvén, a költséget nevezetesen leszállíthatta. Egyuttal feleslegessé válván a későbbi és igen rossz állapotban fennmaradt lépcsőház, mely másrészt ellenkezett is a donjon jellemével, ez lebontatott, még pedig igen könnyen; mert, mint említettem, nem volt bekötve a főépületbe.

Habár eredetileg is a második emelet keleti oldalán volt a bejárás a donjonba; ez még sem lehetett az, mely későbbi korban készült, és melyen át ma is bemegyünk a romba az itt hajdan kimélyedt árok betöltésén keresztül; hanem volt e bejárás szomszédságában, tovább éjszak felé, hol ma ablakszerüt látnuk; itt eredetileg ajtó volt (mint azt 279. fametszetünk mutatja), melyhez az öregtorony körül vont árkon keresztülvezető vonóhidon jutottak, s ezért van itt két nyílás, holott a többi emelet ezen oldalán csak egyet látunk. Különben ellenkezik is a donjon elvével, hogy ennek két főajtaja legyen, még pedig oly alant fekvő, minő a visegrádi. Következtethetjük tehát, hogy ezen két ajtó és általában a kapcsolt lépcsőház csak akkor jött létre, midőn már többé-kevésbé lemondtak a donjon alapelveiről, és azt inkább lakházzá alakították át; mi mellett az is szól, hogy itt minden emeletnek, — kivéve a legalsót, — van saját kandallója, holott ilyen más öregtoronyokban rendesen csak a vár terében és legfeljebb még egy más, kenyérsütésre szolgáló fordul elő; gyakran miudkettő egybe van kötve.

280. és 281. ábránk adja donjonunk harmadik és negyedik emeletét; mindkettőnek nyugati oldalán még ott áll a későbbi, hanem ma már lebontott lépcsőház; a nagy csigalépcsőt látjuk a torony déli szögében, azt védő és világító lőrésével. E szögben két nagy díszes ablak jelenik meg, mindkét emeleten. A donjon keleti oldalán csak egy ablak van, a nyugatin kettő, az egyik ajtóvá átalakítva. Az

éjszaki hegyes szöglet mutatja a kandallók elhelyezését és azok kéményeit a falvastagságban; itt látszik, mily roppant faltömeg eredt a külső alaknak megváltozásából a torony belsejében. Midőn t. i. az külső hatszöget mutat, ez belül nyolczszögge válván, a két sarknak tömörségét tetemesen öregbiti; s így e tekintetben kiigazítja elmellőzését azon elvnek, mely szerint az erőd-tornyokban ne legyen könnyen aláásható vagy keresztül törhető szög. A szög itt mindenesetre tömörsége miatt erős. Öregtornyunk hossz tengelyén látjuk a Schulek által tervezett két oszlopot, melyet talán czélszerűbb lenne teljes fallal helyettesíteni, minőt az eredeti donjonban feltehetünk. Ezen oszlop vagy fal hordta és fogja hordani a két famennyezetet, melyhez itt hosszú gerendák kívántatnak, mivel a toronynak szélessége nem mér kevesebbet 33 és $\frac{1}{2}$ lábnaál, hosszüre pedig 45 bécsi lábat. A gerendák bekötése végett itt az ür, az alsó emeletkéhez mérve táguál, hogy úgy a gerendafejek falalapra juthassanak, de még amugy is a fal még mindig 11 lábnyi; miért is az ablakfülkéi csaknem kis kamrákká válnak. A nyugat azon ablakából, melyet a későbbi lépcsőház eltakart, eredetileg lühetőleg vonóhid vezetett a legközelebbi körfalhoz, mely vonóhidon, a második vagy harmadik emeletről, a falra lehetett menekülni, s annak kiszökő fafolyosóján (Mordgang) vagy a felső várba, vagy le a vízi-toronyba megszökni.

282. ábránk adja az ötödik emelet tervét. Ez valóságos beboltozott díszterem volt. Itt volt a várurnak vagy kapitánynak lakása az ostrom alkalmával; itt többé nem középső válaszfalról, hanem csak kisegítő és nem elválasztó oszlopról kell gondoskodni, mely a teremnek itt 34' 9"-ra növekedő szélességét nem osztja két kamrára. A két oszlopnak és gerinczhordóinak megfelelnek a falnak gyámkövei, melyekből kiszöknek a boltnak gerincei, s így nyerünk hat osztályból álló erős boltot,

melynek külső felülete megbirta hajdan a védelem okaért ide hordott körakásokat, fegyvereket és ide menekült őrséget. Megemlítem, hogy a hajdani beboltozás mellett tanuskodik a törmelékben, lent, talált két zárkő, és tanuskodnak a gyámkövek és gerinczkezetek töredékei, melyek még ma is ide s tova a fal felületén kiszöknek. E teremnek világitását, mint az alsó emeletet, eszközölte öt ablak, mely épen úgy volt elrendezve, mint az alsó emelet ablaka, tehát itt sem volt közlekedés az éjszaki toronnyal, a mostani örnek lakásával, sőt mi e körül történt, nem is lehetett a donjonból látni, ha csak nem a terrace körüli sikátorok vagy az ezalatti fajárdáról; s így nem is lehetett menekvés az éjszaki kaputorony irányában. Érdekes a kandallónak elhelyezésére figyelmeztetni; ha annak viszonyát az alsó emeletékhöz hasonlítjuk, látni fogjuk, miképen az építész arról gondoskodott, hogy minden kandallónak külön kéménye legyen; és ezért helyezte el az utóbbiakat az éjszaki sarok falvastagságában köröskörül és elválasztva egymástól.

Ha a kiépitendő torony nem fog vadászkastélynak használtatni, e terem alakittathatik át museumnak, melyben a felső és alsó várban tett ásatások alkalmával talált tárgyak volnának felállítandók, de nemcsak ezek, hanem más váraink mintái és apróbb tárgyai is, hogy így a látogatók fogalmat szerezhessenek középkori erődítési építményeink rendszeréről.

A hatodik emeletet képezi a terrace (283. ábra). Itt az alsó falvastagságon csak két vékonyabb fal és e közt mintegy ölnyi széles sikátor nyugszik. A külső falnak vastagsága 2', a belsőé mintegy 3'. E két fal közt mozgott a donjon őrserege és a külső falnak rovatkáin keresztül nyilazta a lent támadó ellenséget. A rovatkák (die Zinnen) állanak két részből: felfalazásból és két felfalazás közti ürből; de még a felfalazott részben is van lörés, s így az íjásznak nem kellett magát

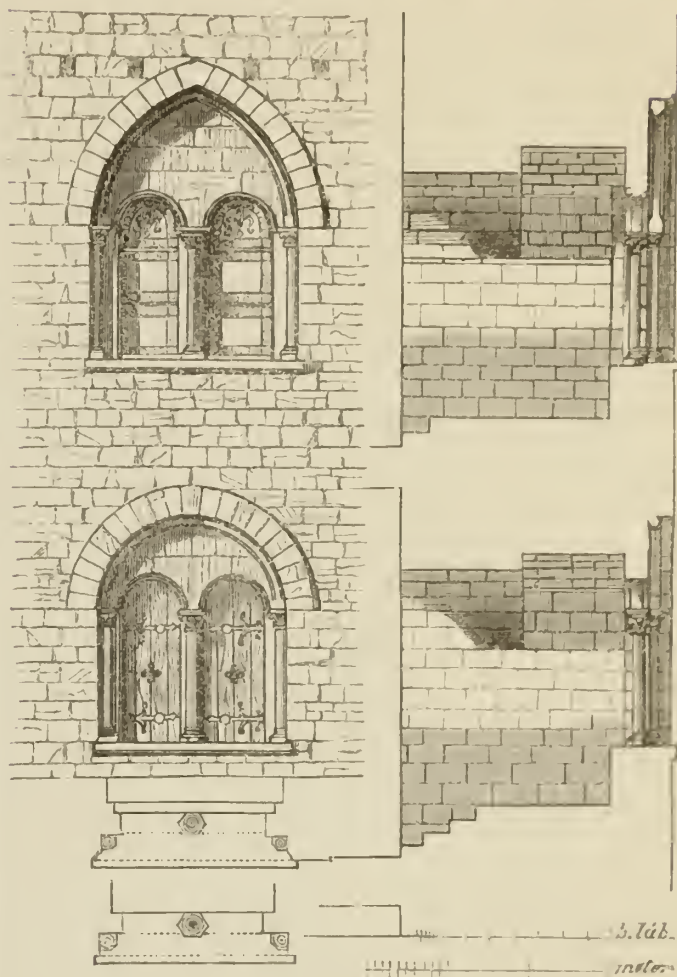
kiteni az űrben. Az erősebb belső falat megfeküdte a eséréppel fődött tetőnek faállványa, mondjuk esérép tetővel fődöttnek; mert meglehetősen súlyos eserepeket találtunk, valamint itt, ugy a fellegvárban is. A nagy esigalépeső nem ér fel a díszterem két-harmad magasságáig; mert már előbb változik át egyenes lépcsővé, mely felvezet a tető alatti terrace-ra, és innen több ajtón át az azt övedző szabad ég alatti sikátorra. Ezen falazott sikátor alatt más fasikátort látunk, melynek eredeti létét két körülmény tanúsítja; azon gerendalyukak, melyeket itt köröskörül hagytak a falban, s ezen kívül több lépcsőfok, mely a falazott sikátorból levezet, és még ma is megvan. Ábrákon e fasikátor kiszökése egyszerű vonással van jelezve. Ily fasikátort öldöklőnek vagy gyiloksikátornak neveztek (Mordgang), mivel ez az ellenségre nézve legveszedelmesebb volt; fapadolatát helyenként ki lehetett emelni, és az így támadt lyukakból forró vizet, szurkot, vagy ködarabokat közvetlen a lent támadó fejére önteni, szórni, dobni. E fasikátor keskenyebb a felső falazottnál; mert itt nem volt szükség hosszabb tartózkodásra a védők részéről. Az ostromlók természetesen igyekeztek ily fasikátorokat felgyújtani, mi annál nehezebb volt, minél magasabban volt elhelyezve. A visegrádi a talapzat felső párkányának mintegy 64 lábnyi magasságában kezdődik, s így valamint az innen ledobott súlyos vagy forró tárgyak esések által hatalmasan működtek, ugy a gyújtó anyaggal ellátott nyilak is csak nehezen érhatték célukat ily magasságban.

A visegrádi donjont tehát, valamint magassága ugy falai vastagsága miatt is, az akkori körülmények közt, igen erősnek mondhatjuk, habár belseje nem is volt, ha csakugyan nem volt, furfangosan és uttévésztoleg elrendezve. Természetes, hogy öregtoronyunk a későbbben feltalált ostromeszközöknek alig állhatott ellen; azonban ezen rontó eszközök

a XIII. században, melyben a torony felépült, még nem voltak ismeretesek.

Szóljunk most néhány szót a visegrádi donjon stíljéről.

E stílyt főképen a nagy ablakok fennmaradt részletén ismerjük meg, melyek az erődtetésnek megfelelő egyszerűséggel, tömörséggel

285. ábra.

és szilárdsággal félre-nem-magyarázható törekvést, bizonyos ékesség és elegancia után kötnek össze; másrészt pedig, ellentétben az alsó ablakok köríví zárásával, a legfelsőbben csúcsívet mutatnak, jelölül, hogy azon átmeneti kornak szüleményei, mely másutt, kivált Franciaországban, már a XII-dik században megfutotta pályáját, nálunk pedig egyes példányokban még a XIII-diknak derekán túl is

tart. Mindkét nemű ablak kettős, midőn közép oszlopból két köralakú ív emelkedik a nagyobb átkaroló kör- vagy csúcsív alatt; mely kívülről ismét két faloszlopból száll fel. Az oszlopok nyolcszögű táblán nyugvó lába a szokásos attizáló, kissé meredek és nem finom, mint például a kalocsai székesegyházé volt; a tő átmérője 7,75", mi mindenesetre elegendő rendeltetésére, a kapitael majd egy, majd két bimbóba végző levélsorból áll, mely fölött a vállkő csak négyszögű táblát képez. Közép-oszlopaink egyedül csekély horonyból kiszökő pálczatagot gerinczként hordanak: míg a faloszlopokon az építmény tömörségének megfelelő erős- elvágott kettős horony által képezett gerincz emelkedik, és alakítja a nagy átkaroló ívet.

Ezen ablakoszlopokon kívül a donjon törmelékében találtuk sokkal erősebb oszlopnak attizáló lábát; ez még meredekebb az előbbieknél, horonya sekély, tövének átmérője 17,45", mely nagyságból következtethetjük, hogy ez a felső terem egyik oszlopának maradványa.

Ide tartozik még két, szintén a törmelékben talált zárkó is; az egyik egyszerű, sima köralak tarcsába végződik, és ehez támaszkodik öt gerincz, a második allján négylevelű díszes rózsza van kifaragva, és ehez hat gerincz támaszkodik.

Íme a tanúság arra, hogy a felső terem díszesen volt boltozva, s íme azon tagozott részletek, melyekből az épület emelésére az átmeneti korban lehet biztos következtetést vonni.

Tekintsük most Schulek restaurationalis tervét, melyre nézve egy, Henszlmann Imre, Zsigmondy Gusztáv és Schulek Frigyes által aláírt 1873-dik márczius 6-kán kelt jelentés következőleg nyilatkozik:

„A visegrádi öregtoronynak annyi részlete maradt fenn, hogy e régi mintákat többnyire csak utánozni kell, másrészt az egész-

nek elrendezése és felosztása is elég világos;¹⁾ a mennyiben pedig mégis az eredetit minta nélkül kiegészíteni kell, vagy a régítől, a megváltozott viszonyok értelmében eltérni: ezen eltéréseket a következőkben indokolni szükséges.

1. A bemenet eredetileg a második, keletnek fordított oldal éjszakai ajtó-nyílásán történt, oly vonóhidon, melyet felhuzva az ajtót be lehetett zárni. Dél felé nagy ablak nyílik, ezt ostrom alkalmával elzárták. A tartozásban a vonóhid nem a régi ajtóhoz, hanem ezen ablakhoz vezet, hogy az éjszak felé ezen emeleten tervezett ór- vagy egyéb lakásnak nagyobb tér juthasson, illetőleg, hogy e helyen ilyen lakosztály, világítva az eredeti, ablakká átváltoztatott ajtó nyílása által, létrejöhessen.

2. A donjon nyugati oldalán áll egy, a harmadik emeletig felvezető, nem ugyan eredeti, hanem mégis régi lépcsőház, mely azonban nincsen bekötve a torony falába; állapota is annyira megrongált, hogy tanácsos e lépcsőházat, mivel amugy sem eredeti, mivel az eredeti világítást is csökkenti, végre mivel így építészti anyagra is teszünk szert, lebontani és helyébe

3. csigalépcsőt ugyan, hanem jó tága-
st készíteni az öregtoronynak egészen alúlól felépítendő hegyes déli szögletébe; minek azon előnye is volna, hogy ezen roppant tömör, s így tömördek anyagot követelő szögletet is könnyebbé tehetné. Ezen lépcső a második emeletről, és, a donjonnak szellemében, belülről vezetne a tetőig, más lépcső pedig vezetne le az első, félig föld alatti emeletre, mi hajdan

¹⁾ A kételyek, vajjon az alsó emeletek felosztása négy kamrára nem következett-e eredeti titkos és furfangos elrendezésre, bennem csak későbbben támadtak; valamint e kérdés is csak későbbben merült fel: nem volt-e két részre osztva, mint az arque-i, a visegrádi donjon is?

is úgy volt: mert e lépcsőnek pár kőfokát megtaláltuk. Emnyi a közlekedésre nézve.

4. A második emelet fölött volt egy négy osztályú dongabolt, nem eredeti ugyan, hanem régi, melyet igen rongált, és bedőlést fenyegető állapota miatt le kellett bontani; a terv új boltot mutat. Igaz ugyan, hogy a donjonokban rendszeren a legalsó, egészen vagy részben föld alatti osztályt, mely éleskamrának is szolgált, boltozták be; azonban öregtoronyunk eredetileg még itt sem birt bolttal. Részint az újabb beboltozásra támaszkodva, részint a lakosztály biztosítására, részint a felsőbb osztályok észszerű elkülönítése végett a két alsótól, megújítandónak véljük, mint ezt a terv mutatja, a második emelet beboltozását.

5. Több rendbeli, a legmagasabb emeletről lezuhant, és a torony alján talált zárkó világosan mutatja, hogy az ötödik emeletet több boltosztály befedte. Ezen utmutatást követte a tervezet, midőn hat részre osztotta az új boltozatot; de ez szükségessé tesz két-két, három emeleten keresztül vitt erős, leginkább granit oszlopot, mely a harmadik és negyedik, a különben, a donjon nagy szélessége miatt, túlhoszu gerendáit viendi (illetőleg megkurtítandja), mi annál inkább figyelembe veendő, mert elég hoszu, vastag és erős gerendákat mánap ritkán kaphatni.

6. A torony térfoka (terrace) és annak körövatkái alatt a falban jókora lyukak láthatók, melyeket gerendáival használtak egy, az egész tornyot körülírtó fasikátor (Mordgang) alkalmazására: e sikátort tehát, mely a donjonnak egyik főjellege, megújítva látjuk a terven.

7. A torony teteje egészen eltűnván, itt csak az analogia útján lehetett eljárni. A legnagyobb legyőzendő nehézséget okozta a hatszögű alak; úgy hiszszük, hogy az innen eredhető visszatetsző hatást a tervben sikerült lehetőleg legyőzni. Az egész tető magassága

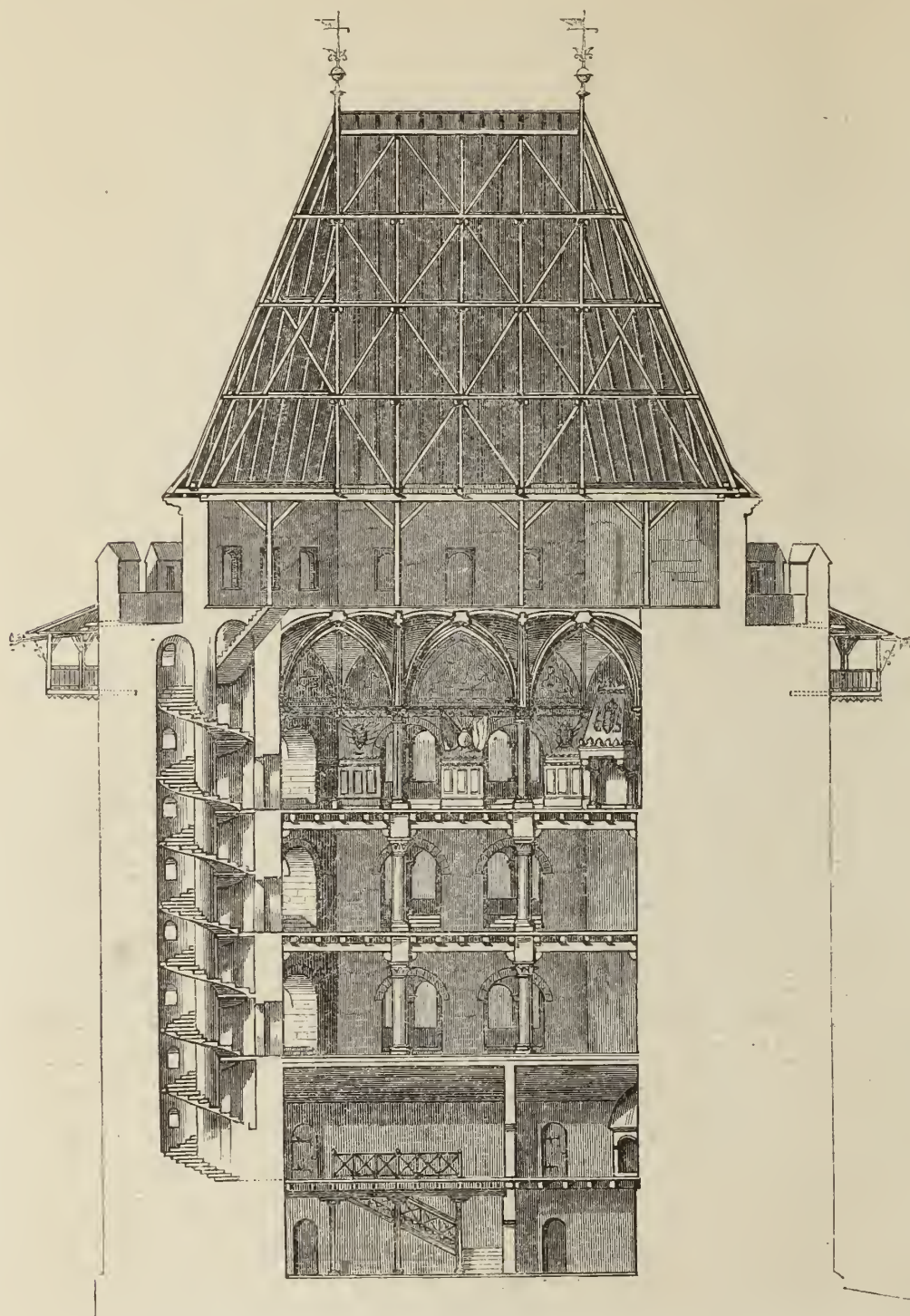
a rendszeres mérvék arányilag legkisebbjére van véve, t. i. párkányzatától eséséig a donjon alsó osztálya szélessége ürének $\frac{3}{2}$ -re, azaz $\frac{33'}{2} = 16,5' \times 3 = 49,50$ lábra."

Íme az ezen elvek szerint tervezett hosszszelvény. (286. ábra).

Balunkon látjuk a minden emeleten, a hatodikig felvezető nagy esigalépcsőt, mely a második emeleten kezdődik, más egyenes, az első emeletre levezető lépcső jelenik meg az ábra közepén. A második emelet boltozott, a harmadikat és negyediket vízirányos fameny-nyezet fedi, mindegyikének hossztengegyén áll két erős oszlop, mely a dísteremnek (ötödik emelet) két oszlopát hordja. Az emeleteken látjuk a lépcsőházból bevezető ajtókat, ablakokat és kandallókat, mennyiben azok a szelvénybe esnek. Az ötödik emelet boltja fölött elterül a terrace és a falazott kősikátor, ez alatt pedig a messzire kiszökő fasikátor; az ahoz levezető kevés lépcsőfok e szelvényen nem látható. A magas fatető szerkezete, tekintve nagy szélességét és magasságát, elég egyszerűen van felfogva. A roppant északi falszöglet négyegész ölet mér, a délit könnyebbé teszi az ide alkalmazott nagy esigalépcső.

Befejezésül itt következik a visegrádi donjonnak távlati képe, minő leend a bevégzett restauratio után. Négy emeletén látjuk a kettős nagy ablakot, minő a legalsó emeleten hiányzik. Ezen ablakok közt feltűnik kétféle rés, az egyik szolgál a nagy lépcső, a másik az árnyékszékek világítására. Az ötödik emelet fölött emelkedik a fasikátor, és keveset e fölött a terrace sikátora, mögötte fekszik maga a terrace, mint hatodik emelet, melyet a magas tető beföd. Donjonunk árnyékos oldalán, második emeleten van a torony-arkán keresztülvezető, de a fák miatt nem látható vonóhid. Más hasonló vonóhidat kell képzelnünk a torony világított oldalán, mely a balunkon fekvő körfalra vezetne; ha ez a második emeletről történt, a falnak magassága

elégseges, ha a harmadikról a falat magasabbnak kellene rajzolni. Jobb kezünkön emelkedik a várórnek lakásul szolgáló, ideiglenes, s összekötő körfal, valamint az azontul megjelenő hegyláncz is, mely a folyón túl emelkedik. Különben a restauratióban a fennmaradt

286. ábra.

ezért nem stilszerűleg restaurált kaputorony. régi részletek lelkiismeretesen vannak felhasználva, a mihez pedig utmutató maradvány

287. ábra.

nem létezik, az egykoru analog példányok szellemében van tervezve.

Azon kérdésre, vajjon a régi műemlékek jobban és élénkebben ismertetik-e saját korukat, mint a napjainkban készültek a miénket.

csakis igennel felelhetünk. Hajdan a virágzó művészet idejében az élet tagadhatlanul egysegebb volt, s így világosabban tükrözte vissza az ember minden tehetségét összefoglaló, s ebből eredt műben keletkezési korának szellemét. Ezen igazság elismeréséhez nem oly régen jutottunk. Századunk elején a művészeti ziláltság és önhietség legmagasabb fokát érte el, és csak későbbben kezdték belátni, hogy minden művészeti kornak van nemcsak jogosultsága, hanem sajátos érdeme és értéke is, melynek elismerése és tanulmányozása üdvösen hat a későbbi gyakorlatra. Fölötte érdekes látvány és tapasztalás, mely szerint a művészeti korokban a szorosán szükséges nincsen elválasztva a tetszőtől, az ízletes-től, és hogy e két tulajdonnak szervi összeolvasztása, mint a vegytanban két elemnek egymásba való olvasztása új testet, úgy a művészetben új teremtetést, új szervi életet, azaz valódi művet hoz létre. Csak is mióta ezen meggyőződést nyertük, csak azóta javultak művészeteink is; mióta igazságosabbak

lettünk a múlt iránt, ezen igazság inkább s inkább kezdte felvirágoztatni jelentünket. Hiába! nincsen haladás megelőző fejlődési alap nélkül. S ez az egyik indok, mely a múltnak kegyeletét és tanulmányozását elkerülhetlen szükségessé teszi.

A második indok az általános történelmi és külön nemzeti kegyelet. A mely nemzet a polgárosodottak körébe lép, annak szent kötelessége összhangzatosan haladni a többivel, résztvenni az általános törekvésben, és azt minden kitelhető tehetségével elősegíteni. Hajdan sem volt, annyival kevésbbé korunkban lehető az elszigeteltség. Akár polgári, akár művészeti, akár tudományos, akár ipari történelmet ma már nem csinál egyes nemzet, s ezért nem vonhatja ki magát egy sem, hacsak nem akar szellemileg elenyészni, az általános összhangzat köréből; hanem köteles maga hozzájárulni az egésznek kitöltéséhez, felépítéséhez. Becsüljük meg múltunkat, hogy bátran és készületen nézhessünk jövőnk elébe.

Az 1875. végéig ismeretünkre jutott magyarországi ó-kereszttyén, román és átmenet stylü építészeti emlékeknek lajstroma.

Rövidítések és jegyek magyarázata.

Æ. „Archaeologiai Értesítő.”
 A. „Archaeol. Közlemények.”
 B. Rómer „Bakonya.”
 BS. Beszterezei Schematismus.
 CS. Ipolyinak „Csalóköze.”
 Gr. „Gräbungen des Erz. v. Ka-
 loesa” kiadta Henszlmann 1873.
 Gy. „Győri tört. és régészet. füzetek.”
 I. „Jahrbuch d. k. k. Centr.-Com-
 mission d. Denkmäler.”
 KS. Kalocsai Schematismus.
 M. „Mittheilungen d. k. k. Centr.-
 Commission der Denkmäler.”
 M. „Monumenta Hungariae” v. i.
 „Magy. régészeti emlékek.”

M. „Mittelalt. Kunstdenkmäler d.
 öst. Kaiserstaates.”
 OR. „Oesterreich. Revue” (Henszl-
 mann cikkei).
 Sz. S. Szatlmári Schematismus
 1864-ből.
 T. Törzsív a magyarorsz. műemlé-
 kek ideigl. bizottságának gyűjte-
 ményéből.
 Wl. Vasárnapi Ujság.
 H. Henszlmann Imre.
 Ip. Ipolyi Arnold.
 R. Rómer Flóris.

† Ó-kereszttyén emlék (nálunk XI.
 század előtti).
 ⊕ román és átmenet stylü egyházi
 emlék
 ⊕ román és atm. stylü részlet.
 ⊖ föld fölötti maradvány.
 ⊖ föld alatti alapzat.
 ● polgári épület.
 ● polgári épület részlete.
 ⊖ föld fölötti maradvány.
 ⊖ polg. épületnek föld alatti maradv.

Helynév	Megye	Minőség	Keletk. idő	Ujabb régészeti irodalom	Kegyur vagy birtokos	Jegyek
A.						
Abanjár	Abauj	ref. templom		T. Myskovszky Viktor	község	D
Ábrahámfalva	Szepes	k. templom		Æ. VIII. 152. Vajdovszky János T.	szep. püsp.	D D
Ajak	Szabolcs	ev. templom		Æ. III. 220. Rómer	község	D D
Ákos	Köz. Szoln.	ref. templom		A. IV. 132. H. OR. 1865. II. 204. H.	község	D D
Albertfalva	Pest	t. rom		A. X. II. Rómer	A Fels. uralkodó család	D D
Almágy	Gömör	k. templom		A. X. II. Rómer	ninesen	D D
Apátfalva	Borsod	k. t. cist. zárda	1237.	A. VI. Ip. és Henszlmann	egri seminarium	D D
Araas	Torontál	t. rom. (benzés)		A. VIII. 39. H. W. 1860. 543.	Sissányi család	D D
Ardó (Fekete)	Ugoesa	k. templom		A. IV. 145. H. Szatm. Schem. 1864.	báró Perényi?	D D
Árpás	Győr	préposts. t.	1251.	Gy. F. II. 225. és 358. III. 31. R. T.	gr. Crenneville	D D
Aszód	Pest	temetk. kápolna		Henszlmann 1865. kiadás	váci püsp.	D D
Aszófő	Zala	t. rom		M. III. I. 98. Rómer	tihanyi apát	D D
B.						
Bán	Trenesén	k. templom		M. III. I. 98. R. T. Drahotusky	b. Sina	D
Bábaszék	Zólyom	rom. torony		A. IV. 24. ifj. Kubinyi Ferencz	m. k. kincstár	B B
Bács	Bács	Ferencz templ.		Gr. H. Æ. IV. 85. H. KS. 1873. H.	ferencziek	D B
Bács	Bács	Sz.-György káp.		Gr. H. KS. 1873. Henszlmann	kalocs. érsek	D D
Bács	Bács	szék.-egyh. nyom.		Gr. H. KS. 1873. Henszlmann	kalocs. érsek	D D
Badaeson	Zala	t. rom		A. X. II. Rómer	vallás alap	D D
Bakony (Sz. László)	Veszprém	evang. t. rom		B. 120. Rómer	Eszterházy grófok	D D
Bálvány (Szakállos)	Komárom	t. rom		Cs. 47. Ipolyi	eszt. érsekség	D D
Bánfalva (Wandorf)	Sopron	templom		M. III. I. 151. Rómer	—	D
Bánhida	Komárom	k. t. régi részlet		Gy. F. I. 188. R. OR. 1865. II. 207. Henszlmann	gr. Eszterházy	B
Bátlmonostor	Bács	benz. zárd. alap.		Æ. VI. 5. Gr. KS. 1872. Henszlmann	gr. Zichy Ferencz	B D
Békalla (Sz.)	Zala	benz. zárd. alap.		A. X. II. Rómer	veszpr. püsp.	D D
Béke	Poson	kath. t.		Cs. 50. Ipolyi	gr. Apponyi	D

Helynév	Megye	Minőség	Keletk. idő	Újabb régészeti irodalom	Kegyur vagy birtokos	Jegyek
Bény (Kis)	Esztergom	prém. prep. t., jelen- leg paroch.	1217.	AK. III. I. M. 1862 234. Henszlm.	hg. primás	D
Bény (Kis)	Esztergom	temetk. kápolna	1217.	AK. III. M. 1862. Henszlmann . .	hg. primás	D
Bér	Nógrád	ev. t.		T. Geduly Ferencz	község	D
Berg	Bars	kath. t.		BS. 280.	Körmöcz	D
Berki puszta . . .	Fehér	t. rom		AK. X. II. Rómer	b. Sina	D
Besenyő	Zala	kápolna		AK. X. II. Rómer	gr. Nádasdy	D
Börsöny	Hont	kath. t.		M. XIV. lap LXXII. Lippert Józ.	primás	D
Bozók	Hont	prém. prep. részlet.		AK. X. II. Rómer	n. szomb. papnöv.	D
Bucsu	Vas	kath. t.		AK. X. II. Rómer	belga bank	D
Buda-Pest	Pest	Pest pléb. t. tor.		„Régi Pest“ 37. l. Rómer	község	D
Buda-Pest	Pest	kis t. Ó-Budán		Kiásva 1862. a Péterhegy allján .	község	D
Buda-Pest	Pest	Margit-szigeten		Domonkosnők zárdája AK. II. I. ifj. Kubinyi Ferencz	József főh.	D
Buda-Pest	Pest	Pálosok z., a szép Juhásznénál		Kiásva 1846. Henszlmann által .	község	D
Budatin	Trenesén	kath. t.		T. Drohotusky Ferencz	?	D
C.						
Csabdi	Fehér	t. rom és torony		AK. X. II. Rómer	—	D
Csalomia	Hont	t. rom.		AK. X. II. Rómer	primás	D
Csanád (Német) .	Torontál	régi Baptisterium		AK. VIII. 3. H. (átép. t. is)	gr. Nákó	D
Csaroda	Bereg	ref. t.		U. 1863. 308. Lehoczky Tivadar	község	D
Csatár	Zala	hajdan benecz. apáts.		AK. X. II. Rómer OR. II. 196. H.	veszpr. püsp. és káptalan	D
Cselfalva	Sáros	ev. t.		T. Myskovszky Viktor	község	D
Csepeli (puszta) .	Veszprém	t. rom		AK. X. II. Rómer	veszpr. püsp.	D
Csesztrég	Zala	torony		AK. X. II. Rómer	hercz. Eszterházy	D
Csobáncz	Zala	t. rom		AK. X. II. Rómer	hercz. Eszterházy	D
Csomorkány	Csongrád	t. rom		M. II. 219. Ipolyi	—	D
Csopak	Zala	t. és torony		AK. X. II. Rómer	veszpr. kápt.	D
Csötörtök	Szepes	Ferencz t.		M. V. 174. Merklas Æ. VIII. 153. Vajdovszky	Ferencziek	D
Czáling	Vas	t.		AK. X. II. Rómer	Batthy hercz.	D
Czikádor	Tolna	prem. prep. maradv.		T. Myskovszky Victor	—	D
D.						
Danyisócz	Szepes	kath. t.		T. Myskovszky Viktor	gr. Csáky es.	D
Darázs	Nyitra	kápolna		AK. II. 312. Ipolyi	nyitrai püsp.	D
Darócz	Nyitra	kápolna		OR. 1866. X. 142. Henszlmann .	—	D
Deáki (Deák Mon.)	Poson	benecz. t.	1228.	Monographiáját írta Ipolyi	pannonh. főapát.	D
Debrő (Felső) . . .	Heves	altemplom		Henszlmann vizsgálata	gr. Károlyi Gy.	D
Dénes (Szent) . . .	Pest	t. rom		AK. X. II. Rómer	—	D
Dengeleg	Nógrád	t.		T. Geduly Ferencz	bizonytalan	D
Dévényi vár	Poson	váromladék		?		D
Dobroniva	Zólyom	k. templ.		AK. IV. 29, ifj. Kubinyi Ferencz .	község	D
Dobronivai vár . . .		váromladék				D
Dömölök	Vas	b. zárdá kath. t.	1252.	M. III. I. 9. Rómer	dömölki apáts.	D
Dömös	Esztergom	benecz. zárdá alap.		Kapitaelje a m. n. museumban . .	eszterg. kápt.	D
Dörgicse	Zala	t. rom		AK. X. II. Róm. T. Pelargus János	kegyesrend	D
Domokosfa	Vas	t.		T. Gőzon Imre	bizonytalan	D
Drávecz	Szepes	kath. t.		Æ. VIII. 154. Vajdovszky János .	gr. Csáky es.	D

Helynév	Megye	Minőség	Kelepk. ldő	Újabb régészeti irodalom	Kegynr vagy birtokos	Jegyek
E.						
Ecsér	Zala	t. rom		M. III. I. 105. Rómer	Csökör András földmives	10101
Ederics (Balaton)	Zala	kath. t.		Á. X. II. Rómer	veszpr. püsp.	10101
Eger	Heves	szék.-egyházi alap.		Monograph. írta. Ipolyi 1865. . . .	érseki	10101
Egerfarmos	Borsod	Cistercz. t.		Á. IV. 159. Rómer	—	10101
Egres	Torontál	eist. apáts. maradv.		Romja részben földföldrötti H. . . .	gr. Szapáry	10101
Egregy	Zala	templomka		Á. X. II. Rómer	veszpr. püsp.	10101
Erzsébet (Sz.) . . .	Poson	szentélyzárás		Cs. 148. Ipolyi	gr. Apponyi	10101
Esztergom	Esztergom	n. n. sz. Istv. káp. és régí várrészek	XII.	„Arx Stigon.” Máthés 1827. . . .	hg. primás	10101
F.						
Fehértó	Szaboles	t.		W. 1869. I. 714.	vall. alap	10101
Ferencz (Sz. Késése)	Zala	Imol. kápt. Tóti mell.		Á. X. II. Rómer	—	10101
Fülöp (puszta) . . .	Zala	t. rom		Á. X. II. Rómer	veszp. püsp.	10101
G.						
Gácsfalu	Nógrád	kath. t.		Á. X. II. Rómer	gr. Forgács	10101
Gécz (Nagy)	Szathmár	ref. t.		Á. IV. 146. Henszlm. Sz. S. 1864.	község	10101
Gellye (Egyház) . .	Poson	kath. t.		Cs. 79. Ipolyi	gr. Pálffy es.	10101
Gerencsér (Cserépvár)	Fehér	váraes? és t. rom		Á. X. II. Rómer	esákvári gr. Esz- terházy család	10101
Gerlachfalva	Szepes	kath. t.		Á. X. II. Rómer	Máriássy család	10101
Glagovác	Arad	t. rom		T. Molnár Pál Á. X. II. R.	pénz. minist	10101
Göncz-Ruszka . . .	Aban	ref. t.		T. Myskovszky Victor	község	10101
Görgő	Torna	kath. t.		T. Myskovszky Á. VIII. 155. Vaj- dovszky János	Görgöy es.	10101
Gotthard (Sz.) . . .	Vas	ciszt. ap. maradv.		Á. X. II. Rómer	cister. főapát.	10101
Gútor	Poson	t. részlet		Cs. 97. Ipolyi	község	10101
Győr	Győr	sz.-egyh. részlet		„Religio” 1860. Ip. Gy. F. I. 272. Rómer	szék.-egyh.	10101
Győr	Győr	domonkos-zárda		Á. X. II. Rómer	győr városa	10101
Győr	Győr	régí várrészlet		Á. X. II. Rómer	győri püspökség	10101
Győr	Győr	püsp. alsó kápolna		Henszlmann felfedezése	győri püspök	10101
György (Sz.)	Bars	kath. t.		Á. X. II. Rómer	—	10101
Gyula-Fehérvár . .	Alsó-Fehér	székes-egyház	XIII. 2.	I. III. 171. Müller Frigyes	szék.-egyh.	10101
H.						
Hajnik	Zólyom	pléban. t.		Á. IV. 41. ifj. Kubinyi Ferencz . . .	község	10101
Hajós	Bihar	újított kápolna		Á. X. II. Rómer	kaloasai ér.	10101
Hamvasd (Aschan)	Vas	t. és imola		Á. X. II. Rómer	vall. alap	10101
Hanta	Veszprém	prépost. nyomai		Á. X. II. Rómer	gr. Eszterházy	10101
Haraszt	Szepes	kath. t.		Á. VIII. 155. Vajdovszky János . .	Máriássy család	10101
Harina	Doboka	ev. t.		I. III. 181. Müller Frigyes	község	10101
Hárshágy	Zala	kath. t.		Á. X. II. Rómer	gr. Festetics	10101
Hódos	Vas	t.		T. Gózon Imre	bizonytalan	10101
Horpács	Sopron	prém. t. részlet		M. I. 90. Á. I. 90. Eitelberger . .	gr. Széchenyi	10101

Helynév	Megye	Minőség	Keletk. idő	Ujabb régészeti irodalom	Kegyur vagy birtokos	Jegyek
I.						
Istenmező	Heves	sziklakápolna		Á. X. II. Rómer	b. Orczy cs.	∩
Iványi	Bereg	kath. t.		M. 127. R. T. Myskovszky	gr. Schönborn	∩
J.						
Ják	Vas	bencz. ap. t.	1256.	I. I. 132. M. I. 73. Eitelberger . .	jáki apát	∩
Ják	Vas	temetői kápolna		I. I. 132. M. I. 73. Eitelberger . .	jáki apát	∩
Jakab (Sz.)	Zala	kath. t.		Á. X. II. Rómer	hercz. Eszterházy	∩
Jamnik	Szepes	kath. t.		T. Myskovszky V. Æ. VIII. 156.		∩
Jánosi	Gömör	bencz. apáts. t.		Vajdovszky	gr. Csáky	∩
Járfalu (Német) . .	Moson	kath. t.		Á. X. II. Rómer restaurálta . . .	—	∩
Jászó-Ujfalu . . .	Abauj	kápolna		T. Modrovich János	Albrecht főh.	∩
Jekeefalva	Szepes	kath. t.		M. III. I. 110. Rómer	prémont. apát	∩
Jenő	Pest	kápolna		M. III. I. 72. R. T. Myskovszky	Jekelfalussy	∩
Jog (Jobb Sz.) . .	Bihar	bencz. ap. rom Bere- kes mellett		Á. X. II. Rómer	bécsi skótok	∩
				Kevés földfölötti nyomok	kassai püsp.	∩
K.						
Kallós	Zala	kerekegyház		Á. X. II. Rómer	gr. Széchenyi	∩
Kalocsa	Pest	kettős régi székegy.		Gr. H. K. S. 1870. Henszlmann . .	szék.-egyh.	∩
Kaplony	Szathmár	ledöntött kath. t.	1217?	I. I. 106. Eitelberger	gr. Károlyi	∩
Kapornak	Zala	bencz. ap. t.		Á. X. II. Rómer OR. II. 192. H.	az apátság	∩
Kaposfő	Somogy	prem. prep. t. nyomai		Á. X. II. Rómer	a kaposfői pré- postság	∩
Káposztás-Megyer puszta	Pest	kápolnarom		Á. X. II. Rómer	váci püsp.	∩
Káptalan (tóti) . .	Zala	t. rom		Á. X. II. Rómer	győri kápt.	∩
Karesa	Zemplén	ref. t.		T. és rajz Schulek Frigyes	község	∩
Karpona	Zólyom	pleb. t.		Á. IV. 19. ifj. Kubinyi Ferencz . .	község	∩
Kehida	Zala	temetési kápolna		Á. X. II. Rómer	gr. Széchenyi	∩
Kerese (Liget) . .	Somogy	régi szentély		Á. X. II. Rómer	közbirtokos	∩
Keszi (Kis)	Hont	kath. t.		Henszlmann és Schulek	eszterg. kápt.	∩
Király (Sz.)	Vas	kath. t.		Á. X. II. Rómer	gr. Feszetics	∩
Kigyós	Bereg	ref. t.		T. Lehotzky Tivadar	község	∩
Köpcsény	Moson	torony rom		T. Modrovich János	gr. Battyhányi	∩
Kőszeg	Sáros	r. k. t.		T. Myskovszky	Kassa város	∩
Kövesd	Zala	t. rom		Á. X. II. Rómer	veszpr. kápt.	∩
Kövi	Gömör	ev. t.		W. 1866. I. 337.	község	∩
Kopács	Baranya	kath. t.		Æ. III. 232. Turesányi Andor . .	Albrecht főh.	∩
Kürtösi puszta . .	Somogy	tpból magtár		Á. X. II. Rómer	Kund család	∩
Kustyáni (Sziget) .	Zala	t. részlet		Á. X. II. Rómer	gr. Széchenyi	∩
L.						
Lak (Öreg)	Zala	t. részlet		Á. X. II. Rómer (n. lengyeli pléb.)	vall. alap.	∩
Láncsér	Nyitra	kath. t.		T. Jedlicska	—	∩
László (Búcsu Sz.)	Zala	imola		Á. X. II. Rómer	sz. ferencziek conv.	∩
Lébeny	Moson	bencz. apát. t.	1207.	I. I. 107. M. II. 7. Essenwein . . .	b. Sina	∩
Léka	Vas	claustr. Augustin. vár és kápolna		Storno Ferencz rajz M. III. I. 119.	hercz. Eszterházy	∩

Helynév	Megye	Minőség	Keletk. idő	Újabb régészeti irodalom	Kegyer vagy birtokos	Jegyek
Lékér	Bars	b. ap. egy pillére		Á. X. II. Rómer	Lékéri apát	11
Lélek (Uzsa, Sz.) .	Zala	zárd. t. romja		Á. X. II. Rómer (Tap. Lesencze Tamás)	Nedeczky es.	111
Lelesz	Zemplén	prém. zárdamar.		W. 1861. I. 148. és 1869. I. 20. .	prém. prépost	111
Lubló (Ó)	Szepes	több régi részlet		Á. X. II. Rómer	Király Ó F.	11
M.						
Madoesa	Tolna	b. ap. csontház		Á. X. II. Rómer	ninesen	111
Máma	Veszprém	t. rom		Á. X. II. Rómer		111
Mánfa	Baranya	kath. t.		I. I. 130. Eitelberger	pécsi szék.-egyh.	111
Mária (Sz.)	Heves	fel- és altemplom		T. Henszlmann	b. Brudern örök	111
Mária (Sz.)	Liptó	kath. t.		Æ. VIII. 151. I. Vajdovszky	király Ó F. és a	111
Markusfalva	Szepes	kath. t.		Á. X. II. Rómer	beszt. püsp.	111
Maskova	Nógrád	prot. t.		Á. X. II. Rómer	Máriássy	111
Márton (Nagy) . . .	Poson	emlékoszlop		Á. X. II. Rómer	gr. Forgács es.	111
Miesinye (Felső) . .	Zólyom	kath. t.		M. II. 321. és 323.	Posony városa	111
Mogyoró	Pest	benez. ap. nyom.		BS. 98.	közbirtokos	111
Müllenbach	Szepes	r. k. t.		Á. X. II. Rómer	váci püsp.	111
Murány-Alja	Gömör	t. régi részlet		T. Myskovszky Viktor	község	111
				Á. X. II. Rómer	Köbmrg hercz.	111
N.						
Neczpál	Nyitra	kath. t. apsis		BS. 230.	gr. Pálffy es.	111
Német-Egyház puszt.	Fehér	t. régi részlet		Á. X. II. Rómer	vall. alap.	111
Némethi	Hont	kath. t.		Á. X. II. Rómer	eszterg. kápt.	111
Német-Ujvár	Vas	hajd. benez. zárd. vár		Á. X. II. Rómer	Batthyányi gr.	111
Német-Ujvár	Vas	kápolna		Á. X. II. Rómer	sz. fiencziek	111
Nemti	Nógrád	kath. t.?		Á. X. II. Rómer	hercz. Eszterházy	111
Nyitra	Nyitra	román apsis		} OR. 1866. X. 132. Henszlmann .	szék.-egyh.	111
Nyitra		régi vár			község	111
Nyitrászeg	Bars	román apsis		BS. 406.	gr. Pálffy es.	111
O.						
Ócsa	Pest	reform. t.		M. I. 81. M. III. I. 127. Rómer .	ref. község	111
Odorin	Szepes	kath. t.		T. Myskovszky Viktor	gr. Csáky es.	111
Óri-Sz.-Péter	Vas	kath. t.		T. Gózon Imre	veszpr. püsp.	111
Orkuta	Sáros	r. k. t.		T. Myskovszky Viktor	Kisszeben városa	111
Oroszvár	Moson	kath. t.		T. Modrovich János	Henkel Donners- mark grófné	111
Örs (Felső)	Zala	prép. t.		I. I. 116. M. I. 80. B. 189. OR.	hercz. Batthyányi	111
Örs-Tarna	Heves	t. nyomok.		1865. II. 189.	b. Orczy es.	111
Öskü	Veszprém	öregtorony		Á. X. II. Rómer	gr. Waldstein	111
Óvár (magyar)	Moson	kath. t.		Æ. IX. 75. H. Á. X. II. Rómer .	Allrecht főhercz. és	111
				T. Modrovich János	Óvár városa	111
P.						
Pannonhalma	Győr	benez. apáts. t.	1225.	I. I. 96. Mult és Jelen* H. OR.	főapát	111
Pápócz	Vas	ágost. kerek templ.		1865. II. 135. H.	pápóci prép.	111
Pécs	Baranya	ó-ker. enbicnl.		M. I. 46. Bittnitz	pécsi püsp.	111
Pécs	Baranya	székes-egyház	XII.4.	M. II. I. Monographia H.	szék.-egyh.	111
Pécsöl (Nagy-Nemes)	Zala	benez. zárd. t.		M. I. I. H. Monogr. Henszlmann .		111
				B. 196. M. III. I. 5. R. OR. 1865.		111
				II. 189. Henszlmann	veszpr. kápt.	111

Helynév	Megye	Minőség	Keleth. idő	Ujabb régészeti irodalom	Kegyur vagy birtokos	Jegyek
Pécsvárad	Baranya	bencz. apáts. nyom.		Á. X. II. Rómer	egyet. alap	
Peleske (Kis)	Szathmár	kerek t. ref.		Á. IV. 151. H. Sz. S. 1864. . .	község	
Pere (Pusztá)	Veszprém	puszta t.		Á. X. II. Rómer	—	
Pereg	Pest	temetői káp.		Kiásatott 1864. Henszlmann . . .	föld alatt	
Péterfalva	Gömör	kath. t.		Á. X. II. Rómer	vall. alap	
Pető-Szinye	Abauj	kath. t.		T. Myskovszky Viktor	Merse-Szinye	
Pilis-Sz.-kereszt	Pest	cist. ap. alapsz.	1184?	Schulek és H. OR. 1865. II. 200.		
				Henszlmann	vall. alap	
Póla	Zala	imola		Á. X. II. Rómer	gr. Andrassy	
Pornó	Vas	cist. apáts. részlet		Á. X. II. Rómer	h. Montenuovo	
Poson	Poson	részlet a várban		R. „Poson 1865.“ 245. s k. l. . . .	hadügyi kinestár	
R.						
Rába-Sz.-Miklós	Győr	kerek t.		Á. VIII. 53. Ráth K. T. Ebenhöch	gr. Crenneville	
Rajk (Alsó és Felső)	Zala	prem. zárd. nyom. és templom	1239.	Á. X. II. R. Gy. F. II. 302. 305. .	veszpr. püsp.	
Raszlavicz	Sáros	kath. t.		T. Myskovszky Viktor	Raszlav. cs.	
Rátóth	Veszprém	ref. és kath. t. együtt		B. 137. R. OR.	veszpr. kápt.	
Rátóth	Veszprém	préposts. t.	1255.	B. 139. R. OR. 1865. II. 198. H.	ráthóti prép.	
Richnó	Szepes	kápolna		T. Myskovszky Viktor	gr. Csáky cs.	
Rimaszécs	Gömör	kath. t. ?		Á. X. II. Rómer	hercz. Kóburg	
Ruttka	Turóc	kath. t.		Á. X. II. Rómer	b. Nyári és Révay	
S.						
Sámot	Poson	t.		Cs. 79. Ipolyi	—	
Sarló (Kis)	Hont	ref. t.		H. és Schulek	község	
Sáros-Patak	Zemplén	ágostaiak k. t. apsis.		Á. X. II. Rómer	hercz. Bretzenheim	
Sáros-Patak	Zemplén	vár részlet		Á. X. II. Rómer	hercz. Bretzenheim	
Sárosi vár	Sáros	váromladék		Henszlmann vizsgálata	gr. Szirmay?	
Sáska	Zala	kath. t.		Á. X. II. Rómer	vall. alap.	
Selmecz (Nagy)	Liptó	kath. t.		Á. VIII. 95. Könyöki M. III. I.		
				125.	—	
Selyeb	Abauj	ref. t.		T. Myskovszky Viktor	község	
Sima	Szathmár	ref. t.		Á. VI. 152. H. Sz. S. 1864. . . .	község	
Somogyvári apáts.	Somogy	rendetlen kőhalom		Á. X. II. Rómer	gr. Széchenyi cs.	
Sóstó (puszta)	Zala	két régi t. maradv.		Á. X. II. Rómer	—	
Szakoleza	Nyitra	temetk. káp.		Lippert József rajza	község	
Szász	Zólyom	kath. t.		Á. IV. 26. ifj. Kubinyi Ferencz . .	király Ó F.	
Szeceő-egyház	Vas	kerek apsis		Á. X. II. Rómer	Szeceőky cs.	
Székes-Fehérvár	Fehér	államegyház föld al. maradvány	XII.4.	Monographia 1864. Henszlmann .	püsp. és város	
		kath. t.		Cs. 141. Ipolyi	—	
Szemeth	Poson			M. VI. 200. Merklas Æ. VIII. 207.	szék.-egyh.	
Szepes-Várallja	Szepes	székes-egyház		M. X. 151. Merklas	Csáky cs.	
Szepesi vár	Szepes	váromladék		W. 1864. 129. l.	—	
Széplak-Mária	Tolna	bencz. apáts t. rom.		Á. X. II. Rómer	tan. alap	
Szegszárd	Tolna	b. zárdamarad.		M. III. I. 88. OR. 1865. II. 205. H.	község	
Sziget (Mármaros)	Mármaros	régi t. részlet		Á. X. II. Rómer	veszpr. püsp	
Szigliget	Zala	kath. t.		Á. X. II. Rómer	nyitrai püsp.	
Szkalka	Trencsén	bencz. apáts. mar.		Á. X. II. Rómer T. Drohotuszky		
Szkalka	Trencsén	barlangkápolna		Á. X. II. Rómer T. Drohotuszky		
Szlatina	Szepes	kath. t.		M. III. I. 70. Æ. VIII. 183. Vajd.	gr. Csáky	
Szomolya	Borsod	kath. t.		Henszlmann vizsgálata	egri kápt.	
Szucsán	Turóc	kath. t.		Á. X. II. Rómer	közbirtokosság	

Helynév	Megye	Minőség	Keletk. ld6	Újabb régészeti irodalom	Kegyur vagy birtokos	Jegyek
T.						
Tabajd	Fehér	régi t. nyoma		Á. X. II. Rómer	Ürményi	
Tálad	Veszprém	t.-rom		B. 194. Rómer	vásónyi uradal.?	
Tamásda	Bihar	várterony		W. 1856. 196. I.	—	
Tamásfalva	Szepes	r. k. t.		T. Myskovszky Viktor	szep. püsp.	
Táp	Győr	régi t. rom?		Á. X. II. Rómer	herez. Eszterházy	
Tarcsa (Kis)	Pest	t. rom		OR. 1865. II. 204. Henszlmann	koronai urod.	
Teleki	Somogy	régi részletek		Á. X. II. Rómer	gr. Hunyady	
Telki (puszta, Ó)	Pest	bencz. z. nyomai		Á. X. II. Rómer	skótok apátja	
					Bécsben	
Tihany	Zala	bencz. ap. altempl.		I. I. 119. M. I. 81. B. R. O. R.	—	
				1865. II. 189. H.	tih. apát	
Tihany	Zala	t. és t. rom		Á. X. II. Rómer	tih. apát	
Tihany	Zala	barlangkápolna		Á. VII. II. Rómer	tih. apát	
Tótlak	Vas	kath. kerek t.		W. III. I. 54. R. Æ. VII. 299.	szombath. püsp.	
Turóc-Sz.-Márton	Turóc	kath. t.		T. Sassinek	Révay cs.	
Türgye	Zala	hajdan prém. zárd.	1241.	Á. X. II. Rómer OR. 1865. II. 198.	esornai prépost.	
U.						
Ujbánya	Bars	pléb. t. részlet		Á. X. II. Rómer Á. VI. 9. II.	község	
Ujlak	Vas	t.		Æ. IV. 283. Rómer	szombath. püsp.	
Ureskő	Zala	barlang kápolna		Á. X. II. Rómer	—	
Uerögl	Bihar	torony		T. Cséplő Péter	—	
Urvölgy	Zólyom	félkörapsis		BS. 157.	királyi kincstár	
V.						
Verbócz	Torna	ref. t.		W. 1863. 316. Lehoczky Tivadar	község	
Vértessz.-Kereszt	Fehér	bencz. t. rom		B. 55. Rómer OR. 1865. II. 206. II.	gr. Eszterházy	
Veszprém	Veszprém	n. n. Gisella kápol.		I. I. 113. M. I. 184.	veszprémi püspök	
Veszprém	Veszprém	görög nő z. alapz.		A városon kívül Henszlmann	föld alatt	
Veszka	Bars	kath. t. részlet		BS. 362.	eszterg. kápt.	
Világos	Arad	imola		Á. X. II. Rómer	Bohus cs.	
Visegrád (alsó vár)	Pest	őregtor. restaurat.		Á. IX. I. Henszlm. Victorin leírása	kor. uradalom	
Vízoly	Abauj	ref. t.		T. Myskovszky Victor	község	
Z.						
Zabar	Gömör	kath. t. apsis		Á. X. II. Rómer	vall. alap	
Zánka	Zala	ref. t.		Á. X. II. Rómer	veszpr. püsp.	
Zebegény	Hont	b. apáts. nyomai		Á. X. II. Rómer	kor. uradalom	
Zirc	Veszprém	a régi t. egy töve		B. 151. R. OR. 1865. II. 199. H.	apátság	
Znióvárallja	Turóc	t.		Á. X. II. Rómer	egyet. alap	
Zólyom (Ó)	Zólyom	u. n. pusztavár romja		Á. IV. ifj. Káb. Fer. Á. VI. 125. H.	—	
Zombor	Torontál	kerek t.		Á. X. II. Rómer	község	
Zurány	Moson	kath. t.		Á. X. II. Rómer	Albrecht főh.	
Zsámbék	Pest	prem. pr. t. rom.		M. I. 93. M. II. 105. OR. 1865. II.	—	
				198. Henszlmann	kor. uradalom	
Zsegra	Szepes	kath. t.		W. III. I. 59. Rómer	Csáky cs.	
Zsolna	Trencsén	kath. t.		T. Drahotnuszky	község	

TARTALOM.

Középkori építészet Magyarországon.

	Lap
Nemzetközi forgalom	1
Földrajzi viszonyok	6
Chronologia és nemzetiség	15
Csoportosítás	22
Az építés általános jellemzése	24
A középkori régészet állapota Magyarországon	33

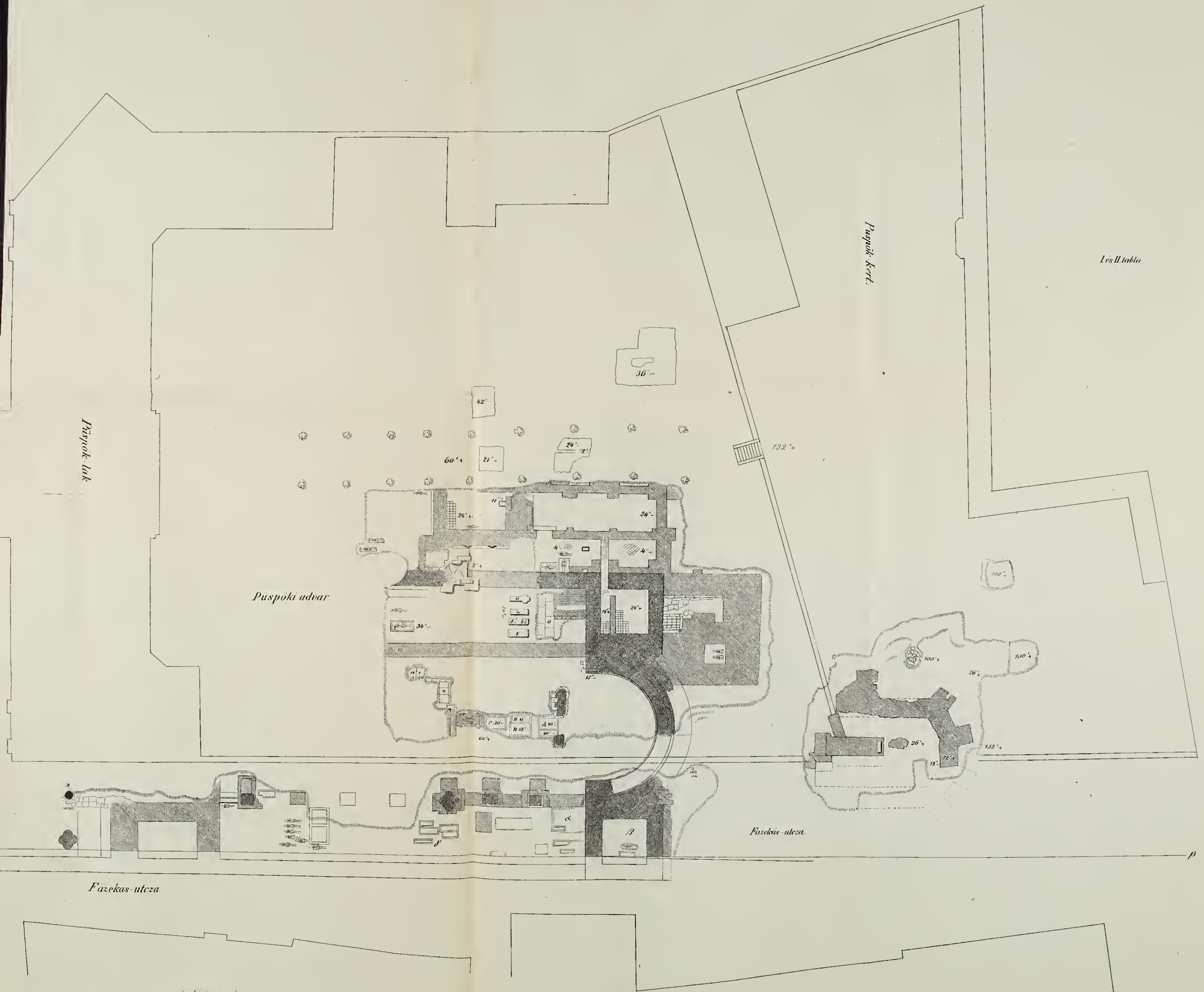
Ó-keresztyén építészet.

A pécsi sírkamra „cubiculum“	37
Német-csanádi baptisterium	39
Szt. István székesfehérvári basilikája	42
A legrégebb kalocsai templom	49

Román és átmenetkori építészet.

Esztergomi kápolna	53
A tihanyi altemplom	53
Építészeti maradványok Dömösön	54
A sz.-fehérvári állami templomnak első átépítése	54
Pécsi székes-egyház	59
Az esztergomi metropolis	73
A nagyvárad székes-egyház	74
Az egri régi székes-egyház	75
A győri székes-egyház	75
A kalocsai metropolis a XIII. században	75
A gyula-fehérvári székes-egyház	81
A szepes-váralljai praepositurának temploma	88
Szerzetesek templomai	91
A harinai templom	91
A lébenyi apátsági templom	94
A kaplonyi (Szabolcs m.) templom	103
Az aracsí (Torontál m.)	104
A jáki (Vas m.)	105
Zsámbék (Pest m.)	110
Horpács (Sopron m.)	112
Deákmonostor (Pozsony m.)	114
A báthmonostori grangia-templom (Bács m.)	114

	Lap.
Pannonhalma	117
Dömölk (Vas m.)	118
Pécsöl (Zala m.)	119
Árpás (Győr m.)	120
Kis-Bény (Esztergom m.)	122
Ócsa (Pest m.)	123
Türgye (Zala m.)	124
Apátfalva (Borsod m.)	125
Czikados (Tolna m.)	126
Felső-Eörs (Zala m.)	127
Városi parochialis templomok	128
Börsöny (Hont m.)	129
Szász. Dobroniva, Korpona (Zólyom m.)	131
Hajnik	132
Mezővárosi és falusi templomok	132
Tótlak (Vas m.)	133
Rába-Szt-Miklós (Győr m.)	133
Szt.-Mária (Heves m.)	135
Feldebrő	136
Zsegra	137
Karcsa	139
Kis-Peleske	140
Sima	141
Fekete-Ardó (Ugocsa m.)	141
Kápolnák: a sztt. Györgyé Bács mellett, a jáki, a veszprémi	142 és 144
A nagy-mártoni (Sopron m.) lámpatartó	144 és 145
Várak	145
A szalavári római castrum	145
A zólyomi puszta- vagy ó-vár	148
A dobbronivai vár (Zólyom m.)	152
A posoni vár	153
Visegrád	156
A visegrádi alsó-vár	157
A visegrádi öregtorony (donjon)	159

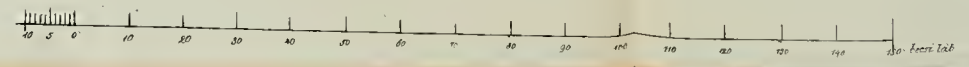
I és II tábla

Püspök-kert

Püspöki udvar

Fazekas-utca

Fazekas-utca

MAGYARORSZÁG

Ó-KERESZTÉNY-, ROMÁN- ÉS ÁTMENETI

STYLBEN ÉPÜLT

MŰEMLÉKEINEK

ÁTNÉZETI TÉRKÉPE.

Megyék (kerületek, székek).

1. Moson.
2. Sopron.
3. Győr.
4. Komárom.
5. Fehér.
6. Veszprém.
7. Vas.
8. Zala.
9. Somogy.
10. Tolna.
11. Baranya.
12. Bács.
13. Pest-Pilis-Solt.
14. Nógrád.
15. Zólyom.
16. Hont.
17. Esztergom.
18. Bars.
19. Nyitra.
20. Pozsony.
21. Trencsén.
22. Túróc.
23. Árva.
24. Liptó.
25. Szepes.
26. Gömör.
27. Heves.
28. Borsod.
29. Torna.
30. Abauj.
31. Sáros.
32. Zemplén.
33. Ungvár.
34. Beregh.
35. Mármaros.
36. Ugoasa.
37. Szathmár.
38. Szabolcs.
39. Bihar.
40. Békés.
41. Csongrád.
42. Csánod.
43. Arad.
44. Krassó.
45. Temes.
46. Torontál.
47. Szerém.
48. Verőce.
49. Pozsega.
50. Körös.
51. Várad.
52. Zágráb.
53. Hunyad.
54. Zaránd.
55. Kraszna.
56. Közép-Szolnok.
57. Belső-Szolnok.
58. Doboka.
59. Kolos.
60. Torda.
61. Küküllő.
62. Alsó-Fehér.
63. Felső-Fehér.
64. Kővár-Vidéke.
65. Aranyosszék.
66. Maroszsék.
67. Udvarhelyszék.
68. Csíkszék.
69. Háromszék.
70. Kőhalom.
71. Segesvár.
72. Nagy-Sink.
73. Medgyes.
74. Új-Egyház.
75. Székely.
76. Szerdahelyszék.
77. Sebes.
78. Szászváros.
79. Besztercevidéke.
80. Brassóvidéke.
81. Jászkükülikerület.
82. Hajdúkerület.

Jegyek magyarázata:

- + Ó-keresztény emlékek, XI. század előtti.
- Román és átmeneti stílus emlékei.
- Román és átmeneti stílus részletei.
- Földalatti maradvány.
- Földalatti alapzat.
- Polgári épület.
- Polgári épület részlete.
- Földalatti maradvány.
- Földalatti maradvány.

Jegyzet. A műemlékek törzskönyvei a régi területi beosztás szerint készítették, az ezen térképen is megtartott.

DB Henszlmann, Imre
920 Magyarország műemlékei
H45
kot.1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 27 17 09 018 2